

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANA BİLİM DALI

BESLENME HAKKI ÇERÇEVESİNDE GIDA
GÜVENCESİ VE HELAL GIDA

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Betül KORKMAZ

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Akif ETGÜ

Ağustos 2022, ERZİNCAN

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANA BİLİM DALI

BESLENME HAKKI ÇERÇEVESİNDE GIDA
GÜVENCESİ VE HELAL GIDA
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Betül KORKMAZ

Danışman
Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Akif ETGÜ

Ağustos 2022, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Betül KORKMAZ

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Ana Bilim Dalı : Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı
Program Adı : Yüksek Lisans
Tez Başlığı : Beslenme Hakkı Çerçevesinde Gıda Güvencesi ve
Helal Gıda

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 134 sayfalık kısmına ilişkin 03/08/2022 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %23' dır.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 22/08/2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif ETGÜ

Betül KORKMAZ

KILAVUZA UYGUNLUK

“BESLENME HAKKI ÇERÇEVESİNDE GIDA GÜVENCESİ VE HELAL GIDA” başlıklı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Betül KORKMAZ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif ETGÜ

Kamu Hukuku ABD Başkanı

Prof. Dr. Sururi AKTAŞ

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Akif ETGÜ danışmanlığında **Betül KORKMAZ** tarafından hazırlanan “**Beslenme Hakkı Çerçevesinde Gıda Güvencesi ve Helal Gıda**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Kamu Hukuku** Dalı’nda **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

22.08.2022

JÜRİ:

Danışman : **Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Akif ETGÜ**
Üye : **Prof. Dr. Muhammet Emin RUHİ**
Üye : **Dr. Öğretim Üyesi Seyithan KAYA**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun /.../..... tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../

Prof. Dr. Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

BESLENME HAKKI ÇERÇEVESİNDE GIDA GÜVENCESİ VE HELAL GIDA

Betül KORKMAZ

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2022

Danışman: Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Akif ETGÜ

ÖZET

Beslenme insanların en temel ihtiyacı ve insanın insan olmasından dolayı sahip olduğu temel hakları arasındadır. Yaşamın devamı için zorunlu olması bakımından beslenme hakkı diğer insan haklarının sağlanabilmesinin önkoşulu niteliğindedir. Bu hak pek çok sözleşme ve hukuki düzenlemelerle gerek mevzuatımızda gerekse uluslararası sözleşmelerle korunmuştur. Ancak tüm düzenlemelere rağmen beslenme hakkının dünyada yaşayan herkes bakımından gerçekleştiği söylenememektedir. Dünya nüfusunda açlık ve gıda güvensizliği oranları her geçen gün artmaya devam etmektedir. Bu da göstermektedir ki beslenme hakkı ile ilgili çalışmalar ve düzenlemeler yetersiz kalmaktadır. Bu çalışma ile beslenme hakkının önemine ve en temel ihtiyaç olmasına rağmen temel anayasal haklar arasında düzenlenmemiş olmasının eksikliğine dikkat çekmek amaçlanmıştır. Ayrıca beslenme hakkıyla yakından ilişkili olan gıda güvencesi kavramı ile gıda güvencesi üzerinde etkili olan faktörlerin neler olduğu ve bu faktörlere karşı neler yapılabileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Gıda güvencesinin sağlanması ve gıda güvensizliğinin önlenmesi doğrultusunda yapılan biyoteknolojik çalışmalar sonucunda oluşan genetiği değiştirilmiş gıdaların neler olduğu ve bunların gıda güvencesi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri açıklanmıştır. Ayrıca çalışmamızın son bölümünde beslenme hakkı kapsamında helal gıdanın ne olduğu açıklanmış, dünyada ve ülkemizde helal pazarı ve helal gıdayı tespit etmek için yürütülen sertifikasyon işlemleri açıklanmıştır. Dünyada ve Türkiye’de helal sertifikası veren kuruluşlardan bazıları açıklanmış ve helal gıda konusunda yaşanan güncel sorunlar ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Gıda Güvencesi, Genetiği Değiştirilmiş Gıdalar, Helal Gıda, Helal Gıda Sertifikası.

FOOD SECURITY AND HALAL FOOD WITHIN THE FRAMEWORK OF THE RIGHT TO FOOD

Betül KORKMAZ

Erzincan Binali Yıldırım University,

Social Sciences Institute

Master's Thesis, August 2022

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Mehmet Akif ETGÜ

ABSTRACT

Nutrition is one of the most basic needs of people and one of the basic rights that people have because they are human. In terms of being compulsory for the continuation of life, the nutrition right is a prerequisite for the realization of other human rights. This right is protected by many conventions and legal regulations, both in our legislation and in international conventions. However, despite all the regulations, it cannot be said that the nutrition right is realized in terms of everyone living in the world. The rates of hunger and food insecurity in the world population continue to increase day by day. This shows that works and regulations related to the nutrition right are insufficient. With this study, it is aimed to draw attention to the importance of the nutrition right and the lack of being not regulated among the basic constitutional rights although it is the most basic need. In addition, by the concept of food security, which is closely related to the nutrition right, and what the factors that affect food security and what can be done against these factors are tried to be explained. And also, it is explained that what the genetically modified foods are, produced as a result of biotechnological studies in order to ensure food security and prevent food insecurity and their positive and negative effects on food security. In addition, in the last part of our study, what the halal food is within the scope of nutrition right and the certification processes carried out to determine the halal market and halal food in the world and in our country are explained. Furthermore, some of the organizations that issue halal certificates in the world and in Turkey are explained and current problems in halal food are discussed.

Keywords: Human Rights, Food Security, Genetically Modified Foods, Halal Food, Halal Food Certification.

İÇİNDEKİLER

BESLENME HAKKI ÇERÇEVESİNDE GIDA GÜVENCESİ VE HELAL GIDA	
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GIDA KAVRAMI VE BESLENME HAKKI

I. Gıda Kavramı ve Beslenme Hakkının Tanımı	5
A. Gıda Kavramı	5
B. Beslenme Hakkı	9
1. Beslenme Hakkının Tanımı	9
2. Beslenme Hakkının Unsurları	12
a. Yeterlilik.....	12
b. Sürdürülebilirlik	13
c. Mevcudiyet	14
d. Erişilebilirlik.....	15
(1) Ekonomik Erişilebilirlik	15
(2) Fiziksel Erişilebilirlik	15
3. Beslenme Hakkının Diğer İnsan Haklarıyla İlişkisi	15
a. Yaşam Hakkı	16
b. Sağlık Hakkı	17
c. Su Hakkı	18
d. Eğitim Hakkı	19
e. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Hakkı	20
f. Bilgi Edinme Hakkı	20
4. Hakların Sınıflandırılmasında Beslenme Hakkının Yeri	21
II. Beslenme Hakkının Tarihi Gelişimi	24

A. Uluslararası Hukukta Beslenme Hakkı	24
1. BM Çatısı Altında Beslenme Hakkının Gelişimi	25
2. Bölgesel Sözleşmelerde Beslenme Hakkı	32
a. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi.....	32
b. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi	32
c. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi.....	35
B. Türk Hukukunda Beslenme Hakkı.....	36
1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Beslenme Hakkı.....	36
a. Kadim Türklerde Beslenme Hakkı	36
b. Türk-İslam Döneminde Beslenme Hakkı	37
c. Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Beslenme Hakkı.....	38
2. Cumhuriyet Dönemi Sonrası Beslenme Hakkı.....	40
a. Anayasal Düzenlemeler	40
b. Kanuni Düzenlemeler	43
III. Beslenme Hakkı Bakımından Devletin Yükümlülükleri.....	45
A. Devletin Beslenme Hakkına Saygı Gösterme Yükümlülüğü	46
B. Devletin Beslenme Hakkını Koruma Yükümlülüğü	47
C. Devletin Beslenme Hakkını Yerine Getirme Yükümlülüğü.....	49

İKİNCİ BÖLÜM

BESLENME HAKKI BAĞLAMINDA GIDA GÜVENCESİ VE GENETİĞİ DEĞİŞTİRİLMİŞ GIDALAR

I. Gıda Güvencesi Kavramı	52
A. Gıda Güvencesi ve Benzer Kavramlardan Farkı	53
1. Gıda Güvencesi Tanımı	53
2. Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği	57
3. Gıda Güvencesi ve Gıda Egemenliği.....	58
B. Gıda Güvencesinin İlkeleri.....	60
C. Gıda Güvencesini Etkiyen Faktörler	63
1. Yüksek Gıda Fiyatları ve Yoksulluk	63
2. İklim Değişikliği ve Kuraklık.....	67
3. Savaşlar ve Sivil Çatışmalar	70
4. Biyoyakıt Üretimi	72
D. Gıda Güvencesinin Sağlanmasının Yolları.....	74

II. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Gıda Güvencesi Üzerindeki Etkileri	77
A. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Tanımı	77
1. Genetiği Değiştirilmiş Hayvanlar	78
2. Genetiği Değiştirilmiş Bitkiler	81
3. Yapay Et	84
B. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Olumsuz Etkileri	90
1. Çevre ve Biyoçeşitlilik Üzerindeki Etkileri.....	90
2. İnsan Sağlığı Üzerindeki Etkileri	92
3. Ekonomik ve Ticari Etkiler	94
C. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Gıda Güvencesi Üzerindeki Etkileri	95

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BESLENME HAKKI ÇERÇEVESİNDE HELAL GIDA

I. Helal Gıda	100
A. Helal Gıda Kavramı	100
1. Genel Olarak Helal Gıda	100
2. Helal Gıdanın Beslenme Hakkı İle İlişkisi	101
B. Dini İnanışlara Göre Yasak Gıdalar	102
1. İslamiyet'te Helal ve Haram Gıdalar	102
a. Hayvansal Gıdalar	104
b. Bitkisel Gıdalar	106
c. Gıda Katkı Maddeleri	107
d. Genetiği Değiştirilmiş Gıdalar	108
2. Musevilikte Yasak Gıdalar	109
3. Hristiyanlıkta Yasak Gıdalar	112
4. Diğer İnançlarda Yasak Gıdalar	113
C. Helal Sertifikası	114
II. Helal Gıdaya Erişim İmkânları	117
A. Dünyada Helal Gıda	117
1. Dünyada Helal Gıda İmkânları ve Helal Gıda Pazarı.....	117
2. Helal Sertifikası Vermeye Yetkili Kuruluşlar	120
a. İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü (SMIIC)	120
b. Dünya Helal Konseyi (WHC).....	123
c. Malezya İslami Kalkınma Kurumu (JAKIM)	123

d.	Kuzey Amerika İslam Toplumu (ISNA)	124
e.	Amerika İslami Gıda ve Beslenme Konseyi (IFANCA)	124
B.	Türkiye’de Helal Gıda	125
1.	Türkiye’de Helal Gıda İmkânları ve Helal Gıda Pazarı	125
2.	Türkiye’de Helal Sertifikası Vermeye Yetkili Kuruluşlar	127
a.	Gıda İhtiyaç Maddeleri Denetleme ve Sertifikalama Araştırmaları Derneği (GİMDES)	127
b.	Dünya Helal Birliği	128
c.	Helal Derneği (HELALDER)	128
d.	Helal Gıda Denetim ve Sertifikalandırma Merkezi (HEDEM)	129
e.	Türk Standardları Enstitüsü (TSE)	129
f.	Helal Akreditasyon Kurumu (HAK)	131
C.	Helal Gıdaya Yönelik Yaşanan Sorunlar	133
SONUÇ		136
KAYNAKÇA		144
İNTERNET KAYNAKLARI		154
ÖZGEÇMİŞ		161

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
AİHHK	: Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu
AİHHS	: Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AK	: Avrupa Komisyonu
Ame.İHS	: Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi
ASŞ	: Avrupa Sosyal Şartı
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMESKHK	: Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi
BMESKHS	: Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi
CFS	: Committee on World Food Security (Dünya Gıda Güvencesi Komitesi)
CSFS	: Centre for Studies in Food Security (Gıda Güvencesi Araştırma Merkezi)
DNA	: Deoksiribo Nükleik Asit
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
EC	: European Communities (Avrupa Toplulukları)
ed.	: Editör
EEC	: European Economic Community (Avrupa Ekonomik Topluluğu)
EFSA	: European Food Safety Authority (Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi)
EPA	: United States Environmental Protection Agency (Amerikan Çevre Koruma Ajansı)

FAO	: Food and Agriculture Organization of the United Nations (Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü)
FDA	: U.S. Food and Drug Administration (Amerika Birleşik Devletleri Gıda ve İlaç Dairesi)
FIES	: The Food Insecurity Experience Scale (Gıda Güvensizliği Deneyim Ölçeği)
GD	: Genetiği Değiştirilmiş
GDO	: Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar
GİMDES	: Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Denetleme Çalışmaları ve Sertifikalama Derneği
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HAK	: Helal Akreditasyon Kurumu
HEDEM	: Helal Gıda Denetim ve Sertifikalandırma Merkezi
HELALDER	: Helal Derneği
IFANCA	: Islamic Food and Nutrition Council of America (Amerika İslami Gıda ve Beslenme Konseyi)
IHI	: International Halal Integrity (Uluslararası Helal Entegrasyon Birliği)
ISAAA	: International Service for the Acquisition of Agri-biotech Applications (Uluslararası Tarımsal Biyoteknoloji Uygulamalarını Edinme Servisi)
ISNA	: Islamic Society of North America (Kuzey Amerika İslam Toplumu)
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
İİT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
İSEDAK	: Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi
JAKIM	: Jabatan Kemahuan Islam Malaysia (Malezya İslami Kalkınma Kurumu)
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname
m.	: Madde

M.Ö.	: Milattan Önce
MS	: Multipl Skleroz
No	: Numara
OHCHR	: United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiserliği)
SAGP	: Satın Alma Gücü Paritesi
SMIIC	: The Standards and Metrology Institute for Islamic Countries (İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü)
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
TDK	: Türk Dil Kurumu
TGDF	: Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TSE	: Türk Standardları Enstitüsü
TÜRKAK	: Türk Akreditasyon Kurumu
U.S.A.	: United States of America (Amerika Birleşik Devletleri)
UNDP	: United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)
USDA	: United States Department of Agriculture (Amerika Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı)
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
WAIEF	: West Africa Islamic Economic Forum (Batı Afrika İslami Ekonomik Forumu)
WFP	: World Food Programme (Dünya Gıda Programı)
WHC	: World Halal Council (Dünya Helal Konseyi)

WHO : World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)

GİRİŞ

Gıda insanoğlunun var olduğu ilk günden itibaren ve yaşamı son bulana kadar sürekli olarak tüketmesi gereken temel bir ihtiyaç maddesidir. İnsan bedeni fizyolojik olarak, düzenli aralıklarla ve sürekli bir şekilde vücuduna gıda almalı, yani beslenmelidir. Yaşamın devam edebilmesi için zorunlu olan beslenme, insanın insan olmasından dolayı sahip olduğu temel bir hak olmasına rağmen beslenmenin hak olarak hukuk metinlerinde yer bulması diğer temel insan haklarına göre oldukça yakın bir zamanda gerçekleşmiştir.

İnsanın sahip olduğu tüm hakların yerine getirilmesinin yolu varlığının devam etmesine, varlığının devam etmesi de vücuda besin maddesi almasına yani beslenmesine bağlıdır. Bu bakımdan beslenme hakkı diğer tüm hakların yerine getirilmesi için ön koşul niteliğindedir. Ancak beslenme hakkı yalnızca vücuda herhangi bir gıdanın alınmasından ibaret değildir. Bu gıdaların da belirli özellikleri taşıması gerekmektedir. Gıdanın öncelikle güvenilir olması gerekmekte; yani temiz ve sağlıklı, tüketildiği takdirde vücuda zarar vermeyecek nitelikte olması gerekmektedir. Ayrıca gıdanın ihtiyaç duyulan besin değerlerine, kişilerin kültürel değerlerine ve inançlarına uygun olması gerekmektedir.

Din, insanların yaşantılarının her alanında olduğu gibi yiyecekler ve içecekler bakımından da etkili olmuştur. İnsanlar için temiz ve sağlıklı olan her gıda fizyolojik olarak tüketime uygundur, ancak dini bakımdan uygun olmayabilir. İnsanların nasıl ki beslenme ve böylece hayatını sürdürme hakkı varsa tükettikleri gıdaları da seçme hakkı olmalıdır. Bu bakımdan gıda tercihi Müslümanlar için helal, Museviler için koşer, Hindular için vejetaryen gıda şeklindedir. Beslenme hakkı insanların yeterli miktarda, sağlıklı, temiz ve güvenli gıdaya sürekli olarak erişebilmesidir.

Müslüman bir insan için ise güvenli gıda helal olanıdır. Bu bakımdan helal gıda beslenme hakkıyla bağlantılı ve hatta Müslümanlar için beslenme hakkının en temel unsuru niteliğindedir, ancak Türkiye gibi Müslüman oranı yüksek olan ülkelerde gıdalarda aranan ilk kriter helallik olmasına rağmen gıdalarda helal sertifikasyon işlemlerine yakın tarihe kadar ihtiyaç duyulmamıştır. Günümüzde helal sertifikasyonu çalışmaları gerek milli gerekse uluslararası alanda hız kazanmış olmasına rağmen çoğu ülkede helal sertifikası tüm gıda ürünlerinde zorunlu olmayıp ihtiyari niteliktedir. Birleşik Arap Emirlikleri gibi Müslüman oranı yüksek bazı ülkelerde sertifika zorunlu tutulmuştur, ancak ülkemizde henüz zorunlu değildir.

Beslenme hakkının sürekli olması bakımından karşımıza çıkan başka bir kavram gıdanın sürdürülebilir nitelikte olması, yani gıda güvencesidir. Gıda güvencesi herkesin, aktif ve sağlıklı bir yaşam için beslenme ihtiyaçlarını karşılayacak yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya sürekli olarak erişim imkânına sahip olmasıdır. Gıda güvencesi üzerinde, adaletsiz gıda politikaları, iklim değişikliği, çatışmalar, yüksek gıda fiyatları, yoksulluk gibi faktörler etkili olmaktadır. Bu faktörlere yönelik ulusal ve uluslararası alanlarda tedbirler alınmalı ve gıdanın devamlılığının sağlanması böylece gelecek kuşaklar için de gıdanın var olabilmesinin sağlanması gerekmektedir. Dünya kaynaklarının yok olması tehlikesi gıda bakımından da mevcut olup gelecek nesillere sürdürülebilir bir hayat bırakmak için gerekli tüm önlemlerin alınması gerekmektedir.

Gıda güvencesinin sağlanması kapsamında yapılan çalışmaların sonucunda ortaya GD gıdalar çıkmıştır. Gıdalara farklı canlılardan gen aktarılması ya da mevcut gıdanın genetik özelliklerinin değiştirilmesi yoluyla elde edilen GD gıdalar ile gıdaların veriminde ve kalitesinde artış sağlanmıştır. Fakat GD gıdaların üretimi ve tüketimi ile çevreye ve insan sağlığına karşı oluşan tehditler bu çalışmaların kontrollü yapılmasını ve denetim altına alınmasını gerektirmektedir.

Tezin yazılma amaçlarından ilki beslenme hakkı konusuna dikkat çekmektir. Beslenme hakkı 1961 Anayasası'nda yer almasına rağmen 1982 Anayasası'nda doğrudan yer almamış, dolaylı olarak diğer insan hakları vasıtasıyla koruma altına alınmıştır. Beslenme hakkının ihlali sonucunda başvurulacak mekanizmaların neler olduğunun ve hak ihlalinin sorumlu kişilerin hesap verebilirliğinin sağlanması bakımından beslenme hakkının Anayasa'da doğrudan düzenlenmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu kapsamda beslenme hakkının önemine dikkat çekerek gerekli hukuki düzenlemelerin yapılması konusunda farkındalık oluşturmak hedeflenmiştir.

Ayrıca tez ile gıda güvencesi kavramının önemini vurgulamak, gıda güvencesini etkileyen faktörleri belirlemek ve gıda güvencesinin sağlanmasının yollarını tespit etmek amaçlanmıştır. Gıdanın miktar olarak çoğalması yolunda yapılan biyoteknolojik çalışmalar neticesinde ortaya çıkan GD gıdalara yönelik olası riskler de tezde ortaya konulmuştur. Bu kapsamda GD gıdalara yönelik AB yaklaşımı olan ihtiyatlılık ilkesi doğrultusunda ülkemizde de Biyogüvenlik Kanunu ve ilgili yönetmelikler çıkarılmıştır.

Bu kanun ve yönetmelikler kapsamında GD gıdalara yönelik denetimlerin sıklaştırılması böylece gıda güvencesi ile gıda güvenliğinin sağlanması gerekmektedir.

Son olarak beslenme hakkı ve gıda güvencesi konularında yapılan çalışmalarda gıdanın özellikleri arasında sağlıklı, yeterli, temiz olması gibi unsurlar yer almaktadır, ancak helal gıda konusuna değinilmemektedir. Gıda güvenliğini sağlamak için gıda hijyen yönetmelikleri mevcuttur, fakat helal gıda konusunda herhangi bir mevzuat bulunmamaktadır. Bu sebeple tez ile helal gıda konusundaki eksiklikler ve yaşanan sorunlara dikkat çekmek ve helal gıdaya erişimin de beslenme hakkı kapsamında değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda tez üç bölümden oluşmaktadır.

İlk bölümde beslenme hakkının tanımı yapılmış, tanımdan yola çıkarak beslenme hakkının unsurları saptanmış ve açıklanmıştır. Ayrıca beslenme hakkının diğer insan haklarıyla ilişkisi açıklanmış ve hakların sınıflandırılması kapsamında beslenme hakkının konumu tespit edilmiştir. Yine bu bölümde beslenme hakkının tarihi süreçte gelişimi açıklanmış, uluslararası hukuk ile Türk hukukunda beslenme hakkına yer veren hukuki metinlere değinilmiş, bu metinler uyarınca beslenme hakkının yeri ve önemi açıklanmıştır. Son olarak bu bölümde beslenme hakkı bakımından devletin saygı gösterme, koruma ve yerine getirme yükümlülükleri açıklanmıştır.

İkinci bölümde beslenme hakkı bağlamında gıda güvencesi kavramı ve genetiği değiştirilmiş gıdalar ele alınmıştır. Öncelikle gıda güvencesi kavramının tanımı yapılmış, gıda güvencesiyle bağlantılı ve benzer olan kavramlardan farkları açıklanmıştır. Gıda güvencesinin ilkeleri saptanmış ve açıklanmış, gıda güvencesi üzerinde etkili olan faktörler belirlenmiştir. Böylece gıda güvencesini etkileyen faktörlere karşı neler yapılabileceği, gıda güvencesini sağlamanın yollarının neler olabileceği açıklanmıştır. Ayrıca gıda güvencesini sağlamak için başlatılan genetik modifikasyon işlemlerinin sonucunda oluşan GD gıdaların tanımı yapılmış ve bu gıdaların neler olduğundan bahsedilmiştir. GD gıdaların gıda güvencesi üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri açıklanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise helal gıda kavramı ve beslenme hakkı ile ilişkisi ortaya konulmuş, İslamiyet'te ve diğer dinlerde helal ile yasak olan gıdalar hakkında bilgi verilmiştir. Helal gıdayı belirlemek için yürütülen helal sertifikasyon işlemlerinden bahsedilmiş, Türkiye'de ve dünyada helal gıda pazarı ile helal sertifikası veren

kuruluşların neler olduğu açıklanmıştır. Son olarak helal gıda konusunda yaşanan güncel sorunlar ele alınmış, sonuç bölümüyle tez çalışması son bulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

GIDA KAVRAMI VE BESLENME HAKKI

I. Gıda Kavramı ve Beslenme Hakkının Tanımı

A. Gıda Kavramı

Gıda kelimesi Arapça kökenli olup Türkçe karşılığı “besin”dir.¹ Besin kelimesi ise yaşamak için gerekli olan, beslenmeye elverişli her türlü maddedir.² Canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için en temel ihtiyaçları beslenmedir. Beslenme insanların hayatta kalması için zorunlu olmasının yanı sıra bedensel ve zihinsel gelişimi açısından da zorunludur. Beslenme ancak vücuda besin maddelerinin, yani gıdanın alınması ile mümkündür.³

Genel olarak gıda, insanlar tarafından yenilen, içilen, çiğnenen ve insan bedenine fizyolojik etkileri olan sindirilebilir veya sindirim mekanizmasında işlevi olan madde şeklinde tanımlanır.⁴ Türk hukukunda gıdanın tanımı 11.06.2010 tarihli ve 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu’nda yapılmıştır. Bu Kanun’un 3. maddesinin 1. fıkrası 24. bendine göre gıda:

¹ Asım Furkan Tekir, “Gıda Hakkı” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 6.

² Güncel Türkçe Sözlük, 11. Baskı, (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), s.v. “Besin”, <https://sozluk.gov.tr>.

³ Emin Koç, “Gıda Güvenliği ve İdarenin Yetkileri” (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 16.

⁴ Emin Koç, “Gıda Güvenliği ve Kamu Sağlığının Korunması”, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 6/22, (2015): 396. <https://taad.taa.gov.tr/>.

Doğrudan insan tüketimine sunulmayan canlı hayvanlar, yem, hasat edilmemiş bitkiler, tedavi amaçlı kullanılan tıbbî ürünler, kozmetikler, tütün ve tütün mamulleri, narkotik veya psikotropik maddeler ile kalıntı ve bulaşanlar hariç, insanlar tarafından yenilen, içilen veya yenilmesi, içilmesi beklenen işlenmiş, kısmen işlenmiş veya işlenmemiş her türlü madde veya ürün, içki, sakız ile gıdanın üretimi, hazırlanması veya muameleye tâbi tutulması sırasında kullanılan su veya herhangi bir maddeyi [...] ifade eder.⁵

Kanun gıdayı tanımlarken Avrupa Birliği (AB) gıda mevzuatını esas almıştır. Avrupa Parlamentosu ve Konseyi'nin gıda mevzuatı ile ilgili genel ilke ve gerekliliklerini belirleyen, Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi'ni (EFSA) kuran ve gıda güvenliği konularında prosedürleri belirleyen 28 Ocak 2002 tarihli ve (EC) 178/2002 sayılı Tüzüğün⁶ 2. maddesine göre gıda; insanlar tarafından alınması amaçlanan veya alınması beklenen işlenmiş, işlenmemiş veya kısmen işlenmiş maddeler ile insanların tüketimi için uygun sular⁷, içecekler, sakızlar ve gıdanın üretimi, hazırlanması veya işlenmesi için gıdaya kasıtlı olarak eklenen maddelerdir.⁸

Gerek AB mevzuatında gerekse Türk mevzuatında yapılan tanımlara göre gıda, insanların tüketimi için uygun olan bütün maddeler ile bu maddelerin üretilmesi veya işlenmesi sırasında eklenen diğer maddeleri kapsamına almaktadır. Yapılan tanımlara

⁵ Mevzuat Bilgi Sistemi, “Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu”, (Erişim Tarihi 18.10.2021), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5996&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.

⁶ EUR-Lex Access to European Union Law, “Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety”, (Erişim Tarihi 18.10.2021), <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/oj>.

⁷ Aynı madde içeriğinde suyun gıda kapsamında değerlendirilmesi için 98/83/EC sayılı Direktif'in 6. maddesinde yer alan tanıma uygun olması ve 80/778/EEC ve 98/83/EC sayılı Direktiflerin belirlediği şartları sağlaması gerektiği belirtilmiştir.

⁸ Tüzükte hangi maddelerin gıda kavramına girmediği de ayrıca belirtilmiştir; “yem, insan tüketimi için pazarlanmak üzere hazırlanmadığı takdirde canlı hayvanlar, hasat öncesi bitkiler, 65/65/EEC ve 92/73/EEC sayılı Konsey Direktifleri anlamında tıbbî ürünler, 76/768/EEC sayılı Konsey Direktifi anlamında kozmetikler, 89/622/EEC sayılı Konsey Direktifi anlamında tütün ve tütün ürünleri, 1961 tarihli BM Narkotik Uyuşturucu Tek Sözleşmesi ve 1971 tarihli BM Psikotrop Maddeler Sözleşmesi anlamında narkotik veya psikotrop maddeler, kalıntılar ve kirletici maddeler.” Bkz. Koç, “Kamu Sağlığı”, 397.

göre gıdanın unsurları arasında besin değerine sahip olması aranmamakta olup, gıda besin değerinin de üstünde bir kapsamda değerlendirilmektedir.⁹

Gıda maddesi işlenmiş veya işlenmemiş şekilde olabilir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından çıkarılan 17 Aralık 2011 tarihli ve 28145 sayılı Gıda ve Hijyen Yönetmeliği'nin¹⁰ 4. maddesine göre işleme; ısıtma işlemi, tütüleme, kütleme,¹¹ olgunlaştırma, kurutma, marinasyon,¹² ekstraksiyon,¹³ ekstrüzyon¹⁴ ya da bunların bir veya birkaçının beraber uygulanmasını da kapsayan başlangıçtaki ürünü temel olarak değiştiren herhangi bir işlemdir. İşlenmemiş gıda herhangi bir işlemeye tabi tutulmamış gıdaları;¹⁵ işlenmiş gıdalar ise işlenmemiş ürünlerin işlenmesi sonucu elde edilen ve üretimleri için gerekli olan veya onlara karakteristik özelliklerini veren bileşenleri oluşturan gıdaları ifade eder.

Günümüzde gelişen teknoloji ile birlikte gıdalar üzerinde de teknolojik çalışmalar yapılmış ve fonksiyonel gıdalar, genetiği değiştirilmiş gıdalar, özel beslenme amaçlı gıdalar gibi farklı formlarda yeni gıda türleri geliştirilmiştir.¹⁶ Bu tür yeni gıdalara ilişkin temel düzenleme Avrupa Parlamentosu ve Konseyi'nin yeni gıdalar ve yeni gıda

⁹ Mehmet Maden, "Gıda Ceza Hukukunun Bazı Temel Kavramları ve Genel Yapısı Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme", *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*, 7/1 (2019): 72, DOI: 10.26650/JPLC587072.

¹⁰ Resmi Gazete, "Gıda ve Hijyen Yönetmeliği", (Erişim Tarihi 25.10.2021), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/12/20111217-5.htm>.

¹¹ Kütleme, etin başta tuz olmak üzere nitrat, nitrit, şeker, baharat ve aroma verici katkı maddeleri ile işlenmesidir. Foodelphi Science of Food Engineering, "Kütleme", (Erişim Tarihi 25.10.2021), <https://www.foodelphi.com/kulleme>.

¹² Yiyecekleri pişirmeden önce asidik bir sıvıda bekletme işlemidir.

¹³ Ekstraksiyon, katı ya da sıvı bir maddenin bileşiminde bulunan unsurun veya unsurlardan bir kısmının uygun bir çözücü yardımı ile absorbe edilerek ayrılması yöntemidir. Engin Yarat, "Gıda Temel İşlemler I", (Erişim Tarihi 25.10.2021), [https://akademik.adu.edu.tr/myo/cine/webfolders/File/ders%20notlari/gida%20temel%20islemler%20I\(1\).pdf](https://akademik.adu.edu.tr/myo/cine/webfolders/File/ders%20notlari/gida%20temel%20islemler%20I(1).pdf).

¹⁴ Ekstrüzyon işlemi karıştırma, ısıtma, kesme gibi birçok işlemin birleştirildiği, hamurun kalıptan itilerek şekil verildiği pişirme süreci olarak tanımlanır. Ayşe Merve Büyükyazı, Şebnem Tavman, "Gıda Endüstrisinde Ekstrüzyon Teknolojisinin Kullanımı ve Yapılan Optimizasyon Çalışmaları", *Gıda*, 45/4 (2020): 775, <https://doi.org/10.15237/gida.GD20036>.

¹⁵ Hasat edilen, bölünen, parçalara ayrılan, dilimlenen, doğranan, kemiğinden ayrılan, kıyılan, yüzülen, soyulan, çekilen, kesilen, temizlenen, ayıklanan, trimlenen, kabuğundan ayrılan, öğütülen, soğutulan, dondurulan, derin dondurulan veya çözdürülen ürünler de işlenmemiş gıda kapsamındadır. Gıda Hijyeni Yönetmeliği, m. 4/h.

¹⁶ Ayrıntı için bkz. Koç, "İdarenin Yetkileri", 19 vd.

içerikleri ile ilgili 27 Ocak 1997 tarihli (EC) 258/97 sayılı Tüzüğü'nde bulunmaktadır.¹⁷ Türk mevzuatında da Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığı tarafından çıkarılan 22 Nisan 2002 tarihli ve 24734 sayılı Türk Gıda Kodeksi Özel Beslenme Amaçlı Gıdalar Tebliği¹⁸ ile Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın 22 Ağustos 2006 tarihli ve 26267 sayılı Türk Gıda Kodeksi Özel Beslenme Amaçlı Gıdalara Eklenebilecek Bileşenler Tebliği¹⁹ bulunmaktadır.

Özel Beslenme Amaçlı Gıdalar Tebliği'nin 4. maddesinde özel beslenme amaçlı gıdalar tanımlanmıştır. Bu maddeye göre özel bileşimine veya üretim sürecine bağlı olarak normal tüketim amaçlı gıdalardan açıkça ayırt edilebilen, bildirilen özel beslenme amacına uygun olan ve bu uygunluklarını açıkça belirtecek şekilde piyasaya sunulan gıdalara özel beslenme amaçlı gıdalar denilmektedir. Bu gıdalar metabolizma ya da sindirim sistemi bozuklukları olan kişiler, özel fizyolojik durumları sebebiyle gıdalardaki belirli maddelerin kontrollü tüketimlerinden özel yarar elde edebilecek kişiler, sağlıklı bebekler ve küçük çocuklar için kullandıklarında beslenme ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte olmalıdır. Tebliğ kapsamında özel beslenme amaçlı gıda grupları şunlardan oluşmaktadır:

- Bebek mamaları ile bebek devam formülleri,
- Devam mamaları ile devam formülleri,
- Bebeklerin ve küçük çocukların ek besinleri,
- Kilo verme amaçlı enerjisi kısıtlanmış gıdalar,
- Özel tıbbi amaçlı diyet gıdalar,
- Sporcu gıdaları,
- Karbonhidrat metabolizması bozukluğu olanlara (diyabetlilere) yönelik gıdalar.

¹⁷ EUR-Lex Access to European Union Law, "Regulation (EC) No 258/97 of the European Parliament and of the Council of 27 January 1997 concerning novel foods and novel food ingredients", (Erişim Tarihi, 28.10.2021), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31997R0258>.

¹⁸ Resmi Gazete, "Türk Gıda Kodeksi Özel Beslenme Amaçlı Gıdalar Tebliği", (Erişim Tarihi 25.05.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/04/20020422.htm#8>.

¹⁹ Resmi Gazete, "Türk Gıda Kodeksi Özel Beslenme Amaçlı Gıdalara Eklenebilecek Bileşenler Tebliği", (Erişim Tarihi 25.05.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060822-3.htm>.

B. Beslenme Hakkı

1. Beslenme Hakkının Tanımı

Yetişkin bir insanın yemeksiz hayatta kalma süresi ortalama 1 ila 2 ay; susuz hayatta kalma süresi ise ortalama 3 gündür.²⁰ Bu sebeple insan hakları içinde en temel hak olan yaşam hakkını sürdürebilmek için en temel gereksinim beslenmedir. Beslenme, vücut için gerekli olan gıda maddelerinin yeterli miktarda ve sürekli olarak alınmasıdır. Bu bakımdan beslenme hakkı kısaca herkesin yeterli miktarda, güvenli ve sağlıklı gıdaya sürekli ve kolaylıkla erişim hakkı şeklinde tanımlanabilir.²¹

Her insanın günlük ihtiyaç duyduğu kalori miktarı yaşına, cinsiyetine, boyuna, kilosuna ve fiziksel aktivite düzeyine göre farklılık oluşturmaktadır. Yetişkin bir insanın ortalama günlük ihtiyaç duyduğu kalori miktarının kadınlar için 1600 ila 2400 kalori, erkekler içinse 2000 ila 3000 kalori olduğu tahmin edilmektedir.²² Ancak beslenme hakkı vücuda sadece minimum düzeyde kalori, protein veya özel besin maddelerinin alınmasından ibaret olmayıp daha kapsayıcı bir haktır. Bu hakka göre herkes sağlıklı ve aktif bir şekilde hayatını devam ettirebilmek için ihtiyaç duyduğu bütün besin değerlerine ve bunların erişim araçlarına sahip olabilmelidir.²³

Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nde (BMESKHS)²⁴ herkesin, beslenme de dâhil olmak üzere yeterli bir yaşam düzeyine sahip olma ve hayat koşullarını sürekli olarak geliştirme hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. Sözleşme'ye göre beslenme hakkı yeterli bir yaşam düzeyine sahip olabilme hakkının ön şartı olarak düzenlemiş, ancak Sözleşme'de beslenme hakkının açıkça tanımı

²⁰ Mustafa Özdoğan, “Bir İnsan Açlığa ve Susuzluğa Ne Kadar Dayanabilir?”, (Erişim Tarihi 25.05.2022), <https://www.drozdogan.com/bir-insan-acliga-ve-susuzluga-ne-kadar-dayanabilir/>.

²¹ Turan Güzelöğlu, “Küresel Gıda Krizi ve Beslenme Hakkı (Right to Food)”, *TBB Dergisi*, 80 (2009): 307.

²² U.S. Department of Agriculture and U.S. Department of Health and Human Services, *Dietary Guidelines for Americans 2020-2025, Make Every Bite Count With the Dietary Guideliness*, (USA: USDA and HHS, 2020), 139, [DietaryGuidelines.gov](https://www.dietaryguidelines.gov).

²³ FAO-OHCHR (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights), *The Right to Adequate Food, Fact Sheet No. 34*, (Geneva: FAO, 2010), 2, <https://www.fao.org/right-to-food/resources/resources-detail/en/c/49338>.

²⁴ Resmi Gazete, “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, (Erişim Tarihi 18.11.2021), <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi.pdf>.

yapılmamıştır. Beslenme hakkının tam tanımı BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin (BMESKHK) 12 No'lu Genel Yorum'unda²⁵ yapılmıştır. Buna göre beslenme hakkı; her erkek, kadın ve çocuğun, yalnız veya toplu bir şekilde, yeterli gıdaya ve gıdaların erişim araçlarına her zaman fiziksel ve ekonomik açıdan ulaşabilme imkânına sahip olabilme hakkıdır. Komite beslenme hakkının içeriğini de şu şekilde açıklamıştır.²⁶

- Gıdalar, bireylerin beslenme ihtiyaçlarını²⁷ karşılayacak miktarda ve kalitede olmalı,
- Gıdalar, zararlı maddeler içermemeli,²⁸
- Gıdalar, bireylerin ait oldukları kültür açısından kabul edilebilir nitelikte olmalı,²⁹
- Gıdaya erişim sürekli olmalı,³⁰

²⁵ 1996 Dünya Gıda Zirvesi'nde, BMESKHS m. 11'de yer alan beslenme ile ilgili hakların daha net bir tanımının yapılması ve aynı maddede yer alan özel tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi doğrultusundaki talepler sonucu BMESKHK 1999 yılında 12 No'lu Genel Yorumu çıkarmıştır. BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, "Genel Yorum No. 12, Madde 11: Yeterli Beslenme Hakkı", içinde *Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006*, Derleyen ve Metinleri Çeviren Lema Uyar, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 204.

²⁶ BMESKHK, "Genel Yorum No. 12", 205-206.

²⁷ Beslenme ihtiyaçları; kişilerin fiziksel ve zihinsel gelişimleri ve fiziksel aktiviteleri için gerekli olan, cinsiyetine ve mesleğine göre almaları gereken besin ihtiyaçlarıdır. BMESKHK, "Genel Yorum No. 12", 206.

²⁸ Gıdaların zararlı maddeler içermemesi; gıdaların saflık ve temizlik özelliklerinin korunmasını kapsamaktadır. Gıdalarda doğal yollarla oluşan toksinlerin belirlenmesi ve bu toksinlerden arındırılması da yine bu kapsamda değerlendirilmektedir. BMESKHK, "Genel Yorum No. 12", 206-207.

²⁹ Beslenme hakkı, sadece gıda tedarikinden ibaret değildir. Çünkü gıda sadece bedenin kabul edeceği maddelerden ibaret değildir. Bireylerin beslenme ihtiyacı dışında sahip oldukları manevi değerleri doğrultusunda tüketmeyi seçtikleri gıdalara da ulaşabilmesi gerekmektedir. Örneğin; Müslüman bir ülkeye yapılan gıda yardımlarında domuz eti bulunması veya helal kesim şartlarına uygun olmayan etlerin bulunması durumunda o toplumun inancına aykırı olmasından dolayı beslenme hakkının ihlal edildiği söylenebilir. Çünkü Müslüman kişiler için bu gıdalar helal değildir. Dolayısıyla besin niteliğinde kabul görülmemekte ve tüketilmemektedir. Bu bakımdan insanların ne tükettiğini ve tükettiği ürünün kaynağını bilme ve tercihleri doğrultusunda gıdaları seçebilme hakkı vardır. BMESKHK, "Genel Yorum No. 12", 207.

³⁰ Süreklilik; uzun süreli gıda mevcudiyetini ve gıdaya uzun süreli erişimi kapsamaktadır. Ayrıca süreklilik, yeterli miktardaki gıdaların hem günümüzde hem de gelecekteki nesiller için erişilebilir olmasını gerektirir. BMESKHK, "Genel Yorum No. 12", 206.

- Gıdaya erişim yolları diğer insan haklarının kullanılmasına müdahale sonucunu doğurmamalı.³¹

BM Gıda Hakkı Özel Raportörü olan Ziegler³² tarafından yapılan gıda tanımı da Komite'nin yorumundaki tanımı ve içeriği kapsayıcı niteliktedir:

*Beslenme hakkı; tüketicinin mensup olduğu halkın kültürel geleneklerine uygun olarak, fiziksel ve zihinsel, bireysel veya kolektif, tatmin edici ve korkudan uzak onurlu bir yaşam sağlayan, niceliksel ve niteliksel olarak yeterli ve doyurucu gıdaya doğrudan veya finansal satın alımlar vasıtasıyla düzenli, sürekli ve serbest erişime sahip olma hakkıdır.*³³

Yukarıda yapılan tanımlara göre beslenme hakkı; ırk, renk, cinsiyet, sosyal statü gözetmeksizin herkesi kapsayan bir hak olup bireyler gerek kendileri gerekse aileleri için bu hakkı talep edebilecektir. Komite'ye göre beslenme hakkı, diğer bütün haklardan faydalanabilme açısından özel bir öneme sahiptir. Beslenme hakkı insan onuruyla doğrudan bağlantılı bir hak olup diğer insan haklarının gerçekleşebilmesi açısından vazgeçilmezdir. Beslenme hakkı ayrıca ekonomik, çevresel ve sosyal politikalara ihtiyaç duyan, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve insan haklarının herkes için gerçekleşmesini kapsayan sosyal adalet kavramının ayrılmaz bir parçası niteliğindedir.³⁴

Beslenme hakkı, sadece beslenmek için bir hak olmayıp öncelikle insanların kendini onurlu bir şekilde beslemesi hakkıdır.³⁵ Beslenme hakkı devletlere, ihtiyacı olan herkese ücretsiz besin dağıtma yükümlülüğü yüklememektedir. Beslenme hakkı,

³¹ Örneğin; çocuklara yapılan gıda takviyelerinin eğitim saatlerinde ve okul dışındaki mekânlarda yapılması halinde çocuğun gıdaya ulaşmak için eğitim hakkından feragat etmesi gerekeceği için bu durumda beslenme hakkı yine yerine getirilmiş olmayacaktır. Ebru Erden Atak, "Genel Kamu Hukuku Yönünden Beslenme Hakkı" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 32.

³² Jean Ziegler, Cenevre Üniversitesi'nde fahri profesör ve yazardır. 2000 yılının Eylül ayında BM İnsan Hakları Komisyonu tarafından gıda hakkı konusunda ilk BM Özel Raportörü olarak atanmıştır ve 30 Nisan 2008 tarihine kadar bu görevine devam etmiştir. Right to Food, "Jean Ziegler", (Erişim Tarihi 20.01.2022), <http://www.righttofood.org/the-team/jean-ziegler/>.

³³ Christophe Golay and Michaela Büschi, *The Right to Food and Global Strategic Frameworks: The Global Strategic Framework for Food Security and Nutrition (GSF) and the UN Comprehensive Framework for Action (CFA)*, (Rome: FAO, 2012), 25, <http://www.fao.org/3/a-ap556e.pdf>.

³⁴ BMESKHK, "Genel Yorum No. 12", 203-205.

³⁵ Olivier De Schutter, "International Trade in Agriculture and the Right to Food", *Dialogue on Globalization; Occasional Papers-Geneva*, 46 (2009): 7, <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/06819.pdf>.

bireylerin kendi besinini üretmesi, satması veya satın alması için uygun koşullarda yaşam sürdürebilme hakkını kapsamaktadır. Ancak bu durum devletin hiçbir şekilde besin dağıtmaması anlamına da gelmemektedir. Örneğin; silahlı çatışma, doğal afet, gözüaltına alınma gibi durumlarda kişiler kendi imkânlarıyla kendilerini besleyemeyecekleri için doğrudan besin yardımı yapılması gerekebilmektedir.³⁶

2. Beslenme Hakkının Unsurları

Beslenme hakkının unsurları BMESKHK'nın 12 No'lu Yorum'u uyarınca yeterlilik, sürdürülebilirlik, mevcudiyet ve erişilebilirlik şeklinde 4 ana başlık altında incelenebilir.

a. Yeterlilik

Yeterlilik, gıdaların miktarı ve içeriği ile ilgilidir. Buna göre gıda kişilerin beslenme ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarda ve nitelikte olmalıdır. Yani gıda, kişilerin fiziksel aktivitelerini sürdürebilmeleri, fiziksel ve zihinsel gelişimlerini devam ettirebilmeleri için gerekli düzeyde besleyici öğeleri barındıracak nitelikte olmalıdır.³⁷ Bu bakımdan gıdanın yeterliliğini belirleyici faktörler yani bireylerin yaşı, yaşam koşulları, sağlık durumu, mesleği, cinsiyeti dikkate alınarak beslenme ihtiyaçlarının karşılanması durumunda gıdanın miktar unsuru yerine getirilmiş olacaktır. Örneğin; çocuklar için üretilen gıdalar, çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimleri için yeterli besin miktarına sahip değilse yeterli beslenmeye uygun değildir.

Yeterli beslenme bu bakımdan sadece açlığın ortadan kaldırılmasından ibaret değildir. Örneğin; obeziteye veya diğer hastalıklara sebep olabilecek, enerjisi yoğun ancak besin değeri düşük gıdalar da yetersiz beslenmenin bir başka şeklini oluşturmaktadır.³⁸

Gıdanın içerik bakımından yeterliliğini inceleyecek olursak; gıda zararlı maddelerden arındırılmış, kültürel açıdan ve tüketici yönünden kabul edilebilir nitelikte olmalıdır.³⁹ Gıdanın, insanların gerek sağlığı açısından gerekse tercihleri doğrultusunda

³⁶ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 3-4.

³⁷ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 31. Rabia İlay Akbulut Peerzada, *Uluslararası Hukukta Gıda Hakkı*, (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2021), 133.

³⁸ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 3.

³⁹ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 31.

tüketimlerine uygun olmaması halinde de içerik bakımından yeterli olduğundan söz etmek mümkün olmayacaktır. Gıda insan tüketimi için güvenli, böcek ilacı, hormon veya hayvansal ilaç kalıntısı gibi endüstriyel veya tarımsal işlemlerden kaynaklanan kirleticilerden arındırılmış olmalıdır. Ayrıca gıdaların, bireylerin dini inançlarının, kültürel değerlerinin ve gıda tercihlerinin doğrultusunda ek unsurlar içermesi de gerekmektedir.⁴⁰  rne in; Müslüman bir topluma domuz eti veya Budist bir topluma vejetaryen olmayan gıdaların temin edilmesi durumunda gıdanın kültürel değerler bakımından kabul edilebilir nitelikte olmamasından dolayı yeterlilik unsuru yine sa lanmamış olacaktır.⁴¹

b. Sürdürülebilirlik

Sürdürülebilirlik bugünkü kaynakların gelecek nesillere kayıpsız bir şekilde aktarılması anlamına gelmektedir.⁴² Gıdanın sürdürülebilirliği ise gıdaların gelecek nesillerin beslenme hakkını ihlal etmeyecek yöntemlerle elde edilmesidir. Gıdaların sürdürülebilirliği yeterli miktardaki gıdanın uzun vadede sağlanabilir ve erişilebilir olmasıdır. Bu anlamda sürdürülebilirlik hem günümüz nesillerini hem de gelecek nesilleri kapsamına alan geniş bir kavramdır.⁴³ Sürdürülebilirlik hem mevcudiyet hem de erişim ile yakından bağlantılıdır. Bu anlamda yeterli ve mevcut gıda, bir insan için tüm ömrü boyunca; insanlık için de dünyanın sonuna kadar sürdürülebilir nitelikte olduğu zaman beslenme hakkı yerini bulacaktır. Sürdürülebilirlik ilkesinin sağlanması gıdanın uzun dönemli mevcudiyeti ve eri ilebilirli ini gerekli kılmaktadır.⁴⁴

Sürdürülebilirliğin geleceğe yönelik olarak sağlanabilmesi için iklim de i ikli i, doğal kaynakların azalması, tarım arazilerinin kuraklaşması veya küçülmesi gibi gıda yetersizliğini etkileyebilecek faktörlere karşı önlemler alınmalıdır.⁴⁵ Bu doğrultuda; doğal kaynakların doğru kullanımı, sürdürülebilir tarım yöntemlerinin uygulanması,⁴⁶

⁴⁰ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 3.

⁴¹ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 134.

⁴² Gamze Aydın Eryılmaz ve Osman Kılıç, “Türkiye’de Sürdürülebilir Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları”, *KS  Tarım ve Doğa Dergisi*, 21/4, (2018): 625, <https://doi.org/10.18016/ksudobil.345137>.

⁴³ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 137.

⁴⁴ Tekir, “Gıda Hakkı”, 55-56.

⁴⁵ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 137.

⁴⁶ Sürdürülebilir tarım uzun vadede doğal kaynakların korunmasının yanında çevreye zarar vermeyen tarımsal teknolojilerin kullanıldığı bir tarımsal yapının oluşturulmasıdır. Sürdürülebilir tarım

tarım arazilerinin korunması doğrultusunda kanunların hazırlanması, iklim değişikliğini etkileyen faktörlerin tespit edilip önlemlerin alınması gibi yöntemlerle çevresel sürdürülebilirlik temin edilecek ve böylece gıdanın sürdürülebilirliği sağlanmış olacaktır.

c. Mevcudiyet

Gıdanın mevcudiyeti, tüketilebilecek gıdanın fiziki olarak var olması, yani elde edilebilir olmasıdır. Mevcudiyet kavramı iki unsuru barındırmaktadır: Bunlar gıdanın üretilebilir olması ve üretilen gıdanın iyi bir dağıtım ve pazarlama sisteminin olmasıdır.⁴⁷ Gıdanın üretilebilir olması, doğal kaynaklar yoluyla ya da gıda üretimi yoluyla elde edilmesidir.⁴⁸ Bu kapsamda gıda topraktan ya da topraksız tarım yöntemleriyle ürün yetiştirme, hayvan yetiştirme, avcılık, toplayıcılık ya da balıkçılık yöntemleriyle elde edilebilir nitelikte olmalıdır.

Mevcudiyetin ikinci unsuru olan dağıtım ve pazarlama ise insanların doğrudan gıda üretilmediği durumlarda satın alabileceği bir pazar ağının olmasıdır. Burada gıdanın üretildiği yerden talep edildiği yere aktarılmasını sağlayacak iyi işleyen bir işletme, dağıtım ve pazar sisteminin olması gerekmektedir.⁴⁹ Gıda ürünleri kolay bozulabilir yapısından dolayı diğer ürünlerden farklıdır. Bu sebeple gıda ürünleri tarladan sofraya ulaşmaya kadar iyi koşullarda depolanmalı, ambalajlanmalı ve taşınmalıdır. Bu anlamda gıda pazarlama, hammadde, yarı işlenmiş ya da işlenmiş madde ve gıda katkı maddelerinin üretiminden önce başlayıp, üreticiden son tüketiciye ulaşmaya kadarki geçirdiği tüm aşamaları kapsamaktadır.⁵⁰

anlayışı içinde su ve toprak kaynaklarının korunması, entegre ilaç yöntemi gibi birçok uygulama bulunmaktadır. Bununla birlikte ilaç, sentetik gübre gibi doğal olmayan ürünlerin kullanılmasından kaçınılmakta, böylece sağlık ve çevre güvenliği sağlanmaktadır. Şule Turhan, “Tarımda Sürdürülebilirlik ve Organik Tarım”, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 11/1, (2005): 14.

⁴⁷ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 134.

⁴⁸ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 2.

⁴⁹ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 134.

⁵⁰ Ece Nüket Öndoğan, “Türkiye’de İşlenmiş İthal Gıda Ürünleri Pazarlaması”, *Ege Akademik Bakış*, 2/2 (2002): 96.

d. Erişilebilirlik

Erişilebilirlik bireylerin fiziksel ve ekonomik açıdan gıdaya ulaşabilmesidir. Erişilebilirlik unsurunun sağlanması için hem fiziksel erişilebilirliğin hem de ekonomik erişilebilirliğin sağlanması gerekmektedir.⁵¹

(1) Ekonomik Erişilebilirlik

Ekonomik erişilebilirlik, gıdaların uygun fiyatlı olması anlamına gelip, bireylerin diğer temel ihtiyaçlarının karşılanmasını tehlikeye düşürmeden gıda temini yapabilecek seviyede olabilmesidir. Bireyler okul ücretleri, ilaç masrafları veya kira gibi diğer temel ihtiyaçlarından fedakârlık yapmak zorunda kalmadan gıda alışverişini yapabilmelidir.

(2) Fiziksel Erişilebilirlik

Fiziksel erişilebilirlik gıdaya, toplumun her kesiminden insanın erişebilmesi demektir. Bebekler ve çocuklar, hastalar, engelliler veya yaşlılar gibi fiziksel olarak dışarı çıkması zor olabilecek, zayıf ve risk altındaki kişilerde dâhil olmak üzere herkesin gıdaya erişebilmesidir. Ayrıca fiziksel erişilebilirlik, doğal afet veya silahlı çatışma mağdurları ya da mahkûmlar gibi kendi imkânlarıyla gıdaya ulaşamayan bireylerin de fiziksel erişimlerinin sağlanmasını gerektirmektedir.⁵²

3. Beslenme Hakkının Diğer İnsan Haklarıyla İlişkisi

İnsan haklarının tümü birbirlerine bağlı, bölünmez ve ilişkilidir. Bir hakkın ihlal edilmesi onunla bağlantılı diğer hak veya hakların ihlaline veya sınırlı uygulanmasına sebep olabilecektir. Yani insan haklarının birbirini etkileme kapasitesi vardır.⁵³ Bu durumda beslenme hakkının ihlal edilmesi beraberinde sağlık, eğitim, yaşam hakkı gibi diğer insan haklarının ihlali sonucuna yol açabilecektir. Benzer şekilde diğer insan haklarının ihlali de beslenme hakkının ihlaline sebep olabilecektir.⁵⁴

Beslenme hakkının insan hakları içinde ayrı bir önemi vardır. Senegal'in eski Devlet Başkanı Leopold Senghor'un: “İnsan hakları kahvaltı ile başlar” sözüyle

⁵¹ Erden Atak, “Beslenme Hakkı”, 32.

⁵² FAO-OHCHR, *Right to Food*, 2-3.

⁵³ İlyas Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, (Ankara: Astana Yayınları, 2020), 60.

⁵⁴ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 5.

anlatmak istediği üzere tüm insan haklarının uygulanabilmesi için önce beslenme hakkının uygulanması gerekmektedir.⁵⁵ Bu bakımdan beslenme hakkının bazı haklarla doğrudan bazı haklarla ise dolaylı olarak bağlantısı bulunmaktadır. Bu haklardan bazıları aşağıda açıklanmıştır.

a. Yaşam Hakkı

Yaşam hakkı, diğer tüm insan haklarının kaynağı olarak kabul edilen üstün bir insan hakkıdır. Ancak “yaşam” olduğu sürece insan hakkından söz edilebileceği için yaşam hakkı diğer tüm hakların önkoşulu niteliğindedir.⁵⁶ Yaşam hakkı öncelikle insanın fiziksel ve biyolojik olarak varlığını sürdürülebilmesi için gerekli olan sağlık ve bütünlük içinde doğması, sonrasında insan varlığını psikolojik ve kültürel gelişim olanaklarına sahip olarak sürdürmesi ve son olarak fiziksel, biyolojik, psikolojik ve kültürel bütünlüğünü kazanmış insan varlığına son verilmemesi şeklinde tanımlanabilir.⁵⁷ İnsan yaşamı 1982 Anayasa’sının 17. maddesinde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 2. maddesinde, Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi’nin 6. maddesinde ve daha pek çok sözleşmede ve anayasada koruma altına alınmıştır.⁵⁸ Bu Sözleşmeler ve anayasalar kapsamında yaşam hakkı, insan hayatının fiziki varlığının korunması ve insan hayatına keyfi son verilmesinin önlenmesi şeklinde tanımlanabilir.

İnsan hayatının devam edebilmesi beslenmeye dayanmaktadır. Besin yetersizliği ya da yokluğu yaşamı olumsuz etkilemekte, hatta uzun süreli açlık ve susuzluk yaşamın son bulmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu bakımdan insanlar beslenemedikleri veya yetersiz beslendikleri için ölüm tehlikesiyle karşılaştıklarında yaşam hakları da tehlikeye girmiş olacaktır.⁵⁹ Besin yokluğu veya yetersizliği yaşamı tehlikeye atacağı gibi yaşamın olmadığı vücuda besinin de gereği kalmayacaktır. Bu bakımdan beslenme hakkı ile yaşam hakkı birbirleriyle bağlantılı ve birbirinin şartı niteliğinde haklardır.

⁵⁵ Adil Şahin, “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 59/4 (2010): 713, https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001615.

⁵⁶ İlyas Doğan, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*, (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 69.

⁵⁷ Cengiz Topel Çiftçioğlu, “Yaşama Hakkı”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 103, (2012): 139-140.

⁵⁸ Çiftçioğlu, “Yaşama Hakkı”, 138.

⁵⁹ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 5.

b. Sağlık Hakkı

DSÖ Ana Tüzüğü'ne göre sağlık, yalnızca hasta veya sakat olmama haliyle sınırlı olmayıp fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan da tam bir iyi olma halidir.⁶⁰ Kişilerin gerek fizyolojik açıdan gerekse psikolojik açıdan sağlıklı olabilmelerinin ilk yolu güvenli, yeterli ve düzenli beslenebilmesinden geçmektedir. Bu bakımdan beslenme hem sağlık hakkının hem de beslenme hakkının bir bileşeni niteliğindedir.⁶¹

Sağlık hakkı da beslenme hakkı gibi ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisinde düzenlenmiş,⁶² insan onuruna yaraşır asgari düzeyde bir yaşam seviyesine ulaşmak için gerekli olan temel insan haklarından biridir.⁶³ Sağlık hakkı yalnızca kişilere sağlanan tıbbi bakım ve sağlık hizmetlerinden ibaret değildir. Aynı zamanda güvenli ve içilebilir suya, yeterli ve sağlıklı gıdaya erişim imkânı gibi sağlığın belirleyici etmenlerini de kapsayıcı bir haktır.⁶⁴ Bu bakımdan beslenme hakkının sağlık hakkını tamamlayıcı bir hak olduğu söylenebilir. Aynı şekilde sağlık hakkı da beslenme hakkının tamamlayıcısı konumundadır. Örneğin; ishal olmuş bir çocuğun gerekli tıbbi tedavisi yapılmadığı durumda çocuk yeterli gıdaya ulaşabilse dahi yeterli beslendiği düşünülemez.⁶⁵

Sağlıklı bir yaşam için beslenme şarttır. Ancak bu beslenme insan sağlığına tehdit oluşturmayacak nitelikte olmalıdır. Aksi durumda gıda kökenli hastalıklar ortaya çıkacaktır ki bu durumda hem sağlık hakkı hem de beslenme hakkı ihlal edilmiş

⁶⁰ World Health Organization, *Basic Document, Forty-Ninth Edition*, (Genava: World Health Organization, 2020), 1, <https://apps.who.int/gb/bd/>.

⁶¹ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 5.

⁶² Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, m. 12'de sağlık hakkı düzenlenmiştir: “1. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, herkesin, ulaşılabilir en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlık standardına sahip olma hakkını kabul ederler. 2. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletlerin, bu hakkın tam olarak kullanılmasını sağlamak için alacakları tedbirler şu amaçlara yönelik olacaktır: (a) Ölü doğum ve çocuk ölümleri oranlarının düşürülmesini ve çocuğun sağlıklı bir şekilde gelişmesini sağlamak; (b) Çevresel ve sınıai sağlık şartlarının her yönüyle iyileştirilmesi; (c) Salgın, yöresel, mesleki ve diğer hastalıkların önlenmesi, tedavisi ve kontrolü; (d) Hastalık durumunda herkese tıbbi hizmet ve tıbbi bakım sağlayacak koşulların yaratılması.”

⁶³ Ayhan Döner ve Mücahit Kelek, “Negatif Yükümlülükler Açısından Sağlık Hakkı”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19/3-4 (2015): 3.

⁶⁴ Kahan Onur Arslan, “Bir Temel Hak Olarak Sağlık Hakkı”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 19/1-2 (2015): 42.

⁶⁵ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 5.

olacaktır.⁶⁶ Bu bakımdan gerek beslenme hakkının gerekse sağlık hakkının ortak unsuru sağlıklı beslenmektir.

Son olarak beslenme hakkı ve sağlık hakkını ortak bir maddede buluşturan İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 25. maddesine göre de herkes gerek kendisi için gerekse ailesi için beslenme, tıbbi bakım vb. haklar da dâhil olmak üzere sağlık ve refahlarını sağlayacak uygun bir yaşam standardı hakkına sahiptir.⁶⁷ Bu maddeden de anlaşılacağı gibi beslenme hakkı ve sağlık hakkı asgari bir yaşam düzeyine ulaşmak için birlikte var olmaları gereken birbirleriyle bağlantılı iki temel insan hakkıdır.

c. Su Hakkı

Su, insan hayatının devamı için zorunlu olan vazgeçilmez bir haktır. Yaşamın devamı için zorunlu olmasından dolayı diğer insan haklarının sağlanmasının da önkoşulu niteliğindedir. Su hakkı, herkesin kişisel ihtiyaçları ve konut içi kullanımları için yeterli, güvenli, kabul edilebilir, erişilebilir ve bedeli ödenebilir suya sahip olma hakkıdır.⁶⁸ Yaşamın devam edebilmesi için vücuda alınması gereken bir miktar su aynı zamanda gıdanın da bir kısmını oluşturmaktadır.⁶⁹ Su beslenme hakkının içinde olmasına rağmen, beslenme hakkından ayrı bir su hakkının düzenlenmesinin sebebi, suyun gıdaya göre daha fazla kullanım alanına sahip olmasıdır. Suyun beslenme hakkı bakımından önemi sadece yaşamın devamı için vücuda alınması gereken sudan ibaret değildir. Ayrıca gıdaların üretilmesi, temizlenmesi, pişirilmesi sırasında da suya ihtiyaç bulunmaktadır. Yine tarımsal faaliyetler sırasında kullanılan su da doğrudan beslenme hakkı ile bağlantılıdır.⁷⁰ Bu bakımdan suya erişimin olmadığı durumda beslenme hakkının varlığından bahsetmek mümkün olmayacaktır.

⁶⁶ Koç, “Kamu Sağlığı”, 403.

⁶⁷ Resmi Gazete, “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”, (Erişim Tarihi 07.06.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7217.pdf>.

⁶⁸ BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, “Genel Yorum No. 15, Su Hakkı (Sözleşme'nin 11. ve 12. Maddeleri)”, içinde *Birleşmiş Milletler'de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006*, Derleyen ve Metinleri Çeviren Lema Uyar, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 264.

⁶⁹ Suyun gıda olduğu konusunda ayrıntılı bilgi çalışmanın “Gıda Kavramı” başlığında yer almaktadır.

⁷⁰ Murat Perçin, *Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkının Gelişimi ve Türkiye'deki Uygulama*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2020), 94.

d. Eğitim Hakkı

Eğitim hakkı, beslenme hakkı da dâhil olmak üzere, diğer insan haklarıyla bağlantılı olan vazgeçilmez bir haktır. Toplum dışına itilmiş çocuklar veya yetişkinler için yoksulluktan kurtulmak ve topluma kazandırılmak için fırsat olan eğitim hakkı güçlendirici nitelikte bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷¹ Eğitimsiz bireylerin iş bulma imkânları daraldığı için bu kişiler düşük ücretle veya kötü koşullarda çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Bu durum yoksulluğu tetiklemekte ve yoksulluk da açlık veya yetersiz beslenme ile sonuçlanmaktadır.⁷²

Ayrıca okuma yazma gibi temel eğitime sahip olmayan bireylerin ambalaj üzerindeki yazıları okuyamamaları ve içeriğinde ne olduğunu bilmediği gıdayı tüketmelerine sebep olacaktır. Ürün ambalaj bilgileri arasında tavsiye edilen tüketim tarihinin olduğu da düşünülürse bozuk gıdaların tüketilmesi ile sağlığın bozulması tehlikesi oluşacaktır. Beslenme hakkı güvenilir, sağlıklı ve temiz gıdaya erişim hakkı olarak tanımlanmıştır.⁷³ Ürünün güvenilir veya sağlıklı olduğunun tespiti ise çoğu zaman ambalaj bilgileriyle mümkün olmaktadır. Bu bakımdan eğitim ve beslenme hakkı karşılıklı etkileşim halinde olan haklardır.

Ayrıca açlıktan ve yetersiz beslenmekten kurtulmak için bireylerin besleyici bir yeme düzenini ne şekilde sürdürebileceğini bilmeleri, geçim kaynağı olarak gıdaların üretimi ve elde edilmesi konusunda beceri ve kapasiteye sahip olabilmeleri gerekmektedir. Bu nedenle mesleki eğitim de dâhil olmak üzere gerekli eğitime erişim imkânı, bireylerin beslenme hakkından yeterince yararlanabilmeleri için gerekmektedir.

Diğer yönden açlık veya yetersiz beslenme bireylerin öğrenme kapasitelerini azaltacağı için eğitim hakkı da olumsuz etkilenir. Ayrıca açlık sorunu çeken bireyler için öncelik gıdaya erişmek olacağı için, bu kişiler okula gitmek yerine çalışmak zorunda kalmaktadırlar.⁷⁴ Gıda, konut, sağlık gibi bazı temel ihtiyaçlar bireylerin bütçelerini bu

⁷¹ BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, “Genel Yorum No. 13, Madde 13: Eğitim Hakkı”, içinde *Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006*, Derleyen ve Metinleri Çeviren Lema Uyar, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 215.

⁷² Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 110.

⁷³ Sayfa 23’te “Beslenme Hakkının Tanımı” başlığı altında tanımlanmıştır.

⁷⁴ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 6.

ihtiyaçlara göre düzenlemesine sebep olup eğitimlerini ihmal etmelerine sebep olmaktadır. Bu bakımdan beslenme hakkı eğitim hakkı için olmazsa olmaz nitelikte haklardan biridir.

e. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Hakkı

Her birey insan onuruna yaraşır bir hayat seviyesine ulaşmak için çalışma hakkına sahiptir. Çalışma hakkı, bireylerin kendi seçtikleri veya kabul ettikleri bir iş ile kendisinin ve ailesinin yaşamını devam ettirebilmesi, kendisini geliştirebilmesi ve toplum içinde tanınması için gerekli olan sosyal, ekonomik ve kültürel haklardan biridir.⁷⁵ Yaşamın devamı bakımından şart olan gıdaya erişim için bireylerin belirli düzeyde ekonomik gelirlerinin olması gerekmektedir. Bu bakımdan bireylerin gıda ve temel ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde, insan onuruna yaraşır bir maddi gelire ulaşmak için çalışma hakkına sahip olması gerekmektedir.⁷⁶ Ancak mesleki riskler, fizyolojik sebepler veya ekonomik durumundan dolayı çalışmadığı için geliri olmayan kişilere, yaşamak için ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde sosyal güvenlik hakkı tanınması gerekmektedir.⁷⁷

Gıdalara ulaşabilmek açısından en önemli araçlar çalışma ve sosyal güvenliktir. Bu bakımdan asgari ücretin belirlenmesinde ve sosyal güvenlik yardımlarının yapılmasında piyasadaki temel gıda maddelerinin maliyetlerinin hesaplanması önem arz etmektedir.⁷⁸

f. Bilgi Edinme Hakkı

Bilgi edinme hakkı kısaca bireylerin toplumda oluşan olaylara ve bu olayların altında yatan nedenlere, bilgilere ve belgelere özgürce, sınırlama ve kısıtlama olmaksızın ulaşması şeklinde tanımlanabilir.⁷⁹ Bilgi edinme hakkının beslenme hakkına yansımaları ise bireylerin tükettikleri gıdalar hakkında tam bilgiye sahip olması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bilgi, bireylerin tükettikleri gıdaların içeriği, sağlığı, helallliği, temizliği gibi

⁷⁵ Murat Şen, “İnsan Hakları Bağlamında Çalışma Hakkı”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 20/1 (2014): 148, <https://doi.org/10.33433/maruhad.606923>.

⁷⁶ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 109.

⁷⁷ Hasan Şenocak, “Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 56 (2009): 413.

⁷⁸ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 6.

⁷⁹ Maviye Yılmazoğlu, “Bilgi Edinme Hakkı ve Bilgi Edinme Hakkının İstisnaları” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 4.

konulara ve hangi ürüne nerede ve ne fiyata ulaşabileceği gibi konulara vâkıf olmalarını sağlamaktadır. Bu kapsamda gıdaların ambalajlarında bulunan son tüketim tarihi, kalori miktarı, menşei, içinde bulunan gıdalar ve katkı maddeleri gibi bilgilerin doğru, ayrıntılı ve anlaşılabilir şekilde olması bilgi edinme hakkının beslenme hakkına yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Bilgi arama, alma ve iletme hakkının korunması ve teşvik edilmesi beslenme hakkının da kullanılmasını kolaylaştırıcı niteliktedir.⁸⁰ Bu bakımdan beslenme hakkının tam olarak kullanılabilmesi için gıdalarla ilgili bilgi edinme sistem ve olanaklarının mevcut olması ve bireylerin bu bilgilere sınırsız ve kısıtlama olmaksızın erişebilmesi gerekmektedir.⁸¹ Ancak tüketiciler gıdalar hakkındaki bu bilgilerin doğruluğunu tespit edemeyeceği için bunu devlet kontrol etmeli ve doğruluğunu sağlamalıdır. Bu konuda devlet laboratuvarlar kurmalı, düzenli kontroller yapmalıdır. Diğer bir ifadeyle devlete bu konuda pozitif edimde bulunma yükümlülüğü düşmektedir.

4. Hakların Sınıflandırılmasında Beslenme Hakkının Yeri

İnsan hakları geçmişten günümüze kadar farklı sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bunlardan Jellinek tarafından yapılan sınıflandırmada devletin yüklendiği edime göre haklar; negatif, pozitif ve aktif statü hakları şeklinde üçe ayrılmaktadır. Negatif statü haklarında, bireyler hak ve özgürlüklerini kullanırken devletten beklenen edim karışmama, müdahale etmemedir. Bu hak bireylere dokunulmaz özerk bir alan sağlamaktadır.⁸² Pozitif statü haklarında ise bireylerin haklarını kullanabilmeleri için devletin aktif olması, yani bazı edimleri yerine getirmesi gerekir. Devletin pozitif müdahalesi olmaksızın kullanılamayacak bu haklar genellikle sosyal ve ekonomik hakları kapsamaktadır.⁸³ Aktif statü hakları ise bireylerin siyasal yaşama katılma haklarıdır. Bu haklar için devletin edimi bazen pozitif bazen negatif niteliktedir.⁸⁴

⁸⁰ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 6.

⁸¹ Tekir, “Gıda Hakkı”, 24.

⁸² Bülent Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2007), 38.

⁸³ Doğan, *İnsan Hakları*, 64.

⁸⁴ Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel*, 38-39.

Jellinek tarafından yapılan bu ayrıma göre beslenme hakkı pozitif statü hakları arasında yer almaktadır. Devletin edimi beslenme hakkı bakımından müdahale etmemenin ötesinde yer almaktadır. Bu bakımdan gıda bir isteme hakkıdır ve devlet vatandaşlarına güvenilir ve kaliteli gıdanın sunulmasını sağlamakla yükümlüdür. Devlet hem gıdanın üretilmesi hem de üretimden tüketimine kadar geçen süreçte gıdanın korunmasını sağlamalıdır.⁸⁵ Bu kapsamda ülkemizden örneklandırmek gerekirse, devlet TİGEM⁸⁶ ile gıdanın üretilmesini, TSE⁸⁷ ile üretilen gıdaların gıda standartlarına uygunluğunu, Rekabet Kurumu⁸⁸ ile gıda fiyatlarında istikrarı sağlayarak pozitif edimlerde bulunmaktadır.

Hakların sınıflandırılmasının bir diğerini de konularına göre insan hakları oluşturmaktadır. Bu sınıflandırma hakların korudukları ya da düzenledikleri konulara göre yapılmaktadır. Konularına göre haklar üç ana başlık altında toplanmaktadır: “Kişisel haklar”, “siyasal haklar” ve “ekonomik, sosyal ve kültürel haklar”.⁸⁹ 1966 tarihli ikiz sözleşmeler “Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi” ile “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi” şeklinde iki sözleşmeden oluşmaktadır. Ancak bu iki sözleşme de konuları bakımından üç kategoride değerlendirilmektedir. Bu sözleşmelerden Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nin 11. maddesinde beslenme hakkı düzenlenmiş ve 1999 yılında çıkarılan Sözleşme’nin 12 numaralı Genel Yorumu’nda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bu bakımdan beslenme hakkının konu bakımından ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisinde yer aldığını söyleyebiliriz.

İnsan haklarına yönelik yapılan sınıflandırmalardan Karel Vasak tarafından yapılan sınıflandırma ise kuşak haklar ayrımıdır. 1979 yılında Vasak bu ayrımı birey, toplum ve devletin konumu ve tarihsel, ekonomik ve sosyal olayların ortak

⁸⁵ Koç, “İdarenin Yetkileri”, 13; Güzeloglu, “Beslenme Hakkı”, 308.

⁸⁶ Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü (TİGEM), tarım ve tarıma dayalı sanayinin ihtiyacı olan her türlü mal ve hizmetleri üretmek amacı ile kurulmuş, tüzel kişiliğe sahip bir İktisadi Devlet Teşekkülüdür. TİGEM, “Kısaca Biz Kimiz”, (Erişim Tarihi, 14.07.2022), <https://www.tigem.gov.tr/>.

⁸⁷ Türk Standardları Enstitüsü, her türlü madde ve ürünler ile usul ve hizmet standartlarını yapmak amacıyla kurulmuş bir kamu kurumudur. TSE, “TSE’nin Kuruluşu”, (Erişim Tarihi, 14.07.2022), <https://www.tse.org.tr/Hakkimizda?ID=2&ParentID=1>.

⁸⁸ Rekabet Kanun’unu uygulamakla görevli olan Rekabet Kurumu’nun amacı piyasalarda rekabetin sağlanması ve korunmasıdır. Rekabet Kurumu, “Hakkımızda”, (Erişim tarihi, 14.07.2022), <https://www.rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Kurumsal/hakkimizda>.

⁸⁹ Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel*, 44-45.

özelliklerinden yola çıkarak tarihsel sürece göre yapmıştır. Birinci kuşak haklar Fransız Devriminden sonra ortaya konan klasik haklar olarak da adlandırılan medeni ve siyasi haklardan oluşmaktadır.⁹⁰ Jellinek'in sınıflandırmasına göre negatif ve aktif statü hakları birinci kuşak hakları oluşturmaktadır. Birinci kuşak hakların en belirgin özelliği bireyi ön plana çıkarmasıdır.⁹¹ Birinci kuşak haklar tarihsel süreçte Batıda ilk ortaya çıkan haklar⁹² olup insanın, insan olmasından dolayı sahip olması gereken temel hakları içermektedir.⁹³

İkinci kuşak haklar ise Sanayi Devrimi sonrası kabul edilen ekonomik ve sosyal hakları içermektedir. Bu haklar da pozitif statü haklarına karşılık gelen isteme haklarıdır ve devlete edimde bulunma yani hizmet sağlama görevi yüklemektedir.⁹⁴ İkinci Dünya Savaşı sonrasında insan hakları ulusal boyuttan uluslararası boyuta geçince, bilimsel ve teknik ilerlemelerin de sonucu olarak ortaya çıkan sorunlar, beraberinde dayanışma haklarını ortaya çıkarmış ve bu haklar da üçüncü kuşak haklar olarak adlandırılmıştır. Teknolojik ve bilimsel gelişmelerle beraber ortaya çıkan bazı tehlikelere karşı insanoğlu gelecek nesilleri de korumak hedefiyle bir araya gelerek çevre hakkı, barış hakkı gibi toplumun birlikte çabasıyla gerçekleştirilecek dayanışma haklarını ortaya koymuşlardır.⁹⁵ Bu bakımdan üçüncü kuşak hakların en belirgin özelliği bireyi değil topluluğu ön plana çıkarmasıdır.

Beslenme hakkının, insanoğlunun tarihsel gelişim sürecinde kazandığı ilk haklardan olması ve insanın insan olmasından kaynaklanan yaşamsal bir hak olmasından dolayı birinci kuşak haklar arasında yer aldığını söyleyen görüş bulunmaktadır.⁹⁶ Bununla beraber beslenme hakkının hem bireyin kendisi hem de ailesi için talep edebileceği bir hak olması bakımından değerlendirilip topluluk hakkı olduğundan yola çıkarak üçüncü

⁹⁰ Doğan, *İnsan Hakları*, 66.

⁹¹ Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel*, 48.

⁹² Neslihan Aybike Ceylan, "Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi", *Anasay*, 1/2 (2017): 221.

⁹³ Kemal Dadak, "Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı", *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 5 (2015): 311.

⁹⁴ Doğan, *İnsan Hakları*, 66; Dadak, "Çevre Hakkı", 312.

⁹⁵ Dadak, "Çevre Hakkı", 312.

⁹⁶ Güzelöğlu, "Beslenme Hakkı", 307.

kuşak hak olduğunu savunan görüşler de mevcuttur.⁹⁷ Beslenme hakkı sosyal ve ekonomik hakların içerisinde yer almakta, sosyal ve ekonomik haklar ise ikinci kuşak haklar arasında değerlendirilmektedir. Bu bakımdan ise beslenme hakkının ikinci kuşak haklar arasında yer aldığını savunan görüşler de bulunmaktadır.⁹⁸ Bu görüş farklılıkları sonucunda beslenme hakkının kuşak haklar içerisindeki yerini kesin bir şekilde tespit etmek zorlaşmaktadır. Bu bakımdan beslenme hakkının kendine özgü bu yapısından dolayı beslenme hakkını kuşak haklar içerisinde sui generis bir hak olarak nitelendirmek daha yerinde olacaktır.

II. Beslenme Hakkının Tarihi Gelişimi

A. Uluslararası Hukukta Beslenme Hakkı

Günümüzde pek çok yetişkin ve çocuk açlık ve yetersiz beslenme sonucu hayatını kaybetmektedir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO)⁹⁹ 2021 verilerine göre küresel nüfusun yaklaşık onda biri, yani yaklaşık 811 milyon kişi yetersiz beslenmektedir.¹⁰⁰ Bu rakam dünya nüfusunun önemli bir kısmının asgari gıda ihtiyacını karşılayamadığını göstermekte ve beslenme hakkının önemini ortaya koymaktadır.¹⁰¹

Beslenme en temel insan ihtiyacı olmasına rağmen beslenmenin hak olarak belirlenmesi ve uluslararası sözleşmelere konu edilmesi oldukça yakın tarihlidir. Beslenme hakkının kaynaklara konu edilmesinde Birinci Dünya Savaşından sonra

⁹⁷ Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel*, 53; Doğan, *İnsan Hakları*, 67; Mahmut Gökpinar, “Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 120 (2015): 64.

⁹⁸ Celal Yeşilçayır, “İnsan Haklarında Kuşaklar Tartışması ve Bir Çözüm Denemesi”, *Temaşa Felsefe Dergisi*, 13 (2020): 80-81; Nihat Bulut, “Sosyal/Toplumsal Haklar”, içinde *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, (Ankara: TÜBİTAK Bilim Yayınları, 2021), 4:110.

⁹⁹ Açılımı “Food and Agriculture Organization of the United Nations” olan FAO’nun Türkçe karşılığı Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütüdür. 1945 yılında kurulan ve merkezi Roma olan örgütün aralarında Türkiye’nin de bulunduğu 194 üyesi (194 ülke + AB) ve 2 ortak üyesi (Faroe Adaları, Tokelau) bulunmaktadır. Örgütün amacı, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde açlıkla mücadele ve yoksulluğun önlenmesi amacıyla tarımsal kapasitelerin yükseltilmesi, ormancılık ve balıkçılık faaliyetlerinin desteklenmesi, gıda güvenliğinin temin edilmesi ve sürdürülebilirliğin sağlanmasına yönelik girişimlerde bulunmaktadır. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, “BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)”, (Erişim Tarihi 05.11.2021), https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/66/Bm-Gida-Ve-Tarim-Orgutu-_fao_.

¹⁰⁰ FAO Türkiye, “BM Raporu: Dünyadaki Açlığın Arttığı Pandemi Yılı”, (Erişim Tarihi 04.11.2021), <https://www.fao.org/turkey/news/detail-news/tr/c/1415870/>.

¹⁰¹ Erden Atak, “Beslenme Hakkı”, 27-28.

yaşanan kıtlık ve kitlesel ölümler etkili olmuştur. Savaşla beraber ortaya çıkan kıtlık, kitlesel ölümler ve yıkımlar uluslararası alanda gıda ve insani yardım konularına dikkat çekmeye başlamıştır.¹⁰²

Devletlerin insanları açlıkla cezalandırması da beslenme hakkına dair düzenlemelerin yapılmasının gerekli olduğunun kanıtı olmuştur. Her ne kadar yaşandığı dönemde kamuoyundan saklansa da 1932-1933 yılları arasında yaşanan “Holodomor Olayı” bunun örneği niteliğindedir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) 1932-1933 yılları arasında Stalin’in önderliğinde Ukrayna’ya karşı uyguladığı büyük kıtlık ile devlet açlığı silah olarak kullanmış ve milyonlarca Ukraynalı açlık sebebiyle hayatını kaybetmiştir.¹⁰³

Uluslararası hukukta beslenmenin bir hak olarak düzenlendiği ilk metin olarak karşımıza Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi çıkmaktadır. 1920’de Cenevre’de kurulan Uluslararası Çocuklara Yardım Birliği isimli örgüt tarafından ilan edilen Çocuk Hakları Bildirgesi 1924 yılında Milletler Cemiyeti tarafından kabul edilmiştir. 5 maddeden oluşan Bildiri’nin ikinci maddesinde “*acıkan çocuk beslenmeli...*” ifadesiyle beslenme hakkına yer verilmiştir. Ancak bu Bildiri, İkinci Dünya Savaşı’nın sonucunda Milletler Cemiyeti’nin ortadan kalkmasıyla beraber geçerliliğini yitirmiştir.¹⁰⁴ Daha sonra 1945 yılında kurulan Birleşmiş Milletler (BM) çatısı altında yapılan pek çok sözleşme ve konferans ile beslenme hakkına dair yeni düzenlemeler yapılmıştır.

1. BM Çatısı Altında Beslenme Hakkının Gelişimi

1948 yılında ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB) uluslararası sözleşmeler hukukunda beslenme hakkının düzenlendiği ikinci; BM’de ise ilk düzenleme niteliğindedir. Beyanname’nin 25. maddesine göre; herkes, kendisi ve ailesi için, sağlık ve refahına uygun bir yaşam düzeyine ulaşmak amacıyla besin temin edebilme hakkına

¹⁰² Tekir, “Gıda Hakkı”, 42.

¹⁰³ Muhammed Ali Yetgin, Mithat Baştuğ, “Devlet Terörizmi Bağlamında Tarihsel Vakaların İç ve Dış Etkilerinin Analizi: BM Güvenlik Konseyi Üyeleri Örneği”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/4 (2021): 970, DOI: 10.17932/IAU.IAUSBD.2021.021/2022.143.

¹⁰⁴ Ercüment Erbay, *Çocuk Hakları*, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019), 25.

sahiptir. Bu maddede beslenme hakkı kişinin hem kendisi hem de ailesi için talep edebileceği belirli bir yaşam standardının şartı olarak düzenlenmiştir.¹⁰⁵

BM'nin beslenme hakkına dair yaptığı ikinci düzenleme ise Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi'nin genişletilmiş hali olan 1959 tarihli BM Çocuk Hakları Bildirgesi'dir. Bu Bildirge'nin 4. ilkesinde çocuklara yeterli beslenmenin, barınmanın, oyun olanaklarının ve gerekli tıbbi bakımın sağlanması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰⁶

Beslenme hakkına ilişkin en kapsamlı düzenleme 1966 tarihli BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (BMESKHS) ile olmuştur. Sözleşme'nin 11. maddesine göre:

1. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, herkesin, yeterli beslenme, giyim ve konut da dahil olmak üzere, kendisi ve ailesi için yeterli bir yaşam düzeyine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme hakkına sahip olduğunu kabul ederler. Taraf Devletler bu hususta hür rızaya dayalı uluslararası işbirliğinin temel önemini kabul ederek, bu hakkın gerçekleşmesini güvence altına almak için uygun tedbirler alacaklardır.

2. Bu Sözleşme'ye Taraf Devletler, herkesin açlıktan kurtulma temel hakkını kabul ederek, münferiden ve uluslararası işbirliği yoluyla, özel programları da içeren gerekli tedbirleri aşağıdaki amaçlara yönelik olarak alacaklardır:

(a) Teknik ve bilimsel bilgilerden tam olarak yararlanmak suretiyle, beslenme ilkeleri konusundaki bilgileri yayarak ve doğal kaynakların en etkin bir şekilde geliştirilmesini ve kullanılmasını sağlayacak şekilde tarımsal sistemleri düzelterek ya da geliştirerek, besinlerin üretilmesi, korunması ve dağıtılması yöntemlerini iyileştirmek; ve

(b) Gerek gıda maddeleri ihraç eden, gerek gıda maddeleri ithal eden ülkelerin sorunlarını dikkate alarak, dünyadaki besin maddelerinin ihtiyaca göre adil bir şekilde dağıtımını sağlamak.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Güzeloglu, "Beslenme Hakkı", 309.

¹⁰⁶ Erbay, *Çocuk Hakları*, 28.

¹⁰⁷ "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme", (Erişim Tarihi, 18.07.2022), <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d22/c016/tbmm22016089ss0148.pdf>.

Bu madde ile herkesin gerek kendisi gerekse ailesi için yeterli bir yaşam seviyesine sahip olma ve yaşam koşullarını sürekli geliştirme haklarının sonucu olarak yeterli beslenme hakkına sahip olduğu düzenlenmiştir. Maddenin ikinci fıkrasında açlıktan kurtulma temel hak olarak kabul edilmiş ve taraf devletler doğrudan veya uluslararası işbirliği yoluyla gerekli tedbirler almakla yükümlü kılınmıştır. Bu Sözleşme ile beslenme hakkına “yeterlilik” kıstası eklenmiş ve hakkın yerine getirilmesi için alınması gereken tedbirler belirtilmiştir.¹⁰⁸

1996 Dünya Gıda Zirvesi’nde, BMESKHS’ne taraf devletlerin, 11. maddedeki yeterli beslenme hakkı ile ilgili hakların daha net tanımının yapılmasını ve maddedeki özel tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesini talep etmeleri üzerine Komite, 1999 yılında 12 No’lu Genel Yorumu hazırlamıştır.¹⁰⁹ Bu Yorum ile beslenme hakkının tanımı daha kapsamlı bir şekilde yapılmış, temel içeriği ve Sözleşme’nin ikinci fıkrasındaki devletlerin yükümlülükleri açıklanmıştır. Bu Yorum’a göre beslenme hakkı; her erkek, kadın ve çocuğun bireysel olarak veya kollektif bir şekilde yeterli miktarda besine veya besin tedarik yollarına her zaman fiziksel veya ekonomik açıdan erişebilme imkânına sahip olabilme hakkıdır.¹¹⁰ Komite beslenme hakkının temel içeriğini *“Gıdanın, bireylerin beslenme ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda ve kalitede olması, zararlı maddeler içermemesi ve söz konusu kültür açısından kabul edilebilir olması. Gıdaya erişimin sürekli olması ve gıdaya erişim yollarının diğer insan haklarının kullanılmasına müdahale sonucunu doğurmaması.”* şeklinde belirtmiştir. Yoruma göre devletlerin yükümlülükleri, diğer insan hakları yükümlülükleri gibi üç ayrı başlıkta toparlanabilir. Bunlar saygı duyma, koruma ve yerine getirmedir.¹¹¹

Beslenme hakkının açıkça belirtildiği bir diğer önemli belge de 1974 yılında toplanan Dünya Gıda Konferansı sonucunda 16 Kasım 1974 tarihinde kabul edilen BM Açlığın ve Yetersiz Beslenmenin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Evrensel Bildiri

¹⁰⁸ Erden Atak, “Beslenme Hakkı”, 28.

¹⁰⁹ BMESKHK, “Genel Yorum No. 12”, 204.

¹¹⁰ BMESKHK, “Genel Yorum No. 12”, 205.

¹¹¹ Bu yükümlülükler çalışmanın “Beslenme Hakkı Bakımından Devletin Yükümlülükleri” başlığında incelenmiştir.

(Universal Declaration on the Eradication of Hunger and Malnutrition)'dir.¹¹² Bildiri'nin ilk maddesi şu şekildedir:

*Her erkek, kadın ve çocuk, fiziksel ve zihinsel yeteneklerini tam olarak geliştirmek ve sürdürmek için açlık ve yetersiz beslenmeden kurtulma hakkına sahiptir. Bugün toplum zaten yeterli kaynaklara, örgütsel yeteneğe ve teknolojiye ve dolayısıyla bu amaca ulaşma yetkinliğine sahiptir. Buna göre, açlığın ortadan kaldırılması, uluslararası toplumun tüm ülkelerinin, özellikle de gelişmiş ülkelerin ve yardım edebilecek durumda olan diğer ülkelerin ortak bir hedefidir.*¹¹³

Bu Bildiri ile açlığın kaynak yetersizliğinden dolayı olmadığı vurgulanmış ve tüm dünyanın, özellikle gelişmiş ülkelerin, örgütsel bir şekilde çalışması ile açlık sorununun aşılabileceği belirtilmiştir.

1979 tarihinde BM tarafından yayımlanan Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi'nin 12. maddesinin ikinci fıkrasında taraf devletlerin kadına hamilelik ve emzirme dönemi için, yeterli beslenme de dâhil olmak üzere, gerekli hizmetleri gerektiğinde ücretsiz vereceği düzenlenmiştir.¹¹⁴ Bu düzenleme ile hamile veya emziren kadınların beslenme hakkına sahip olduğu ve devletlerin bu konuda gerekirse ücretsiz hizmet vermesi taahhüt altına alınmıştır.

Beslenme hakkına ilişkin benzer düzenlemeler 1986 yılında BM'nin yayımladığı Kalkınma Hakkı Bildirgesi'nin 8. Maddesinde,¹¹⁵ 1989 yılında BM tarafından yayımlanan Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'de;¹¹⁶ 1990 yılında BM tarafından

¹¹² Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 257.

¹¹³ United Nations Digital Library, (Erişim Tarihi 27.05.2022), <https://digitallibrary.un.org/record/701143>.

¹¹⁴ Resmi Gazete, "Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi", (Erişim Tarihi, 27.05.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18898.pdf>.

¹¹⁵ "Devletler, gelişme hakkının gerçekleştirilmesi için ulusal düzeyde gerekli her türlü tedbiri almayı ve herkesin temel kaynaklara, eğitime, sağlık hizmetlerine, yiyeceğe, barınmaya, işe ve adil bir gelir dağılımına sahip olmasını sağlamayı taahhüt eder..." "Gelişme Hakkına Dair Bildiri", (Erişim Tarihi 10.11.2021), https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafli-soz/bm/bm_18.pdf.

¹¹⁶ Madde 24/2-c; "Temel sağlık hizmetleri çerçevesinde ve başka olanakların yanı sıra, kolayca bulunabilen tekniklerin kullanılması ve besleyici yiyecekler ve temiz içme suyu sağlanması yoluyla ve çevre kirlenmesinin tehlike ve zararlarını göz önüne alarak, hastalık ve yetersiz beslenmeye karşı mücadele edilmesi". Madde 24/2-e; "Bütün toplum kesimlerinin özellikle ana-babalar ve çocukların, çocuk sağlığı ve beslenmesi, anne sütü ile beslenmenin yararları, toplum ve çevre sağlığı ve kazaların önlenmesi konusunda temel bilgileri elde etmeleri ve bu bilgileri kullanmalarına yardımcı olunması". Madde 27/3;

yayımlanan Çocukların Hayatta Kalması, Korunması ve Geliştirilmesi Hakkında Dünya Bildirgesi'nde¹¹⁷ bulunmaktadır.

1992 tarihinde toplanan Uluslararası Beslenme Konferansı'nda ülkeler açlık ve yetersiz beslenme probleminin çözümü için eylem planı hazırlamak amacıyla tekrar bir araya gelmiş ve konferans sonucunda Dünya Beslenme Deklarasyonu ilan edilmiştir. Bu Deklarasyon'da yeterli ve doğru beslenmenin insan hakkı olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca açlığın sebebinin besin yetersizliği olmadığı, dünyada herkese yetecek miktarda besin olduğu, asıl problemin adaletsiz dağılım olduğu belirtilmiştir. Bu Deklarasyon ile açlıktan kurtulmanın bir zorunluluk olduğu vurgulanmış ve bu doğrultuda işbirliği yapılması taahhüt edilmiştir.¹¹⁸

1996 yılında toplanan Dünya Gıda Zirvesi sonucunda Dünya Gıda Zirvesi Eylem Planı oluşturulmuş ve bu Planı uygulamak için taahhütlerin verildiği Dünya Gıda Güvencesine İlişkin Roma Deklarasyonu ilan edilmiştir. Bu zirve sonucunda gıda hakkı tekrar teyit altına alınmış ve gıda güvencesi kavramının tanımı yapılmıştır. Zirveye göre gıda güvencesi: *“bütün insanların yaşamlarını aktif ve sağlıklı bir şekilde sürdürebilmeleri için gerekli olan besin ihtiyaçlarını ve gıda önceliklerini karşılayabilmek amacıyla yeterli, güvenli ve besleyici gıdalara erişebilme olanağıdır”*.¹¹⁹

“Taraf Devletler, ulusal durumlarına göre ve olanakları ölçüsünde, ana-babaya ve çocuğun bakımını üstlenen diğer kişilere, çocuğun bu hakkının uygulanmasında yardımcı olmak amacıyla gerekli önlemleri alır ve gereksinim olduğu takdirde özellikle beslenme, giyim ve barınma konularında maddi yardım ve destek programları uygulayacaklardır.” “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”, (Erişim Tarihi 10.11.2021), https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafli/soz/bm/bm_08.pdf.

¹¹⁷ 1990'da gerçekleştirilen Dünya Çocuk Zirvesi'nde kabul edilen bu Bildiri'de çocukların yaşatılması, korunması ve geliştirilmesi için yapılan eylem planının hedeflerinden birini de beslenme hakkı oluşturmaktadır. United Nations, “World Summit for Children, 29-30 September 1990, New York, United States”, (Erişim Tarihi 16.11.202), <https://www.un.org/en/conferences/children/newyork1990>.

¹¹⁸ *“Dünyada hem bilgi hem de olanaklar insanlık felaketlerinin sona erdirilmesi için kullanılırken açlık ve malnütrisyon kabul edilemez bir olaydır. Yeterli ve doğru beslenmenin insan hakları olduğunu kabul ediyoruz. Herkes için yeterli yiyeceğin olduğu, esas problemin adaletsiz dağılımdan kaynaklandığı görüşündeyiz. Dünya İnsan Hakları Bildirisindeki yiyecek ve uygun yaşam standardı ile ilgili bölümü hatırlayarak, açlıktan kurtulmanın bir zorunluluk olduğu bilinciyle bu konuda işbirliği yapmayı taahhüt ediyoruz. Ayrıca biz, çevre sağlığı olan barış içindeki dünyada bütün insanlar için beslenme refahını sağlamayı ve devam ettirmeyi beyan ediyoruz.”* 1992 Dünya Beslenme Deklarasyonunu incelemek için bkz; Çevirenler; Gülgün Ersoy ve Meral Aksoy, “1992 Dünya Beslenme Deklarasyonu”, *Gıda*, 19/2 (1994): 93-95.

¹¹⁹ Yüksel Denli ve R. Ertan Anlı, “Gıda Güvencesi”, *Gıda*, 22/4 (1997): 249-250; Dünya Gıda Güvenliğine İlişkin Roma Deklarasyonu ve Dünya Gıda Zirvesi Eylem Planı tam metin için bkz; “World Food Summit 13-17 November 1996 Rome Italy”, (Erişim Tarihi 14.11.2021), <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>.

Bu Deklarasyon ve Eylem Planı ile yeterli, düzenli ve besleyici gıda edinme ve açlıktan kurtulma hak olarak tanınmış ve yeterince beslenmeyenlerin sayısının 2015 yılına kadar yarıya indirilmesi ana hedef olarak belirlenmiştir. Evrensel gıda güvencesinin gerçekleştirilmesinin temel unsurlarının; barışçıl, istikrarlı, etkin bir siyasi, sosyal ve ekonomik çevrenin oluşturulması; fakirliğin ortadan kaldırılması ve kadınlar ve erkeklerin kalkınmaya eşit olarak katılımının sağlanması olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca ülkelerin ve uluslararası kuruluşların bu doğrultuda işbirliği yapması gerektiği belirtilmiştir.¹²⁰

2002 yılında ikincisi gerçekleşen Dünya Gıda Zirvesi'nde¹²¹ 1996 yılındaki hedeflere ulaşılma durumu değerlendirilmiş, herkesin “güvenli ve besleyici gıdaya erişim hakkı” tekrar belirtilmiştir. Bu Zirve'de devletler, kendilerine gıda hakkından kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirmeleri bakımından yol gösterici nitelikte rehber hazırlanması için anlaşmıştır. Bu anlaşma sonucunda Dünya Gıda Güvencesi Komitesi (World Food Security Committee) ve FAO bünyesinde kurulan hükümetlerarası komitenin yapmış olduğu çalışmalar neticesinde Gıda Hakkının Ulusal Gıda Güvencesi Bağlamında Aşamalı Olarak Sağlanmasının Desteklemesi Hakkında Rehber İlkeler¹²² hazırlanmış ve 2004 yılında FAO Konseyinde oy birliği ile kabul edilmiştir.¹²³ Bu ilkelerde beslenme hakkının uygulanabilmesi için atılması gereken adımlar belirtilmiş, üye ülkelere açlıkla mücadele konusunda tavsiyelerde bulunulmuştur.¹²⁴

2000 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNPD) önderliğinde gerçekleştirilen zirvede 189 ülke temsilcileri bir araya gelerek Binyıl Kalkınma Hedefleri'ni kabul etmiştir. Bu Hedefler'den ilki mutlak yoksulluk ve açlığı ortadan kaldırmaktır. Beslenme hakkı bakımından öneme sahip olan bu ilk hedef ile 2015 yılına

¹²⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Dünya Gıda Zirvesi-Geçmişten Bugüne”, (Erişim Tarihi 16.11.2021), <https://www.mfa.gov.tr/dunya-gida-zirvesi---gecmisten-bugune.tr.mfa>.

¹²¹ Bu Zirve'nin, 1996 Besin Zirvesi'nde gerçekleştirilmesi planlanan hedeflere ulaşılması konusunda kaydedilen gelişmelerin değerlendirilmesi amacıyla Kasım 2001'de “Dünya Besin Zirvesi 5 Yıl Sonra” adıyla toplanması kararlaştırılmış ancak ABD'de gerçekleşen 11 Eylül saldırısı sonrası Haziran 2002'ye ertelenmiştir. “Dünya Gıda Zirvesi-Geçmişten Bugüne”.

¹²² FAO Council, *Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security*, (Rome: FAO, 2005).

¹²³ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 81.

¹²⁴ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 264-267; Güzeloglu, “Beslenme Hakkı”, 310.

kadar yoksulluk ve açlık oranını yarıya indirmek hedefi bir kez daha teyit edilmiştir.¹²⁵ 2012 yılında gerçekleştirilen BM öncülüğündeki Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde ise Binyıl Kalkınma Hedefleri’nin yerini almak üzere Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri oluşturulmuş, yine ilk hedef “yoksulluğa son” ikinci hedef ise “açlığa son” olarak belirlenmiştir. 2015 yılında kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri’nde, Binyıl Kalkınma Hedefleri’nden farklı olarak, 2030 yılına kadar tüm dünyada açlık ve yoksulluğun sona erdirilmesi hedeflenmiştir.¹²⁶

2009 yılında gerçekleştirilen Dünya Gıda Güvencesi Zirvesi’nde yayımlanan Dünya Gıda Güvencesi Zirvesi Deklarasyonu¹²⁷ ile herkesin güvenli, yeterli ve besleyici gıdaya erişim hakkı teyit edilmiş ve 2004 yılında belirlenen Rehber İlkeler’in uygulandığı, açlıktan arındırılmış bir dünya için çaba gösterileceği belirtilmiştir.¹²⁸

Son olarak 2016 yılında BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen BM Beslenme Hakkında On Yıllık Eylem Planı 2016-2025’de¹²⁹ devletler beslenme hakkına dair küresel yönetişimin eksikliklerini gidermek konusunda anlaşmışlardır. Bu Plan ile uluslararası toplum, açlık ve her türlü kötü beslenme ile mücadele için kararlı adımlar atma iradelerini bir kez daha göstermiştir.¹³⁰

¹²⁵ Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu Türkiye 2010, (Erişim Tarihi 15.11.2021), http://www.surdurulebilirlikalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2016/07/UNDP-TR-TR-2010-MDG-Report_TR.pdf. Binyıl Kalkınma Hedefleri hakkında detaylı bilgi için bkz. (Erişim Tarihi 15.11.2021), <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/mdgoverview/millennium-development-goals.html>.

¹²⁶ SkdTürkiye, “ Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve İş Dünyası”, (Erişim Tarihi 15.11.2021), <http://www.skdturkiye.org/haber/surdurulebilir-kalkinma-hedefleri-ve-is-dunyasi>.

¹²⁷ Dünya Gıda Güvencesi Zirvesi Deklarasyonu orijinal metin için bkz. World Summit on Food Security, Rome, 16-18 November 2009, Declaration of The World Summit on Food Security, (Erişim Tarihi 17.11.2021), <https://www.fao.org/3/k6050e/k6050e.pdf>.

¹²⁸ Declaration of The World Summit on Food Security, 3-4.

¹²⁹ Orijinal metne ulaşmak için bkz. United Nations Decade Of Action on Nutrition 2016-2025 Work Programme, (Erişim Tarihi, 17.11.2021), https://www.un.org/nutrition/sites/www.un.org.nutrition/files/general/pdf/work_programme_nutrition_decade.pdf.

¹³⁰ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 82-83.

2. Bölgesel Sözleşmelerde Beslenme Hakkı

Beslenme hakkı uluslararası antlaşmaların dışında, insan haklarını korumaya yönelik bölgesel sözleşmelerle hem açıkça tanınmış hem de diğer insan haklarıyla ilişkisi sebebiyle dolaylı olarak korunmuştur.¹³¹

a. Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi

1969 tarihli Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (Ame.İHS) orijinal metninde beslenme hakkı düzenlenmemiştir. Ancak 1988 yılında Sözleşme'ye ek olarak çıkarılan San Salvador Protokolü'nün 12. maddesinde beslenme hakkı açıkça düzenlenmiştir.¹³² Başlığı beslenme hakkı olan bu maddeye göre:

1. Herkes, en üst düzeyde fiziksel, duygusal ve entelektüel gelişimden yararlanma olasılığını garanti eden yeterli beslenme hakkına sahiptir.
2. Taraf Devletler, bu hakkın kullanılmasını teşvik etmek ve yetersiz beslenmeyi ortadan kaldırmak için, gıda üretimi, tedariki ve dağıtım yöntemlerini geliştirmeyi taahhüt ederler ve bu amaçla, ilgili ulusal politikaları desteklemek için daha fazla uluslararası işbirliğini teşvik etmeyi kabul ederler.¹³³

Böylece Ame.İHS'ye çıkarılan bu protokolle beslenme hakkı bölgesel düzeyde koruma altına alınmıştır.

Aynı Protokol'ün 17. maddesinde “yaşlıların korunması” başlığı altında beslenme hakkına bir kez daha yer verilmiştir. Söz konusu maddeye göre herkes yaşlılıkta özel koruma hakkına sahip olup bu bağlamda taraf devletler yoksun ve kendileri için besin sağlama imkânı bulunmayan yaşlı bireyler için uygun tesis ve yiyecek sağlamakla yükümlü kılınmıştır.

b. Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi

27 Haziran 1981 yılında kabul edilen ve 1986 yılında yürürlüğe giren Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi'nin (AİHHS) ilk metninde beslenme hakkına yer

¹³¹ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 242.

¹³² Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 244-245.

¹³³ Organization of American States, *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights: “Protocol of San Salvador*, (America: Organization of American States, 1988), (Erişim Tarihi 16.11.2021), <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf>.

verilmemiştir. Ancak Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu’nun (AİHHK) 2002 yılında vermiş olduğu 155/96 sayılı SERAC and CESR v. Nigeria kararına göre:

*Tebliğ beslenme hakkının Afrika Şartı’nda, yaşam hakkı (madde 4), sağlık hakkı (madde 16) ve ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınma hakkı (madde 22) gibi hükümlerde örtülü olduğunu savunuyor. Nijerya Hükümeti, bu hakları ihlal ederek, sadece açıkça korunan hakları değil, aynı zamanda dolaylı olarak güvence altına alınan beslenme hakkını da ayaklar altına almıştır.*¹³⁴

Bu karar ile Sözleşme’de açıkça yer almasa dahi beslenme hakkının Sözleşme kapsamında değerlendirildiği ve korunduğu görülmektedir.

Daha sonra AİHHS’ye ek olarak çıkarılan Maputo Protokolü ve Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Sözleşmesi ile kadınlar ve çocuklara özgü olarak beslenme hakkı tanınmıştır.¹³⁵

01 Temmuz 2003 tarihinde kabul edilen ve 25 Kasım 2005 tarihinde yürürlüğe giren AİHHS’ye Ek Kadın Haklarına İlişkin Maputo Protokolü’nün 15. maddesinde “gıda güvencesi hakkı” başlığı altında beslenme hakkı şöyle düzenlenmiştir:

Taraf Devletler, kadınların besleyici ve yeterli gıda hakkına sahip olmalarını sağlarlar. Bu bağlamda, aşağıdaki konularda uygun önlemleri alacaklardır:

a) Kadınların temiz içme suyuna, evsel yakıt kaynaklarına, toprağa ve besleyici gıda üretme araçlarına erişimini sağlamak;

*b) Gıda güvencesini sağlamak için yeterli tedarik ve depolama sistemleri kurmak.*¹³⁶

Böylece beslenme hakkı kadınlar bakımından bölgesel düzeyde korunmuştur.

¹³⁴ 155/96: Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) / Nigeria, (Erişim Tarihi 27.05.2022), https://www.achpr.org/public/Document/file/English/achpr30_155_96_eng.pdf.

¹³⁵ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 245-246.

¹³⁶ Protocol to the African Charter on Human and Peoples’ Rights on the Rights of Women in Africa, (Erişim Tarihi 27.05.2022), <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WG/ProtocolontheRightsofWomen.pdf>.

01 Temmuz 1990 tarihinde kabul edilen ve 29 Kasım 1999 yılında yürürlüğe giren Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Sözleşmesi'nin "Sağlık ve Sağlık Hizmetleri" başlıklı 14. maddesine göre:

Her çocuk, ulaşılabilir en iyi fiziksel, zihinsel ve ruhsal sağlık durumundan yararlanma hakkına sahip olacaktır. Bu Şarta Taraf Devletler, bu hakkın tam olarak uygulanmasını sürdürmeyi taahhüt edecek ve özellikle aşağıdaki önlemleri alacaklardır: [...]

c) Yeterli beslenme ve güvenli içme suyunun temin edilmesini sağlamak;

(d) Birinci basamak sağlık hizmetleri çerçevesinde uygun teknolojinin uygulanması yoluyla hastalık ve yetersiz beslenme ile mücadele etmek; [...]

(h) Toplumun tüm kesimlerinin, özellikle ebeveynlerin, çocukların, toplum liderlerinin ve toplum çalışanlarının çocuk sağlığı ve beslenmesi, emzirmenin avantajları, hijyen ve çevre sanitasyonu ile ev içi ve diğer kazaların önlenmesi ile ilgili temel bilgilerin kullanımı konusunda bilgilendirilmesini ve desteklenmesini sağlamak.¹³⁷

Bu madde ile beslenme hakkı, sağlık hakkı başlığı altında değerlendirilmiş ve sağlık hakkının uygulanmasının şartı olarak düzenlenmiştir.

Ayrıca Sözleşme'nin "Ebeveyn Sorumlulukları" başlıklı 20. maddesinin 2. fıkrası şu şekildedir:

Bu Şarta Taraf Devletler, imkânlarına ve ulusal koşullarına uygun olarak, aşağıdaki tüm uygun önlemleri alacaklardır:

(a) Ebeveynlere ve çocuktan sorumlu diğer kişilere yardım etmek ve ihtiyaç halinde, özellikle beslenme, sağlık, eğitim, giyim ve barınma konularında maddi yardım ve destek programları sağlamak;¹³⁸

Bu düzenleme ile de beslenme hakkı çocuk sahibi olan kişiler bakımından korunmuştur.

¹³⁷ African Charter on the Rights and Welfare of the Child, (Erişim Tarihi, 26.05.2022), https://www.achpr.org/public/Document/file/English/achpr_instr_charterchild_eng.pdf.

¹³⁸ African Charter on the Rights and Welfare of the Child.

Afrika Çocuk Hakları ve Refahı Sözleşmesi ve AİHHS'ye ek çıkarılan Maputo Protokolü ile beslenme hakkı açıkça belirtilmiş ve korunmuştur. Böylece önceleri sağlık hakkı, yaşam hakkı gibi haklar vasıtasıyla dolaylı olarak korunan beslenme hakkı doğrudan koruma altına alınmıştır.

c. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

4 Kasım 1950 tarihinde kabul edilen ve 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) temel olarak medeni ve siyasi hakları korumayı hedeflemiş bir sözleşme olması sebebiyle, Sözleşme'de beslenme hakkı ile ilgili doğrudan bir düzenleme bulunmamaktadır. Ancak Sözleşme'nin denetim organı olan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), insan haklarının dinamik özelliğine vurgu yaparak, AİHS'i yaşayan bir belge olarak tanımlamış ve Sözleşme'nin 2. maddesi olan yaşam hakkını¹³⁹ günümüzde yaşanan gelişmelere paralel olarak geniş bir şekilde yorumlamıştır. Bu bağlamda yaşam hakkına ilişkin olarak vermiş olduğu Nencheva ve diğerleri v. Bulgaristan kararına göre:

*Başvuranların çocukları aşırı kötü koşullara maruz bırakılmışlardır: kendilerine çok yetersiz miktarda yemek, ilaç, kıyafet ve yatak nevvresimi verilmiş ve kışın ısıtması yeterli olmayan odalarda kalmışlardır. Bu durumlar, kaçınılmaz olarak, özel ve yoğun bakım gerektiren hastalıkları bulunan savunmasız çocukların yaşamlarına karşı bir risk oluşturmuştur.*¹⁴⁰

AİHM tarafından 2013 tarihinde verilen bu karar ile beslenme hakkı ve yaşam hakkı arasında bağ kurulmuştur.¹⁴¹

¹³⁹ “1. Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın infaz edilmesi dışında, hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez. 2. Ölüm, aşağıdaki durumlardan birinde mutlak zorunlu olanı aşmayacak bir güç kullanımı sonucunda meydana gelmişse, bu maddenin ihlaline neden olmuş sayılmaz: a) Bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunmasının sağlanması; b) Bir kimsenin usulüne uygun olarak yakalanmasını gerçekleştirme veya usulüne uygun olarak tutulu bulunan bir kişinin kaçmasını önleme; c) Bir ayaklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması”. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, (Erişim Tarihi 28.05.2022), <https://www.yargitay.gov.tr/documents/AIHM.pdf>.

¹⁴⁰ Avrupa Konseyi, *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Mahkeme İçtihadına İlişkin Bilgi Notu*, Sayı 164, (Avrupa Konseyi, 2013), 10, https://www.echr.coe.int/Documents/CLIN_2013_06_164_TUR.pdf.

¹⁴¹ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 243.

AİHS'in sadece medeni ve siyasi hakları koruma altına alması nedeniyle Avrupa'da ekonomik, sosyal ve kültürel hakların korunmasında yaşanan eksiklik daha sonra 1996 tarihli Avrupa Sosyal Şartı (ASS)¹⁴² ile giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bu Şart ile de beslenme hakkı açıkça tanınmamış olup; ücret hakkı,¹⁴³ sosyal güvenlik hakkı,¹⁴⁴ sağlık hakkı¹⁴⁵ gibi haklar ile dolaylı yoldan beslenme hakkının korunduğu söylenebilir.¹⁴⁶

B. Türk Hukukunda Beslenme Hakkı

1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Beslenme Hakkı

a. Kadim Türklerde Beslenme Hakkı

Türklerde beslenme hakkının temelleri Orhun Kitabelerine kadar dayanmaktadır. Türk dilinin en eski yazılı kaynağı olan Orhun Kitabeleri “Kül Tigin Kitabesi, Bilge Kağan Kitabesi ve Tonyukuk Kitabesi” Göktürk Devrine ilişkin devlet düzeni ve liderlik faaliyetleri hakkında bilgiler vermektedir.¹⁴⁷ Göktürkler 552-745 yılları arasında hüküm sürmüştür.¹⁴⁸ Orhun Kitabeleri, Göktürk hükümdarı olan Bilge Kağan Dönemi'nin ürünleridir. Birincisi olan Kül Tigin Kitabesi, ağabeyi Bilge Kağan tarafından 732 yılında diktirilmiş, ikincisi olan Bilge Kağan Kitabesi, ölümünün ardından oğlu tarafından 735 yılında diktirilmiş, üçüncüsü olan Tonyukuk Kitabesi ise kendisi tarafından 720-725 yılları arasında diktirilmiştir.¹⁴⁹

¹⁴² Resmi Gazete, “Avrupa Sosyal Şartı, (Erişim Tarihi, 28.05.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070409-1.htm>.

¹⁴³ Madde 4; “Tüm çalışanların, kendileri ve ailelerine iyi bir yaşam düzeyi sağlamak için yeterli adil bir ücret alma hakkı vardır.”

¹⁴⁴ Madde 12; “Tüm çalışanlar ve bakmakla yükümlü oldukları kişiler, sosyal güvenlik hakkına sahiptir.”

¹⁴⁵ Madde 11; “Herkes, ulaşılabilecek en yüksek sağlık düzeyinden yararlanmasını mümkün kılacak her türlü önlemden yararlanma hakkına sahiptir.”

¹⁴⁶ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 244.

¹⁴⁷ Altan Ayan, “Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 49 (2015): 305, <https://www.akademikbakis.org/>.

¹⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 96-124.

¹⁴⁹ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (Hisar, 2003), 5-6, (Erişim Tarihi 30.05.2022), https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/72194/mod_resource/content/1/ORHUN-%C3%82B%C4%B0DELER%C4%B0.pdf.

Kül Tigin Kitabesi'nin Güney cephesindeki: “*Aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.*”¹⁵⁰ ve Bilge Kağan Kitabesi'nin Doğu cephesindeki: “*Tanrı buyurduğu için, devletim, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti diriltip besledim.*”¹⁵¹ şeklindeki ifadelerle bakarak o dönemin hükümdarı olan Bilge Kağan'ın halkını doyurmayı Tanrı buyruğu niteliğinde gördüğü için, görev bildiği anlaşılmaktadır. Göktürkler'de Gök Tanrı inancının olduğu bilinmektedir. Bu inanca göre Gök Tanrı, kağanı tayin eder, ona güç verirdi. Kağan da bu güçle halkının faydası için çalışırdı. Kağan bunu yapmadığı takdirde Gök Tanrı tarafından verilen bu güç ondan geri alınırdı.¹⁵² Kağan tarafından aç olan milletin doyurulması Tanrı buyruğu niteliğinde kabul edilmiş, yani zorunlu tutulmuştur. Bu bakımdan Tanrı buyruğu niteliğindeki “açların doyurulması zorunluluğu”, yani günümüzdeki beslenme hakkı Göktürkler'e kadar uzanan bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır.

b. Türk-İslam Döneminde Beslenme Hakkı

Türk-İslam dönemini inceleyecek olursak, o dönemin önemli edebi eserlerinden biri olan Kutadgu Bilig,¹⁵³ siyasetname niteliğinde olduğu için devleti yönetecek kişilerin sahip olması gereken nitelikleri içermektedir.¹⁵⁴ Türk-İslam döneminin bilinen en eski yazılı kaynağı olan bu eser 1069 yılında Karahanlı Türklerinden olan Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış, Hakan Ebu Ali Hasan bin Süleyman Arslan'a ithaf edilmiş ve dönemin hükümdarının vazifeleri anlatıldığı için önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu eserde de Orhun Kitabelerine benzer şekilde hükümdarın, halkı beslemek, doyurmak, iç

¹⁵⁰ Ergin, *Orhun Âbideleri*, 13.

¹⁵¹ Ergin, *Orhun Âbideleri*, 27.

¹⁵² Neslihan Fulin, “Destanlarda İslam Öncesi Gök Tanrı İnancı ve İlgili Motifler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 24.

¹⁵³ Eserin tamamını okumak için bkz. Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, hazırlayan, Mustafa S. Kaçalın, (T.C. Kültür Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü), (Erişim Tarihi, 30.05.2022), <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78447/yusuf-has-hacib---kutadgu-bilig.html>.

¹⁵⁴ Mehtap Solak Sağlam ve Soner Sağlam, ““Kutadgu Bilig”, “Garip-Nâme” ve “Vagzı Azat”ta Hükümdarlığın Temelleri”, içinde *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu*, editör Fatih Kirişcioğlu, (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Web Tabanlı Elektronik Yayın, 2019), 1035, (Erişim Tarihi 30.05.2022), https://www.academia.edu/42175586/Kutadgu_Bilig_ve_G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCz_K%C3%BClt%C3%BCrel_Belle%C4%9Finde_R%C3%BCya_Yorumlama-ANKARA_HACI_BAYRAM_VELI%C4%B0_%C3%9CN%C4%B0VERS%C4%B0TES%C4%B0_Sempozium_Bildiri_Kitab%C4%B1.

huzuru sağlamak, ülkeyi korumak gibi görevleri bulunmaktadır.¹⁵⁵ Bu belge ile Karahanlı Devleti (840-1212)¹⁵⁶ döneminde de halkı beslemenin hükümdarın görevi olduğu ve beslenmenin hak olarak korunduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

c. Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Beslenme Hakkı

Büyük Selçuklu ve Osmanlı Dönemindeki hisbe teşkilatı da denilen muhtesiblik kurumu beslenme hakkı ile yakından ilgili bir kurumdur.¹⁵⁷ Büyük Selçuklu Devletinde her şehirde loncaları teftiş ve ticaret ahlakını kontrol eden bir muhtesib bulunmaktaydı.¹⁵⁸ Nizamul Mülk'ün eseri olan ve 1086-1092 yılları arasında kaleme alınan Siyasetname'de¹⁵⁹ muhtesibin görevleri şu şekilde anlatılmıştır:

*Padişahların, her şehre terazi ve fiyatları denetleyecek ve alış verişin doğrulukla yürümesini sağlayacak bir muhtesibi göndermeleri gerekir. Bunlar, diğer yerlerden gelip şehir pazarlarında satılan mallara hile ve hıyanetin karıştırılmamasını sağlarlar. Dirhemleri kontrol ederek iyiliği emr ve kötülükten men görevini yerine getirirler. Sultan ve diğer devlet erkânı, devletin ve adaletin temellerinden birini oluşturan Hisbe teşkilatını desteklemelidir. Aksi takdirde fakirler sıkıntıya düşecek, pazarcılar diledikleri gibi alıp satacak, ölçü ve tartıda hilekârlık artacak ve şeriat hükümsüz kalacaktır.*¹⁶⁰

Görüldüğü üzere, muhtesib fiyatları denetleyerek ve malların kalite kontrollerini yaparak ticaretin adil bir şekilde gerçekleşmesini sağlamakla görevli kılınmıştır. Muhtesibin görevi gıda maddeleri üzerinde de geçerli olmuş ve gıdaların fahiş fiyatlara satılmasının önüne geçilmiş; ayrıca sağlıksız ve kalitesiz gıdaların satılmaması için denetim mekanizması oluşturulmuştur. Böylece halkın uygun fiyatlı ve güvenilir gıdaya ulaşabilme imkânları geliştirilmiş ve beslenme hakkı korunmuştur.

¹⁵⁵ Solak Sağlam ve Sağlam, “Hükümdarlığın Temelleri”, 1028; Hâcib, *Kutadgu Bilig*, 2; Mehmed Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 68.

¹⁵⁶ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, (Konya: Eğitim Kitabevi, 2012), 103-104.

¹⁵⁷ Tekir, “Gıda Hakkı”, 104.

¹⁵⁸ Cahide Gülnur Sarı, “Hisbe Teşkilatı”, içinde *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler* 3, ed. Muharrem Balcı, (İstanbul: Hukuk Vakfı, 2009), 329.

¹⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019), 310.

¹⁶⁰ Aktaran, Sarı, “Hisbe Teşkilatı”, 329.

Osmanlı Devletinde de etkinliği devam eden hisbe teşkilatı toplumun sağlıklı bir şekilde varlığını devam ettirmesini sağlayan önemli kurumlardan biri olmuştur. Osmanlıların daha çok ihtisab ağası veya ihtisab emini diye hitap ettikleri muhtesib, devletin kuruluşundan itibaren var olmuş ve kadı tayin edilen her yerde onun yardımcısı sıfatıyla bir de muhtesib görevlendirilmiştir.¹⁶¹ Muhtesibin görev ve yetkileri, Fatih Sultan Mehmet dönemine ait İhtisab Kanunnamelerinde, “Allah’ın yarattığı her şeyin hukukunun görülüp gözetilmesi”ne varıncaya kadar geniş bir şekilde belirtilmiştir.¹⁶²

Yine hisbe teşkilatı ve muhtesibin görev ve yetkilerinin belirtildiği bir başka kanun, 1502-1507 yılları arasında II. Bayezid’in emriyle hazırlanan “Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa”dır. Bu kanun aynı zamanda dünyada ilk tüketici hakları kanunu, ilk standartlar kanunu ve çevreyle ilgili ilk hukuki düzenleme niteliğindedir. Kanunda çok sayıda meyve ve sebzenin fiyatı ve pazara sunulma şekliyle ilgili düzenlemelerle dayanıkl tüketim mallarının kalite standardına yönelik düzenlemelere yer verilmiştir.¹⁶³ Hisbe teşkilatı satılan malların (gıda maddeleri de dâhil) kalite standartlarının altına düşürülmemesi, fiyat ve sağlığa uygunluk şartlarını taşıması suretiyle tüketiciye ulaştırılması ve esnaf kontrolü gibi pek çok konuda çalışmıştır.¹⁶⁴ 1826 yılında II. Mahmut tarafından İhtisab Nezareti kurulmuş ve muhtesib, İhtisab Nazırı unvanını almıştır. 1855 yılında ise İhtisab Nezareti tamamen kaldırılmış ve görevleri Şehremaneti’ne¹⁶⁵ devredilmiştir.

Anayasal olarak yapılan çalışmalarda ise Sened-i İttifak’tan II. Meşrutiyet’e kadar yapılan düzenlemelerde ekonomik konulara yer verilmediği için, beslenme hakkına ilişkin doğrudan veya dolaylı bir düzenleme de mevcut değildir.¹⁶⁶

¹⁶¹ Sarı, “Hisbe Teşkilatı”, 330.

¹⁶² Tekir, “Gıda Hakkı”, 104.

¹⁶³ Recep Özdemir, “Tarihte Tüketici Haklarına Yönelik Yapılan İlk Kanun: Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/4 (2017): 5.

¹⁶⁴ Özdemir, “Kanunnâme-i İhtisab-ı Bursa”, 13.

¹⁶⁵ Şehremaneti; Osmanlı Devleti’nde, bugünkü belediye zabıtası görevini yapan, şehrin temizlik ve güzelliğiyle ilgilenen yerel yönetime verilen isim olup günümüzdeki karşılığı belediyedir. Güncel Türkçe Sözlük, “şehremaneti” maddesi.

¹⁶⁶ Tekir, “Gıda Hakkı”, 105-106.

2. Cumhuriyet Dönemi Sonrası Beslenme Hakkı

a. Anayasal Düzenlemeler

Cumhuriyet Döneminin ilk anayasası olan 1921 Teşkilat-ı Esâsiye Kanunu¹⁶⁷ çerçeve anayasa niteliğinde olup daha çok siyasi alanda düzenlemeler yapılmış; sosyal ve ekonomik konularda düzenlemeler yapılmamıştır. Bu sebeple beslenme hakkı ile ilgili herhangi bir düzenlemeye rastlanılmamaktadır.

1924 Anayasası'nda da doğrudan beslenme hakkına yönelik bir düzenleme mevcut değildir. Ancak beslenme hakkı ile ilişkili haklar¹⁶⁸ vasıtasıyla dolaylı olarak beslenme hakkının korunduğu söylenebilir. Örneğin; m. 71'de düzenlenen: “*Can, mal, ırz, mesken her türlü taarruzdan masundur.*”¹⁶⁹ ifadesi ile yaşamın korunduğu ve dolaylı olarak beslenme hakkının da korunduğu anlamı çıkarılabilecektir. Yine 74. madde ile toprak ve ürün sahibi ekonomik güvence altına alınmıştır:

*Umumî menfaatler için lüzumu, usulüne göre anlaşılmadıkça ve mahsus kanunla mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiçbir kimsenin malı istimval ve mülki istimlâk olunamaz. Çiftiçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlâk olunacak arazi ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur. Fevkalâde hallerde kanuna göre tahmil olunacak para ve mal ve çalışmaya dair mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiçbir kimse hiçbir fedakârlık yapmağa zorlanamaz.*¹⁷⁰

Böylece gıda üreten, toprak ve ürün sahiplerinin korunmasıyla gıda korunmuş ve dolaylı olarak beslenme hakkı da korunmuştur.¹⁷¹

Beslenme hakkını doğrudan düzenleyen ilk ve tek anayasa 1961 Anayasası'dır. Beslenme hakkı, 1961 Anayasası'nın “Temel Haklar ve Ödevler” başlıklı ikinci kısmının “Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler” başlıklı üçüncü bölümü, 52. maddede “Tarımın

¹⁶⁷ T.C. Anayasa Mahkemesi, “1921 Anayasası”, (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1921-anayasasi/>.

¹⁶⁸ “Beslenme Hakkının Diğer İnsan Haklarıyla İlişkisi” başlığında hangi hakların beslenme hakkı ile ilişkili olduğu anlatılmıştır.

¹⁶⁹ T.C. Anayasa Mahkemesi, “1924 Anayasası”, (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/>.

¹⁷⁰ T.C. Anayasa Mahkemesi, “1924 Anayasası”.

¹⁷¹ Tekir, “Gıda Hakkı”, 106.

ve Çiftçinin Korunması” başlığı altında düzenlenmiştir. İlgili maddeye göre: “Devlet, halkın gereği gibi beslenmesini, tarımsal üretimin toplumun yararına uygun olarak artırılmasını sağlamak, toprağın kaybolmasını önlemek, tarım ürünlerini ve tarımla uğraşanların emeğini değerlendirmek için gereken tedbirleri alır.”¹⁷² Böylece 1961 Anayasası halkın beslenmesini, toprağın ve tarımla uğraşan çiftçinin korunmasını devletin görevleri arasında saymış ve beslenme hakkını açıkça düzenleyen ilk T.C. Anayasası olmuştur.

1982 Anayasası’nda ise doğrudan beslenmeyi hak olarak düzenleyen bir madde bulunmamaktadır. Ancak Anayasa’da beslenme hakkını dolaylı yoldan kapsayacak, beslenme hakkıyla ilgili bazı haklara yer verilmiştir. Bunlardan ilki yaşam hakkıdır. Anayasa’nın 17. maddesinde düzenlenen yaşam hakkına göre: “Herkes yaşama, maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.”¹⁷³ Yaşam hakkının ve maddi bütünlüğün korunabilmesi için insan vücudunun temel ihtiyaçlarının giderilmesi zorunluluk olup bunlardan en önemlisi de beslenmedir. Bu bakımdan 17. maddede düzenlenen yaşam hakkı ile dolaylı yoldan beslenme hakkı da korunmaktadır.¹⁷⁴

1982 Anayasası’nın 44. maddesinde devlete, toprağın verimini korumak ve çiftçilikle uğraşan köylüye toprak sağlamak görevi yüklenmiştir. Bu madde ile tarımsal üretimin ve dolayısıyla gıda üretiminin korunması ve geliştirilmesi hedeflenmiş, böylelikle dolaylı yoldan beslenme hakkına atıf yapılmıştır. Benzer şekilde 45. maddede tarım ve hayvancılıkla uğraşanlar için koruma sağlanmış dolayısıyla beslenme hakkı da desteklenmiştir.¹⁷⁵ Beslenme hakkı ile doğrudan bağlantılı olan sağlık hakkı da Anayasa’nın 56. maddesinde düzenlenmiştir. Benzer şekilde yukarıda beslenme hakkı ile

¹⁷² T.C. Anayasa Mahkemesi, “1961 Anayasası”, (Erişim Tarihi, 12.01.2022), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>.

¹⁷³ Mevzuat Bilgi Sistemi, “T.C. Anayasası”, (Erişim Tarihi, 12.01.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf>.

¹⁷⁴ Recep Tezgel, “Açlık ve Obezite Paradoksu Çerçevesinde: Güvenilir Gıdaya Erişim Hakkı”, içinde *TİHEK, I. Uluslararası İnsan Hakları Sempozyumu İnsan Hakları Sempozyumu İnsan Haklarını Yeniden Düşünmek Bildiriler Kitabı*, ed. Ertuğrul Yazar, (İstanbul: Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2018), 504.

¹⁷⁵ Tekir, “Gıda Hakkı”, 108.

ilişkili haklar sayılmış olup bu hakların anayasal düzenlemeleri ile dolaylı olarak beslenme hakkının korunduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁶

1961 Anayasası'nın aksine 1982 Anayasası beslenme hakkına doğrudan yer vermemiş, ancak dolaylı olarak pek çok madde ile beslenme hakkını garanti altına almıştır. Ayrıca beslenme hakkının 1982 Anayasası'ndaki en somut dayanağı olarak 90. maddeyi gösterebiliriz. 1982 Anayasası'nın 90. maddesinin 5. fıkrasına göre:

*Usulüne göre yürürlüğe konulmuş Milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.*¹⁷⁷

Dolayısıyla beslenme hakkına yer veren uluslararası sözleşmeler vasıtasıyla beslenme hakkı anayasal bir dayanağa ulaşmıştır. Bu maddeden yola çıkarak Türkiye'nin usulüne uygun olarak taraf olduğu ve 1985 yılında Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, 1995 yılında Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, 2003 yılında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme onaylanarak yürürlüğe girmiş ve beslenme hakkına yasal dayanak haline gelmiştir.¹⁷⁸ Bu sözleşmeler doğrudan iç hukuka tatbik edilebilir nitelikte olup aleyhlerine Anayasa Mahkemesi'ne başvuru imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca sözleşme hükümleri ile kanunların çatışması halinde bu sözleşmeler temel hak ve özgürlüklere ilişkin olduğu için sözleşme hükümleri esas alınacaktır.¹⁷⁹ Dolayısıyla beslenme hakkına yer veren uluslararası sözleşmeler doğrudan Anayasa ile koruma altına alınmakta ve normlar hiyerarşisinde kanunların da üzerinde yer almaktadır.

¹⁷⁶ Örneğin; madde 42'de düzenlenen eğitim ve öğrenim hakkı, madde 48 ve devamında düzenlenen çalışma hakkı, madde 60 ve devamında düzenlenen sosyal güvenlik hakkı, madde 74'de düzenlenen bilgi edinme hakkı gibi haklar beslenme hakkı ile dolaylı ilişkileri olan haklar olup anayasada bu hakların düzenlenmesinin dolaylı olarak beslenme hakkını kapsadığı söylenebilir.

¹⁷⁷ Mevzuat Bilgi Sistemi, "T.C. Anayasası".

¹⁷⁸ Türkiye'nin taraf olduğu anlaşmalara ulaşmak için bkz. T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Uluslararası Andlaşmalar", (Erişim Tarihi 13.01.2022), <http://ua.mfa.gov.tr/>.

¹⁷⁹ Tekir, "Gıda Hakkı", 109-110.

b. Kanuni Düzenlemeler

Cumhuriyetten sonra gıda güvenliğine ilişkin çıkarılan ilk kanun olan 1930 tarih ve 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun¹⁸⁰ 15. maddesinde belediyenin görevleri sayılmıştır. Bu maddenin 34. fıkrasına göre: “*Fakir ailelerin ikiz çocuklarına, alelûmum öksüz, fakir, kimsesiz çocuklara para, hekim, ilâç, yeme, içme, giyinme, barınma, tahsil, terbiye cihetlerinden yardım etmek, fakir hastalara meccanen bakmak, ilâç vermek, fakir cenazelerini meccanen kaldırmak, alil, işten âciz olupta bakacak kimsesi olmayanlara bakmak*” belediyenin görevleri arasındadır. Bu maddede fakir ailelerin çocuklarına ve kimsesiz çocuklara yeme, içme bakımından yardım yapılması belediyenin görevleri arasında sayılmış ve böylece beslenme hakkı kimsesiz çocuklar ve fakir ailelerin çocukları açısından korunmuştur. Yine söz konusu maddede gıdaların üretim, depolama ve satış yerlerinin denetimi de belediyenin görevleri arasında sayılmıştır.

1930 yılında çıkarılmış olan 1593 sayılı Umumî Hıfzıssıhha Kanunu¹⁸¹ da doğrudan gıda kanunu olmayıp genel bir sağlık kanunu niteliğindedir. Ancak 184. maddesinde tüketicinin sağlığını hafif veya ağır surette bozacak gıda maddelerinin üretimi, depolanması ve satışı yasaklanmış ve bu sorumluluk belediye sınırları içinde belediyeye, belediye sınırları dışında ise Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na (Sihhat ve İctimaî Muavenet Vekâleti) bırakılmıştır. Ayrıca aynı kanunun 188. maddesinde de gıda katkı maddelerinin ve gıda boyalarının kullanımı yasaklanmış, hangi boya ve maddelerin zararsız olduğu ve bunlardan ne miktarda ilave edilebileceğini belirleme görevi yine Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bırakılmıştır.¹⁸² Daha sonra bu kanun gereği 1942 yılında “Gıda Nizamnamesi” ve 1952 yılında “Gıda Maddeleri Tüzüğü” yürürlüğe konulmuştur.¹⁸³

Yasal olarak gıdaya ilişkin ilk norm olan 560 sayılı Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararname 1995 yılında yürürlüğe

¹⁸⁰ Resmi Gazete, “Belediye Kanunu”, (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf>.

¹⁸¹ Resmi Gazete, “Umumî Hıfzıssıhha Kanunu”, (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1489.pdf>.

¹⁸² Tekir, “Gıda Hakkı”, 110-111.

¹⁸³ TESK, “Gıda Mevzuatı”, (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://tesk.org.tr/view/mevzuat/goster.php?Guid=80b81e70-1a76-11ea-9eaf-000c29b32a85>.

konulmuştur. Bu Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile gıda güvenliği konusu daha sistemli bir hale getirilmeye çalışılmış, gıda ile ilgili yetki ve sorumluluklar Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ile Sağlık Bakanlığı'na verilmiştir.¹⁸⁴ Bu KHK ile halkın gereği gibi beslenmesini sağlamak, üretici ve tüketici menfaatleri ile halk sağlığını korumak üzere, gıda kontrol ve denetim sistemlerini iyileştirmek, ayrıca gıda sanayisini de kendi mevcut kontrollerini geliştirmesi açısından teşvik etmek hedeflenmiştir.¹⁸⁵

2004 yılında 5179 sayılı “Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun”un yayımlanması ile gıda güvenliği ve denetimi ile ilgili hizmetlerin tek elden yürütülmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda Sağlık Bakanlığı'na ait bazı yetkiler Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'na geçmiştir.¹⁸⁶ Ayrıca bu kanun ile AB gıda mevzuatına uyum sağlanması hedeflenmiş ve bu doğrultuda Ulusal Gıda Kodeksi Komisyonu, Ulusal Gıda Meclisi ve Gıda Bankacılığı kurulmuştur.¹⁸⁷ Ancak çalışmalara rağmen bu kanun ile AB mevzuatına tam bir uyum sağlanamamış, yetki karmaşası sorunu tam olarak çözilememiş ve kontrollerin merkezi otorite ve buna bağlı yerel otoriteler tarafından yeterince gerçekleştirilememiş olması gerekçeleriyle eleştirilen bu kanunun yerine geçmesi için 2010 yılında 5996 sayılı Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun ile gıda ve yeme ilişkin ürünlerin üretimden tüketim aşamasına kadar geçen süreç Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın kontrolüne bırakılmıştır.¹⁸⁸ Bu kanun gıda güvenliği ve bitki sağlığı, yem güvenliği ve veteriner hizmetlerinin birbirinden ayrılmaz hususlar olduğunu ortaya koymuş ve bu nedenle mevzuatımızda bu konularla alakalı birçok kanun ilga edilmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Koç, “İdarenin Yetkileri”, 82.

¹⁸⁵ Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu (TGDF), *Çiftlikten Çatala Gıda Güvenliği*, (Ankara: Elma Teknik Basım, 2011), 53.

¹⁸⁶ TGDF, *Gıda Güvenliği*, 54.

¹⁸⁷ Koç, “İdarenin Yetkileri”, 84.

¹⁸⁸ TGDF, *Gıda Güvenliği*, 56.

¹⁸⁹ Koç, “İdarenin Yetkileri”, 84. Yürürlükten kaldırılan kanunlar bu kanunun 47. maddesinde sayılmış olup bu madde şu şekildedir; “(1) 27/5/2004 tarihli ve 5179 sayılı Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun yürürlükten kaldırılmıştır. (2) 3/7/2005 tarihli ve 5393 sayılı Belediye Kanununun 84 üncü maddesinde ve 22/2/2005 tarihli ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanununun 70 inci maddesinde yer alan “27.05.2004 tarihli ve 5179 sayılı Gıdaların Üretimi, Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkındaki Kanun” ibareleri madde metninden çıkarılmıştır. (3) 8/5/1986 tarihli ve

III. Beslenme Hakkı Bakımından Devletin Yükümlülükleri

İnsan haklarını korumak ve teşvik etmek için birincil yükümlülük devletlere aittir.¹⁹⁰ Devletin insan hakları bakımından yükümlülüklerini ortaya koyan Shue bu yükümlülükleri 3 başlık altında toplamıştır:

1. Bireyin hakkını ortadan kaldırmama, yani haktan yoksunluğu önleme yükümlülüğü,
2. Bireyleri, diğer bireyler tarafından haktan yoksun bırakılmasına karşı koruma, yani yoksunluğa karşı koruma yükümlülüğü,
3. Kişilerin kendi haklarını sağlayamaması durumunda hakkını sağlama, yani yoksun kalan kişiye yardım etme yükümlülüğü.¹⁹¹

Bu tipoloji 1980’li yıllarda BM özel raportörlüğünü yapan Eide tarafından benimsenmiş ve devletin yükümlülükleri üç düzeyde kabul edilmiştir. Bunlar insan haklarına saygı gösterme (respect), insan haklarını koruma (protect) ve insan haklarını yerine getirme (fulfil) yükümlülüğüdür.¹⁹² İnsan haklarına saygı yükümlülüğü, devletlerin insan haklarını doğrudan kendi eylemleriyle ihlal etmekten kaçınmasını, koruma yükümlülüğü ise insan haklarının devlet dışı üçüncü kişiler tarafından ihlal edilmesini önlemesini gerektirmektedir. Son olarak yerine getirme yükümlülüğü ise

3285 sayılı Hayvan Sağlığı ve Zabıtası Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. (4) 15/5/1957 tarihli ve 6968 sayılı Ziraî Mücadele ve Ziraî Karantina Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. (5) 29/5/1973 tarihli ve 1734 sayılı Yem Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. (6) 28/2/2001 tarihli ve 4631 sayılı Hayvan Islahı Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır. (7) 22/3/1971 tarihli ve 1380 sayılı Su Ürünleri Kanununun 23 üncü maddesinin son fıkrası ile 36 ncı maddesinin (h) bendinin son paragrafı yürürlükten kaldırılmıştır. (8) 14/5/1928 tarihli ve 1262 sayılı İspençiyari ve Tıbbî Müstahzarlar Kanununun ek 2 nci ve ek 3 üncü maddeleri yürürlükten kaldırılmıştır. (9) 24/6/2004 tarihli ve 5199 sayılı Hayvanları Koruma Kanununun 23 üncü maddesi yürürlükten kaldırılmıştır. (10) 9/3/1954 tarihli ve 6343 sayılı Veteriner Hekimliği Mesleğinin İcrasına, Türk Veteriner Hekimler Birliği ile Odalarının Teşekkül Tarzına ve Göreceği İşlere Dair Kanunun 11 inci maddesinin ikinci fıkrası yürürlükten kaldırılmıştır.” Mevzuat Bilgi Sistemi, “Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu”, (Erişim Tarihi, 02.06.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5996.pdf>.

¹⁹⁰ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 17.

¹⁹¹ Henry Shue, *Basic Rights Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*, (New Jersey: Princeton University Press, 1980), 52-53.

¹⁹² Asbjørn Eide, “Report on the Right to Adequate Food as a Human Right Submitted by Mr. Asbjørn Eide, Special Rapporteur”, E/CN.4/Sub.2/1987/23, (1987): 24.

devletlerin, insanların haklarından yararlanmalarını kolaylaştırma veya haklarına ulaşmasını sağlamasını gerektirmektedir.¹⁹³

Devletin saygı gösterme, koruma ve yerine getirme yükümlülükleri tüm insan hakları bakımından geçerli olduğu için bu yükümlülükler beslenme hakkına da uygulanabilir niteliktedir. Bu bakımdan devlet insanların besine ulaşmasını engelleyecek faaliyetlerde bulunmamalıdır. Yine devletin, devlet dışı diğer kişi ve kurumların yeterli gıdaya erişime engel olacak müdahalelerinin önüne geçmesi gerekmektedir. Yerine getirme yükümlülüğü bakımından ise devlet, kişilerin besin kaynaklarına ulaşmasını ve bu kaynakları kullanmasını kolaylaştırmalı ve kişilerin kendi kontrolü dışında besine ulaşamaması halinde, örneğin; doğal afet gibi durumlarda, besini doğrudan sağlamalıdır.¹⁹⁴ Bu üç yükümlülüğü ve bunların beslenme hakkına yansımaları üç başlık halinde aşağıda incelenecektir.

A. Devletin Beslenme Hakkına Saygı Gösterme Yükümlülüğü

Saygı gösterme yükümlülüğü, insanlar haklarını kullanırken devletin doğrudan veya dolaylı olarak müdahale etmekten kaçınmasını, yani karışmamasını gerektirir. Bu bakımdan saygı gösterme yükümü devleti olumsuz/negatif edimde bulunmakla yükümlü kılmaktadır. Devlet kişilerin gıdaya erişimini engelleme veya kısıtlama sonucu doğuracak eylemlerden kaçınmalı, insanların gıdaya erişim yollarına veya gıdayı elde etme araçlarına saygı duymalıdır. Ayrıca devlet mevcut işleyen düzene keyfi müdahalelerde bulunmaktan da kaçınmalıdır.¹⁹⁵

Saygı gösterme yükümlülüğü farklı şekillerde ihlal edilebilir. Örneğin; tarımla uğraşan çiftçinin tek geçim kaynağı olan arazisine devlet tarafından el konulması ve bu araziden devlet zoruyla çıkarılması durumunda beslenme hakkına yönelik devletin saygı gösterme yükümlülüğü ihlal edilmiş olacaktır. Benzer şekilde tarım arazilerini kirletmek veya zarar vermek ya da yok etmek de yine beslenme hakkının ve saygı duyma

¹⁹³ Christopher McCrudden, "Mainstreaming Human Rights", içinde *Human Rights in the Community: Rights as Agents for Change*, ed. Colin Harvey, (Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2005), 12.

¹⁹⁴ BMESKHK, "Genel Yorum No. 12", 208.

¹⁹⁵ Kerstin Mechlem, "Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations", *European Law Journal*, 10/5 (2004): 639; FAO-OHCHR, *Right to Food*, 18.

yükümlülüğünün ihlali sonucunu doğuracaktır. Devletin yeni çözüm yöntemleri getirmeksizin sosyal yardım veya gıda yardımı projelerini kaldırması durumunda da saygı duyma yükümlülüğü ihlal edilmiş olacaktır. Yine devlet saygı duyma yükümlülüğünün sonucu olarak, gerekçesini tam olarak belirtmeden insanların gıdaya erişimini sağlayan mevzuatı ya da beslenmeyle alakalı politikaları yürürlükten kaldırmamalıdır.¹⁹⁶

Devletlerin saygı duyma yükümlülüğünü ihlal ettikleri başka bir durum da silahlı çatışma ve iç savaş durumlarıdır. Devletin siyasi olarak muhaliflerine gıda yardımını reddetmesi ya da engellemesi durumu veya silahlı çatışmalarda kendi nüfusu içindeki devlet karşıtı grupları düşman olarak nitelendirip gıdaya erişimlerini engellemesi durumu da saygı gösterme yükümlülüğünün ihlali sonucunu doğuracaktır. Benzer şekilde iç savaş durumunda askeri veya milis kuvvetler tarafından insanların temel geçim kaynakları olan tarım alanlarının talan edilmesi veya hasatlarının yağmalanması ya da hayvanlarının telef edilmesi bu yükümlülüğün ihlali anlamına gelmektedir.¹⁹⁷

B. Devletin Beslenme Hakkını Koruma Yükümlülüğü

Devletin koruma yükümlülüğü, beslenme hakkına yönelik devlet dışı üçüncü kişiler tarafından yapılacak olan her türlü tehdit ve ihlallerin devlet tarafından önlenmesini gerektirmektedir. Saygı gösterme yükümlülüğü devletin beslenme hakkını kendisinin ihlal etmesinden korurken, koruma yükümlülüğü üçüncü kişilerin ihlallerine karşı devletin sağladığı korumadır. Bu bakımdan koruma yükümlülüğünde devlet olumlu/pozitif edimde bulunmakla yükümlüdür.¹⁹⁸

Koruma yükümlülüğü uyarınca devlet; bireyler, gruplar, şirketler veya diğer kuruluşlar gibi devlet dışı kişiler tarafından, kişilerin beslenme hakkına yönelik ihlale neden olabilecek her türlü müdahaleye karşı gerekli önlemleri almalıdır. Bu bakımdan devlet, gıda üretim aşamasındaki faaliyetleri kontrol etmek ve gerekli durumlarda gerekli tedbirlere başvurmak için yasal düzenlemelerle gıda güvenliği önlemlerini almalıdır.¹⁹⁹ Piyasaya sürülen gıda maddelerinin güvenilir, temiz ve sağlıklı olması için gıdalar

¹⁹⁶ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 143-144; FAO-OHCHR, *Right to Food*, 18.

¹⁹⁷ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 146.

¹⁹⁸ Algan, *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel*, 86.

¹⁹⁹ Mechlem, "Food Security", 639.

hakkında kalite ve güvenlik standartları oluşturulmalı ve bu standartların denetimlere tabi tutularak uygulanması sağlanmalıdır.²⁰⁰ Bununla birlikte gıda maddelerinin içeriklerinin ve tavsiye edilen tüketim tarihinin ambalajda doğru bir şekilde ve açıkça belirtilmesi konusunda gerekli düzenlemelerin de yapılması gerekmektedir.²⁰¹ Bu konuda Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından çıkarılan 17 Aralık 2011 tarihli 28145 sayılı Gıda Hijyen Yönetmeliği²⁰² ile ülkemizde gıdaların üretiminden tüketim aşamasına kadar uyulması gereken kurallar belirlenmiştir.

Benzer şekilde devlete gıdaların reklam ve tanıtımları konusunda da koruma yükümlülüğü düşmektedir. Özellikle hedef kitlenin çocuklar olduğu reklamlara karşı gerekli yasal düzenlemeler ve önlemler alınmalıdır.²⁰³ Bilindiği üzere reklamlar kişilerin beslenme tercihleri ve alışkanlıkları üzerinde oldukça etkilidir. Özellikle çocuklara reklamlarla beslenme alışkanlıkları kazandırmak çok daha kolaydır. Bu bakımdan kişilerin, özellikle çocukların, sağlıksız gıdalara karşı korunması için devletin reklamlara yönelik önlemler alması gerekmektedir. Örneğin; çocuklara yönelik yayınlar yapan kanallarda sağlıksız yiyecek ve içecek reklamlarının yasaklanması veya okul kantinlerinde sağlığa zararlı yiyecek ve içecek satışının yasaklanması gibi önlemler almak devletin beslenme hakkını koruma yükümlülüğünün bir parçasını oluşturmaktadır.²⁰⁴ Bu, ülkemizdeki uygulaması Milli Eğitim Bakanlığı tarafından 10 Kasım 2020 tarihinde yayımlanan “Okul Kantinlerinde Satılacak Gıdalar ve Eğitim Kurumlarındaki Gıda İşletmelerinin Hijyen Yönünden Denetlenmesi” konulu Genelge²⁰⁵ ile sağlanmaktadır. Söz konusu genelge ile okul kantinlerinde gazlı içecek, cips, kızartma gibi sağlığa zararlı ürünlerin satışı yasaklanmıştır.²⁰⁶

²⁰⁰ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 18.

²⁰¹ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 146-147.

²⁰² Resmi Gazete, “Gıda Hijyeni Yönetmeliği”, (Erişim Tarihi, 02.06.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/12/20111217-5.htm>.

²⁰³ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 18.

²⁰⁴ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 147.

²⁰⁵ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Mevzuat, “Okul Kantinlerinde Satılacak Gıdalar ve Eğitim Kurumlarındaki Gıda İşletmelerinin Hijyen Yönünden Denetlenmesi”, (Erişim Tarihi, 02.06.2022), <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/2050.pdf>.

²⁰⁶ Genelgede yer alan denetim uygulama kılavuzu uyarınca satışı yasak olan maddelerin yer aldığı ve sonuncusu 10.03.2022 tarihinde yayımlanan Sağlık Bakanlığı Bilim Kurulu Kararına ulaşmak için bkz. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, “Gıda İşletmeleri Denetimi”, (Erişim Tarihi, 02.06.2022), <http://merkeziisgb.meb.gov.tr/www/gida-isletmeleri-denetimi/dosya/40>.

Yine devlet tarım arazilerindeki toprağın veya sulama amaçlı kullanılan suların endüstriyel veya tarımsal ürünlerle kirletilmesini önlemek için her türlü tedbiri almalıdır. Benzer şekilde tarım arazilerine maden işletmesi, otoban, baraj kurulması veya endüstriyel tarım²⁰⁷ faaliyetleri gibi çalışmalarla zarar verilmesi suretiyle gıda kaynaklarının tahrip edilmesine engel olmalıdır.²⁰⁸

C. Devletin Beslenme Hakkını Yerine Getirme Yükümlülüğü

Yerine getirme yükümlülüğü uyarınca devlet bireylerin gıda kaynaklarına erişimini ve bu kaynakların kullanımını kolaylaştırıcı tedbirler almalı ve gıdaların yeterliliğini ve sürekliliğini sağlayıcı faaliyetlerde bulunmalıdır. Eğer bireyler ellerinde olmayan nedenlerden dolayı gıdaya erişemiyorsa veya gıda yeterli değilse bu durumda devlet bizzat gıdayı sağlamalıdır.²⁰⁹

Yerine getirme yükümlülüğünde devlet bireylerin beslenme hakkından yararlanmalarını kolaylaştırma ve sağlama şeklinde iki olumlu edimle yükümlüdür. Kolaylaştırma insanların haklarını kullanmalarını kolaylaştırmak için gerekli politikaların geliştirilmesi ve yasal düzenlemelerin yapılmasını gerektirir.²¹⁰ Örneğin; devlet tarım reformu programları uygulamak, asgari gelir düzeyini tespit etmek,²¹¹ sosyal güvenlik sistemleri kurmak,²¹² gıda dağıtım stratejileri yapmak gibi düzenlemelerle insanların geçim kaynaklarını ve gıdalara erişim yollarını düzenleyerek hakkın kullanımını kolaylaştırıcı önlemler almalıdır. Yine devletin yetersiz beslenen ve açlık çeken bireyler için arazi, tohum, su, kredi, balıkçılık, hayvancılık gibi gıda üretim araçlarına erişimi

²⁰⁷ Endüstriyel tarım; fosil yakıt ve elektrik enerjisinin yoğun kullanıldığı, sentetik gübreler, böcek ve zararlı ot ilaçları, hormonlar, antibiyotikler ve genetik mühendisliğin kullanıldığı üretim sistemidir. Endüstriyel tarım yoğun miktarda kimyasal kullanımı sonucu toprak ve su kaynaklarının kirlenmesine sebep olmakta ve bu durum gıda kaynaklarını tehlikeye altına atmaktadır. Gürsel Namazcı, “Endüstriyel Tarım ve Endüstriyel Tarımsal Uygulamaların Çevreye Etkileri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 4.

²⁰⁸ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 18.

²⁰⁹ BMESKHK, “Genel Yorum No. 12”, 208.

²¹⁰ Mechlem, “Food Security”, 639.

²¹¹ Anayasamızın 55. maddesinde ücrette adalet sağlanması başlığı altında düzenlenmiştir; “*Ücret emeğin karşılığıdır. Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır. Asgarî ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu da gözönünde bulundurulur.*”

²¹² Anayasamızın 60. maddesinde sosyal güvenlik hakkı düzenlenmiştir; “*Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet, bu güvenliği sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar.*”

kolaylaştırıcı düzenlemeler yapması gerekmektedir.²¹³ Örneğin; 1982 Anayasası'nın 44. maddesinde toprak mülkiyeti şöyle düzenlenmiştir:

*Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak ve geliştirmek, erozyonla kaybedilmesini önlemek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçilikle uğraşan köylüye toprak sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri alır. Kanun, bu amaçla, değişik tarım bölgeleri ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini tesbit edebilir. Topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlanması, üretimin düşürülmesi, ormanların küçülmesi ve diğer toprak ve yeraltı servetlerinin azalması sonucunu doğuramaz.*²¹⁴

Yine 45. maddede tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunmasına dair düzenleme yer almaktadır:

*Devlet, tarım arazileri ile çayır ve mer'aların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önlemek, tarımsal üretim planlaması ilkelerine uygun olarak bitkisel ve hayvansal üretimi artırmak maksadıyla, tarım ve hayvancılıkla uğraşanların işletme araç ve gereçlerinin ve diğer girdilerinin sağlanmasını kolaylaştırır. Devlet, bitkisel ve hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi ve gerçek değerlerinin üreticinin eline geçmesi için gereken tedbirleri alır.*²¹⁵

Böylece devlet gıdaya erişimi kolaylaştırmak için gerekli tedbirleri alacağını dolaylı da olsa hedefleri arasında saymaktadır.

Devlet bireylere olabildiğince kendi yiyeceklerini elde edebilecekleri imkânları sağlamalıdır. Ancak bireyler kendi kontrolleri dışındaki sebeplerden dolayı beslenme hakkını gerçekleştiremezlerse bu durumda devletin bu hakkı yerine getirmesi, yani sağlama gerekmektedir. Sağlama yükümlülüğü devlete doğrudan herkese yemek dağıtma zorunluluğu yüklememektedir. Devlet kişilerin hakkını yerine getirebilmesi için her türlü imkânı sağlamalıdır. Ancak kişilerin ellerinde olmayan nedenlerle örneğin; afet, savaş, tutukluluk, yaşlılık, engellilik gibi kendi gıdalarını kendi imkânlarıyla elde edemeyecekleri durumlarda devletin doğrudan gıda sağlama yükümlülüğü doğar. Bu

²¹³ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 18-19; Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 148.

²¹⁴ Mevzuat Bilgi Sistemi, "T.C. Anayasası".

²¹⁵ Mevzuat Bilgi Sistemi, "T.C. Anayasası".

yükümlülük de yine devletin elindeki imkânlarla kısıtlı olarak en azından asgari düzeyde yerine getirilmelidir.²¹⁶

Sağlama yükümlülüğü bazen doğal afet veya silahlı çatışma gibi olağanüstü durumlarda ortaya çıktığı gibi bazen de toplum içindeki dezavantajlı kişiler bakımından olağan durumlarda ortaya çıkmaktadır. Örneğin; engelli, yaşlı, çocuk ya da işsizler toplum içinde diğer insanlara göre dezavantajlı konumda olduğu için gıdaya erişimleri zor veya imkânsız olabilmektedir. Devlet bu gruplar için sosyal güvenlik ağları oluşturmalı ve beslenme hakkının yerine getirilmesi için gerekli önlemleri almalıdır.²¹⁷ Örneğin; çocukların beslenmesini geliştirmek için okullarda ücretsiz süt dağıtılması, sağlama yükümlülüğü kapsamında değerlendirilebilir.²¹⁸

Devlet ancak imkânları dâhilinde sağlama görevini yerine getirebilir. Eğer kendi nüfusunun gıda ihtiyacını karşılamaya kaynakları yeterli değilse bu durumda uluslararası insani yardım talebinde bulunmalıdır. Devletin kaynakları yetersiz olduğu halde insani yardım talebinde bulunmaması veya talebi geciktirmesi yine beslenme hakkının ihlaline sebep olacaktır. Bu bakımdan devletin kaynak yetersizliğini sebep gösterip beslenme hakkının ihlaline karşı pasif kalması, yerine getirme yükümlülüğünün ihlaliyle sonuçlanacaktır.²¹⁹

²¹⁶ Mechlem, “Food Security”, 640.

²¹⁷ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 149.

²¹⁸ Jean Ziegler, “Definition of the Right to Food; The Right to Food in Armed Conflict; Drinking Water and the Right to Food; International Trade and the Right to Food; Concrete Steps for National Legislation; Concrete Steps for Local Food Security”, A/56/210, 23 (2001): 7.

²¹⁹ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 150.

İKİNCİ BÖLÜM

BESLENME HAKKI BAĞLAMINDA GIDA GÜVENCESİ VE GENETİĞİ DEĞİŞTİRİLMİŞ GIDALAR

I. Gıda Güvencesi Kavramı

Beslenme hakkı ile ilgili yapılan uluslararası sözleşmeler ve gıda zirveleri ile gerek devletlere gerekse uluslararası kuruluşlara çeşitli yükümlülükler getirilmiştir.²²⁰ Beslenme hakkına yönelik yapılan bu çalışmalar hakkın önemini ortaya koymuş ancak açlık oranını düşürmekte yeterince etkili olmamış; aksine açlık oranı günden güne artmaya devam etmiştir. 2019 yılında dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 8,4'ü açlık seviyesinde iken bu oran 2020 yılında yüzde 10'a çıkmıştır. Dünya genelindeki açlık oranının en fazla olduğu kıta, kalabalık nüfusundan dolayı, yüzde 54 ile Asya iken, Afrika'da açlık oranı yüzde 21'i bulmuştur.²²¹ Dünya genelindeki açlık sorunu yoğun olarak gelişmekte olan ülkelerde kendini göstermesine karşın gelişmiş ülkelerde obezite ve fazla yemekten kaynaklanan sağlık sorunları görülmektedir.²²² Avustralya, Kuzey Amerika ve Avrupa'da yetişkin obezitesinin oranı yüzde 27-28 civarında olup dünya genelinde en yüksek orana sahiptir. Ancak Afrika ve Asya obezite oranı dünya ortalamasının altında kalmaktadır.²²³

²²⁰ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 72.

²²¹ FAO Statistics, *Statistical Yearbook World Food and Agriculture 2021*, (Rome: FAO, 2021), s. 27.

²²² Erkan Rehber, "Dünya Gıda ve Açlık Sorunu", içinde 10. *Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi Cilt-1*, editörler Cennet Oğuz, Zeki Bayramoğlu, Zuhale Karakayacı, (Konya: Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Tarım Ekonomisi Derneği, Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü, 2012), 14.

²²³ FAO, *Statistical Yearbook*, 33.

Bu durum göstermektedir ki gıda yetersizliğinin asıl sebebi gıda üretiminin ya da mevcut gıdanın yetersizliği değildir.²²⁴ FAO'ya göre dünyada tüm nüfusun beslenebileceği miktarda gıda üretiliyor. Yani açlığın ve yetersiz beslenmenin temel nedeni gıda eksikliği değil, mevcut gıdaların adil dağılımının sağlanmamasıdır.²²⁵

Gıda Güvensizliği Deneyimi Ölçeği'ne (The Food Insecurity Scale (FIES))²²⁶ göre 2020 yılında dünya nüfusunun yüzde 11,9'u (928 milyon kişi) ciddi derecede gıda güvensizliğine maruz kalmıştır. Yine dünya nüfusunun yüzde 18,5'inin (1,4 milyar kişi) daha ılımlı düzeyde gıda güvensizliği yaşadığı tahmin edilmektedir. Bu durumda 2020 yılında orta ve şiddetli düzeydeki gıda güvensizliği toplam tahminleri sonucu dünya nüfusunun yüzde 30,4'üne yani, yaklaşık 2,4 milyar kişiye denk gelmektedir.²²⁷

Gıda güvensizliğinin bu derece yüksek oluşunda pek çok faktör etkili olmuştur. Örneğin; iklim değişiklikleri ile beraber gelişen hava olayları sonucu gıda üretimindeki ve mevcudiyetindeki azalmalar gıda güvensizliğini tetiklemiştir. Benzer şekilde ülkelerdeki ekonomik durgunluklar gıdalarda fiyat artışına sebep olmaktadır. Çatışma ve şiddet olayları insanlarda gıda güvensizliği endişesini artırmaktadır.²²⁸ İnsanlarda gıda güvensizliği yaratan bu ve benzeri sebeplerden dolayı gıda güvencesi tehdit altındadır.

A. Gıda Güvencesi ve Benzer Kavramlardan Farkı

1. Gıda Güvencesi Tanımı

Gıda Güvencesi, kavram olarak ilk defa 1970'lerin ortalarındaki küresel gıda krizi sırasında, uluslararası gıda sorunları tartışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Tartışmaların odağında gıdaların bulunabilirliği ve fiyatlarda istikrar sağlanması bulunmaktadır. Bu tartışmalar sonucunda 1974 yılında Dünya Gıda Zirvesi düzenlenmiştir. Bu zirve ile gıda güvencesi kavramı ortaya atılmış ve tanımı: “*Gıda tüketiminin istikrarlı bir şekilde*

²²⁴ Ziegler, “Right to Food”, 22.

²²⁵ FAO-OHCHR, *Right to Food*, 4.

²²⁶ Gıda Güvensizliği Deneyim Ölçeği, dünya genelindeki yetişkin bireylerden toplanan verilere dayanarak tahmin edilen gıda güvensizliği yaygınlık oranını ölçmek için kullanılmaktadır. FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO, *2017 Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu Barış ve Güvenlik İçin Dayanıklılık İnşası*, (Roma: FAO, 2017), 9.

²²⁷ FAO, *Statistical Yearbook*, 28.

²²⁸ FAO vd., *Dünyada Gıda Güvenliği*, 15.

genişlemesini sürdürmek ve üretim ve fiyatlardaki dalgalanmaları dengelemek için temel gıda maddelerinde yeterli dünya arzının her zaman bulunabilirliği” şeklinde yapılmıştır.²²⁹ Bu tanımda daha çok, gıdanın miktarı ve sürekliliği üzerinde durulmuştur.²³⁰ Gıda güvencesi bu yıllarda “bulunabilirlik, sürdürülebilirlik ve istikrar” üzerinden yola çıkılarak açıklanmıştır.

FAO 1983 yılında gıda güvencesinin yalnızca arz talepten ibaret olmadığına dikkat çekerek tanımı erişimi de kapsayacak şekilde genişletmiştir: “tüm insanların ihtiyaç duydukları temel gıdaya her zaman hem fiziksel hem de ekonomik erişiminin sağlanması”.²³¹ Böylece gıda güvencesi insanların gerek fiziksel gerekse ekonomik olarak gıdaya ulaşabilme imkânının sağlanmasını da gerekli kılmış ve “erişilebilirlik” unsuru gıda güvencesine dâhil olmuştur.

1986 yılında Dünya Bankası’nın “Yoksulluk ve Açlık” raporu gıda güvencesi kavramına yeni bir bakış açısı getirerek tanımı biraz daha genişletmiş ve gıda güvencesini “tüm insanların her zaman aktif ve sağlıklı bir yaşam için yeterli yiyeceğe erişimi” şeklinde tanımlamıştır.²³² Buna göre insanların sadece gıdaya ulaşması gıda güvencesi için yeterli olmayıp, aynı zamanda aktif ve sağlıklı bir yaşam için gerekli olan gıdalara ulaşması halinde gıda güvencesi sağlanmış olacaktır.²³³ Böylece gıda güvencesi kavramının son unsuru olan “kullanılabilirlik” unsuru da tanıma dâhil edilmiştir.²³⁴ Yine aynı raporda gıda güvensizliği kavramı yeterli gıdaya erişim olmaması şeklinde tanımlanmış ve gıda güvensizliği sürekli ve geçici gıda güvensizliği şeklinde ikiye ayrılmıştır. Sürekli gıda güvensizliği devamlı olarak yeterli beslenememe durumu olup, yiyecek satın alamayacak ya da üretimini yapamayacak durumda olan hanelerde

²²⁹ FAO, *Trade Reforms and Food Security*, (Rome: FAO, 2003), Bölüm 2, <https://www.fao.org/3/y4671e/y4671e00.htm#Contents>.

²³⁰ Rehber, “Gıda ve Açlık”, 14.

²³¹ FAO, *Trade Reforms*, Bölüm 2.

²³² A World Bank Policy Study, *Poverty and Hunger Issues and Options for Food Security in Developing Countries*, (Washington D.C. U.S.A: The World Bank, 1986), 1. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/pdf/multi-page.pdf>.

²³³ Rehber, “Gıda ve Açlık”, 15.

²³⁴ Gökçe Koç, Ayşe Uzmay, Gökhan Çınar, “Gıda Güvencesini Hesaplama Yöntemleri ve Son Gelişmeler”, içinde IX. *International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series-Edirne Turkey*, editörler Dimitar Kirilov Dimitrov, Dimitar Nikolovski, Rasim Yılmaz, (Edirne, Türkiye: University of Agribusiness and Rural Development/Bulgaria University, “St. Kliment Ohridski” Faculty Economics/Macedonia, İbaness, 2018), 970.

mevcuttur. Geçici gıda güvensizliği ise gıda fiyatlarındaki veya gıda üretimindeki istikrarsızlık ya da hane halkı gelir düzeyindeki istikrarsızlık nedeniyle geçici olarak gıdaya erişememe durumudur.²³⁵

1996 yılında FAO tarafından düzenlenen Dünya Gıda Zirvesi'nde gıda güvencesinin tanımı gıdaya bireysel, hane halkı, ulusal, bölgesel ve küresel düzeylerde ulaşılması bakımından genişletilerek yapılmıştır. Yeni tanıma göre gıda güvencesi, tüm insanlar, her zaman, aktif ve sağlıklı bir yaşam için beslenme ihtiyaçlarını ve gıda tercihlerini karşılayacak yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik olarak erişim imkânına sahip olduklarında gerçekleşmiş olacaktır.²³⁶ Bu tanımla daha önceki yıllarda unsurları tek tek oluşan gıda güvencesi kavramı son şeklini almıştır. Ayrıca son haliyle gıda güvencesi kavramının içinde gıda güvenliği kavramına da yer verilmiştir.²³⁷

Gıda güvencesinin son tanımı beslenme hakkının tanımına oldukça benzemektedir. Hem gıda güvencesinin hem de beslenme hakkının ortak amacı gıda mevcudiyetini sağlamak ve korumaktır. Bu noktada iki kavram da gıdanın kullanılabilirliği, erişilebilirliği, güvenliği, kültürel olarak kabul edilebilirliği gibi ortak unsurları kapsamaktadır.²³⁸ Ancak gıda güvencesinin ve beslenme hakkının birbirinin yerine kullanılabilecek aynı kavramlar olduğu da söylenemez. Beslenme hakkı gerek uluslararası sözleşmelerle gerekse ulusal mevzuatlarla güvence altına alınmış ve devletlere hukuki yükümlülükler yükleyen, temel insan haklarıyla da desteklenmiş ve gıda güvencesi kavramını da içine alan daha kapsamlı bir haktır. Gıda güvencesi ise hem tanımlarında hak olarak belirtilmemiş hem de uluslararası hukuk metinlerinde hak olarak tanımlanmamıştır. Gıda güvencesi, devletlerin gerekli politika ve programlar aracılığıyla ulaşması gereken siyasal bir hedef niteliğindedir ve bu sebeple devletlere hukuki sorumluluk yüklememektedir. Gıda güvencesi ulaşılması gereken hedef niteliğinde olduğu için de bağlayıcı hukuk metinlerinde düzenlenmemiştir.²³⁹

²³⁵ A World Bank, *Poverty and Hunger*, 1.

²³⁶ "World Food Summit 13-17 November 1996 Rome Italy".

²³⁷ Gökçe Koç, Ayşe Uzmay, "Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye", *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 21/1 (2015): 40.

²³⁸ Mechlem, "Food Security", 643.

²³⁹ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 86-88.

Gıda güvencesi ve beslenme hakkı arasındaki farklardan bir diğeri de hakkın hitap ettiği kişilere göre düzeyidir. Gıda güvencesi küresel, bölgesel, ulusal, yerel, hane halkı veya bireysel gibi çeşitli düzeylerde geçerlidir. Gıda güvencesi bireysel düzeyde mevcutsa tüm büyük birimlerde de sağlanmış olacaktır. Ancak insan hakkı olarak beslenme hakkı birey için geçerli olan sınırlı olarak da grupları kapsayan bir haktır. Bu anlamda beslenme hakkının alaka düzeyinin ana birimi “birey”dir.²⁴⁰

Gıda güvencesi mikro açıdan hane halkındaki bireylerin sağlıklı ve yeterli gıdaya sürekli olarak erişebilmesi iken makro açıdan tüm ülkelerde yeterli miktarda gıdanın sürekli sağlanması için ulusal ve uluslararası düzeyle strateji ve eylem planlarının oluşturulmasıdır.²⁴¹ Bu planların oluşturulmasında gıda güvencesinin sağlanabilmesi için öncelikle gıda güvencesi üzerinde etkili olan faktörlerin tespit edilmesi önemlidir.

Gıda güvencesi üzerinde doğa olayları, politik istikrarsızlıklar, sosyal olaylar, ekonomik faktörler gibi pek çok faktör etkilidir. Bunlardan doğa olaylarına, küresel iklim değişikliği, tatlı su kaynaklarının azalması, tarım arazilerinin kuraklaşması, erozyon, toprağın verimsizleşmesi veya tuzlanması örnek verilebilir. Sosyal faktörlere ise, hızlı nüfus artışı, köyden kente göçlerin artması, ülke içi sosyal huzursuzluklar veya iç karışıklıklar örnek verilebilir. Yine biyoyakıt tüketiminin yaygınlaşması, organik gıdalara olan taleplerin yükselmesi, yüksek miktarda gıda stoklamasının yapılması, fiyatlarda istikrarsızlık ve artış, israf, düşük gelir, işsizlik gibi faktörler de gıda güvencesini etkileyen ekonomik faktörlerden bazılarıdır.²⁴² Sayılan faktörler de göstermektedir ki gıda güvencesinin sağlanması yalnızca doğa olaylarından kaynaklanan sebeplere bağlı

²⁴⁰ Mechlem, “Food Security”, 644.

²⁴¹ Koç ve Uzmay, “Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği”, 40. Yayınlanan eylem planlarından bazıları şunlardır: FAO, “The National Food & Nutrition Security Policy and Agenda for Action for the Commonwealth of the Bahamas”, December 2017, (Erişim Tarihi, 23.02.2022), <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/bha181440.pdf>; WHO EUROPE, European Food and Nutrition Action Plan 2015-2020”, 2015, (Erişim Tarihi, 23.02.2022), https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0003/294474/European-Food-Nutrition-Action-Plan-20152020-en.pdf; World Bank Group, “Ending Poverty and Hunger by 2030 An Agenda for the Global Food System”, Washington DC. May 2015, (Erişim Tarihi, 23.02.2022), <http://hdl.handle.net/10986/21771>.

²⁴² Ramazan Koca, Mehmet Somuncu, “Gıda Güvencesi Konusunda Türkiye İçin Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 8/2 (2021): 5.

değildir. Yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasi gelişmeler de gıda güvencesinin sağlanmasında önem arz etmektedir.²⁴³

2. Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği

Gıda güvencesi ve gıda güvenliği kavramları çoğu zaman birbiriyle karıştırılmakta veya birbirinin yerine kullanılmaktadır.²⁴⁴ Ancak gıda güvencesi, gıda güvenliğini de içinde alan ve yeterli gıdaya fiziksel ve ekonomik ulaşım imkânının sürekli olması anlamına gelen daha kapsamlı bir kavramdır. Beslenmenin amacı aktif ve sağlıklı bir yaşam için vücudun ihtiyaç duyduğu gıda maddelerinin vücuda alınmasıdır. Ancak vücuda alınan bu gıdalar sağlıklı olmazsa sağlığı bozacaktır. Bu durumda gıdanın sağlıklı ve temiz olmaması durumunda, yani gıda güvenliğinin olmadığı durumlarda gıda güvencesi de sağlanmamış olacaktır.²⁴⁵

Uluslararası literatürde gıda güvenliği kavramı “food safety” kavramına karşılık; gıda güvencesi ise “food security” kavramına karşılık kullanılmaktadır. Aslında hem safety hem de security kelimelerinin Türkçe karşılığı güvenlik olmasına rağmen “food security” Türkçe’ye gıda güvencesi olarak çevrilmiş ve gıda arzının sürekliliği anlamında kullanılmaktadır. “Food safety” ise gıda güvenliği olarak çevrilmiş ve gıdaların sağlıklı ve temiz olması anlamında kullanılmaktadır²⁴⁶.

Gıda güvenliği en basit haliyle, gıdanın amaçlanan şekilde üretildiğinde veya tüketildiğinde insan sağlığına zarar vermeyeceği süreci ifade etmektedir. Bu anlamda gıda güvenliği gıdanın “tarladan sofraya” her aşamasında sağlanmalıdır.²⁴⁷ Gıdanın insan sağlığına zararlı olduğunun tespiti ise normal miktarda tüketildiği zaman insanda hastalık, vücut bozukluğu veya normal olmayan değişiklikler meydana getirmesi ile yapılmaktadır. Bu anlamda gıdanın içerik bakımından kimyasallar, bakteriler, katkı maddeleri gibi zararlı maddeler içermemesi, bu zararlı maddelere bulaşmaması ve karışmaması

²⁴³ Esra Karakuş Umar, “Sosyolojik Bakış Açısından Gıda Güvencesi Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20/37 (2019): 1031, <https://doi.org/10.21550/sosbilder.512834>.

²⁴⁴ Koca ve Somuncu, “Gıda Güvencesi”, 3.

²⁴⁵ Rehber, “Gıda ve Açlık”, 15.

²⁴⁶ Maden, “Gıda Ceza Hukuku”, 76.

²⁴⁷ Koç, “İdarenin Yetkileri”, 45.

gerekmektedir. Ayrıca gıdada oluşan çürüme, kir, koku gibi durumlarda da gıdanın insan tüketimi açısından uygun olmadığının tespiti mümkündür.²⁴⁸

Ayrıca gıdanın inançlara göre helal olması da gıda güvenliği kapsamında değerlendirilebilir. Örneğin; Müslüman bir insan için tamamen sağlıklı ve temiz bir gıdanın haram unsur içermesi halinde o gıdanın güvenli olduğundan bahsetmek mümkün olmayacaktır. Bu bakımdan gıda güvenliğinin sağlıklı ve temiz olmasına dini inançlar dâhilinde helallik unsurunu da eklemek daha yerinde olacaktır.

Görüldüğü üzere gıda güvenliği, gıdanın üretiminden tüketiciye ulaşmaya kadarki süreçte hastalıklara veya rahatsızlıklara sebep olabilecek fiziksel, kimyasal veya mikrobiyolojik açıdan tehlike unsurlarının ortadan kaldırılmasına yönelik süreci ifade etmektedir.²⁴⁹ Gıda güvencesi ise insanların aktif ve sağlıklı bir yaşam için ihtiyaç duydukları sağlıklı, güvenilir ve besleyici gıdaya sürekli olarak erişebilmesi durumudur.²⁵⁰ Diğer bir ifadeyle gıda güvencesi gıda güvenliğini de içine alan daha kapsamlı bir kavramdır.

3. Gıda Güvencesi ve Gıda Egemenliği

Gıda egemenliği (food sovereignty) ulusların ekolojik olarak sağlam ve sürdürülebilir yöntemlerle üretilen sağlıklı ve kültürel açıdan uygun gıdaya sahip olma ve kendi gıda üretim ve tarım sistemlerini belirleyebilme hakkı olarak tanımlanmaktadır.²⁵¹ Gıda egemenliği gerçek gıda güvencesinin ön şartı olarak kabul edilmektedir.²⁵² Gıda egemenliği kavramı gıda güvencesi kavramı altında ele alınmayan konuları, yani gıdanın

²⁴⁸ Koç, “İdarenin Yetkileri”, 45-46.

²⁴⁹ Esin Candan Demirkol, “Pandemi Sürecinin Tarım ve Gıda Sistemleri Üzerine Etkileri”, içinde *International Marmara Social Sciences Congress (Autumn 2020)*, editörler Öznur Gökkaya, İsmail Kılıçaslan, Barış Demir, Kazım Kahraman, (Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Gölcük Belediyesi, 2020), 163.

²⁵⁰ Özge Can Niyaz, İ. Hakkı İnan, “Türkiye’de Gıda Güvencesinin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi”, *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 13/2 (2016): 1-2, <https://doi.org/10.25308/aduziraat.293375>.

²⁵¹ Nyéléni Viilage, Declaration of the Forum for Food Sovereignty, 27 February 2007, Sélingué, Mali, (Erişim Tarihi, 03.03.2022), <https://www.nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-en.pdf>.

²⁵² Via Campesina, “The Right to Produce and Access to Land”, (Rome Italy: 1996), <https://viacampesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2021/11/1996-Rom-en.pdf>.

nerede ve nasıl üretildiği, bu üretimin politik ekonomisi ve ne derece adil gerçekleştirildiği gibi hususları kapsamaktadır.²⁵³

Gıda egemenliği terimi ilk defa 1996 yılında La Via Campesina (Uluslararası Köylü Hareketi)²⁵⁴ üyeleri tarafından kullanılmaya başlanmıştır. La Via Campesina 1996 yılında sivil toplum örgütlerinden oluşan özerk bir Uluslararası Planlama Komitesi tarafından düzenlenen Roma Sivil Toplum Örgütü Forumu’nda gıda egemenliği kavramını ortaya atmış ve aynı yıl düzenlenen Dünya Gıda Zirvesi’nde bu yeni kavramı sunmuştur.²⁵⁵ Gıda egemenliği kavramı La Via Campesina tarafından şu şekilde tanımlanmıştır:

*İnsanların kendi gıda üretimi ve tarımını belirleme, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için yerli tarımsal üretimi ve ticareti düzenleme ve koruma, kendi kaynaklarına ne ölçüde güvenebileceklerini belirleme, yerli pazarlara dışarıdan gelen damping uygulamalarını sınırlayabilme, yerel balıkçılıkla uğraşan topluluklara su kaynaklarına ilişkin her türlü kullanım önceliği sağlama hakkıdır.*²⁵⁶

Gıda egemenliği temelde her ülkenin kendi gıda, tarım ve ticaret sistemini oluşturma hakkına dayanmaktadır. Bu anlamda gıda egemenliği beslenme hakkının gerçekleşmesi için gerekli olduğu kadar gıda güvencesi için de gereklidir.²⁵⁷ Ancak tek başına gıda egemenliği gıda güvencesini sağlamak için yeterli değildir. Gıda egemenliği beslenme hakkının yerine getirilmesini sağlamak için ulusal üretim yöntemlerine öncelik

²⁵³ John M. Ashley, *Food Security in the Developing World*, (Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Academic Press, 2016), 172.

²⁵⁴ La Via Campesina İspanyolca “Köylünün Yolu” anlamına gelmektedir. Google Çeviri, (Erişim Tarihi, 02.03.2022), <https://translate.google.com>; 1993 yılında Belçika’nın Mons kentinde kurulmuştur. Dünyanın her yerinden köylülerin, topraksız işçilerin, yerli halkların, göçerlerin, balıkçıların, küçük ve orta büyüklükteki çiftçilerin, kırsal kadın ve gençlerin bir araya geldiği uluslararası bir harekettir ve gıda egemenliği için köylü tarımını savunmaktadır. La Via Campesina, “Who Are We?”, (Erişim Tarihi, 14.03.2022), <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/>.

²⁵⁵ European Coordination Via Campesina, “Food Sovereignty Now! A Guide to Food Sovereignty”, (Belgium: European Coordination Via Campesina, 2018), 5.

²⁵⁶ La Via Campesina, “People’s Food Sovereignty-WTO Out of Agriculture”, (Erişim Tarihi, 14.03.2022), <https://viacampesina.org/en/peoples-food-sovereignty-wto-out-of-agriculture/#:~:text=Food%20and%20agriculture%20are%20fundamental,healthy%20communities%2C%20cultures%20and%20environments>.

²⁵⁷ Rehber, “Gıda ve Açlık”, 19.

verilmesini hedeflerken gıda güvencesi yeterli gıdaya erişimi hedeflemekte, yani gerektiğinde gıda ithalatını da sisteme dâhil edebilmektedir. Gıda egemenliğinde ise öncelik kendi kendine yeterlidir. Öncelikli olarak yerli üretim yapılmalı, bu bağlamda ulusal tarım politikaları uygulanmalı ve iç pazarlar her türlü dış etkilerden korunmalıdır.²⁵⁸ Bu anlamda gıda güvencesi, gıda egemenliğini de içinde barındıran daha kapsamlı bir kavramdır. Ancak gıda egemenliği ticaret karşıtı olarak da anlaşılmamalıdır. Aksine gıda egemenliği insanlara güvenli, sağlıklı ve ekolojik olarak sürdürülebilir bir üretim hakkını sağlayacak ticaret politikalarının ve uygulamalarının sağlanmasını da hedeflemektedir.²⁵⁹

B. Gıda Güvencesinin İlkeleri

1994 yılında Ryerson Üniversitesi'nde kurulan Gıda Güvenliği Araştırma Merkezi (CSFS) gıda güvencesinin beş temel A'sı olduğunu belirtmiştir. Bunlar, bulunabilirlik (availability), erişilebilirlik (accessibility), yeterlilik (adequacy), kabul edilebilirlik (acceptability) ve kurumsallık (agency) şeklinde belirtilmiştir.²⁶⁰ Buna benzer şekilde Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu (TGDF) 2011 yılı Gıda Güvenliği Raporunda gıda güvencesinin 4 temel ilkesini açıklamıştır. Bunlar, “sağlanabilirlik”, “yeterlilik ve erişilebilirlik”, “kabul edilebilirlik” ve “sürdürülebilirlik”tir.²⁶¹ Bu ilkelerden yeterlilik ilkesi CSFS tarafından “*besleyici ve güvenli olan ve çevresel açıdan sürdürülebilir yollarla üretilen gıdaya erişim*” şeklinde açıklanmıştır.²⁶² Burada gıdanın ekolojik olarak sürdürülebilir olmasının üzerinde durulduğu için, çalışmada bu ilke sürdürülebilirlik açısından incelenmiştir. Yine TGDF de yeterliliği erişilebilirlik ile değerlendirmiş ve “*yeterli gıdaya her ihtiyacı olanın âdil bir şekilde ulaşabilmesi*” şeklinde açıklamıştır.²⁶³ Bu bakımdan gıdanın ilkelerini beş

²⁵⁸ Taylan Kıymaz, Ahmet Şahinöz, “Dünya ve Türkiye – Gıda Güvencesi Durumu”, *Ekonomik Yaklaşım*, 21/76 (2010): 4.

²⁵⁹ “People’s Food Sovereignty-WTO Out of Agriculture”

²⁶⁰ CFSF, “The Five A’s of Food Security”, (Erişim Tarihi, 15.03.2022), <https://www.ryerson.ca/foodsecurity/>.

²⁶¹ TGDF, *Gıda Güvenliği*, 7.

²⁶² “The Five A’s of Food Security”.

²⁶³ TGDF, *Gıda Güvenliği*, 7.

temel başlık altında toplayabiliriz. Bunlar bulunabilirlik (sağlanabilirlik), erişilebilirlik, kabul edilebilirlik, sürdürülebilirlik ve kurumsallıktır.

Bulunabilirlik (Sağlanabilirlik): Bulunabilirlik bölgesel, küresel ve ülke çapında herkese yeterli miktarda gıdanın her zaman bulunması anlamına gelmektedir.²⁶⁴ Yeterli miktarda gıdanın var olmaması durumunda gıda güvencesi de sağlanamamış olacağından gıda güvencesinin ilk ve en önemli ilkesinin bulunabilirlik ilkesi olduğu belirtilmektedir.²⁶⁵ Bu ilke gereğince her ülke kendi üretimi yoluyla gıda ihtiyacını karşılayabileceği gibi kısmen veya tamamen ithalat yoluyla da gıda temini yapabilecektir.²⁶⁶

Erişilebilirlik: Erişilebilirlik ilkesi yeterli miktardaki gıdaya gerek fiziksel gerekse ekonomik olarak erişimin herkes tarafından adil bir şekilde gerçekleşmesidir.²⁶⁷ Gıdanın bulunabilmesi tek başına gıda güvencesi için yeterli değildir. Aynı zamanda insanların mevcut olan gıdayı alım gücüne de sahip olması gerekmektedir. İnsanların gıdaya ekonomik olarak erişiminin önündeki en büyük engellerden biri düşük gelir seviyesi, diğeri ise yüksek gıda fiyatlarıdır. Dünyadaki açlık oranları incelendiği zaman da açlığın sebebi yetersiz besin miktarı olmayıp adaletsiz gelir dağılımına bağlı olarak gıdaya erişimin olmamasıdır. Bu sebeple gıda güvencesinin en önemli ikinci ilkesi erişilebilirlik ilkesidir.²⁶⁸ Fiziksel erişilebilirlik ise insanların istediği gıdaya kalite, gıda güvenliği, çevreye duyarlılık, yöresellik, üretim bölgesine uzaklık, ulaşım zorluğu, talebin az olduğu bölgede yaşamak gibi maliyetten bağımsız olan çeşitli nedenlerle erişememesi ile ilgilidir.²⁶⁹

Kabul Edilebilirlik: Bu ilke gıdaların insan hayatını tehlikeye atmayacak şekilde temiz, sağlıklı ve güvenilir olmasının yanı sıra insan onuruna yaraşır bir şekilde elde edilmesi ve kültür ve inanç değerleri doğrultusunda kabul edilebilir olmasını da

²⁶⁴ TGDF, *Gıda Güvenliği*, 7.

²⁶⁵ Niyaz ve İnan, “Türkiye’de Gıda Güvencesi”, 2.

²⁶⁶ Ökkeş Kulakoğlu, “Türkiye’de Tarımda Kendine Yeterlilik ve Gıda Güvencesi”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2020), 28.

²⁶⁷ TGDF, *Gıda Güvenliği*, 7; “The Five A’s of Food Security”.

²⁶⁸ Niyaz ve İnan, “Türkiye’de Gıda Güvencesi”, 3.

²⁶⁹ Tarım Orman Şurası Çalışma Grup Belgeleri 2. Cilt, *Gıda Güvenliği ve Güvencesi Grubu Çalışma Belgesi*, (Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019), 27, <http://www.tarimormansurasi.gov.tr/Sayfa/Detay/1416>.

kapsamına almaktadır.²⁷⁰ Gıda güvencesinin sağlanabilmesi bakımından gıdanın toplum yapısına, kişilerin yaşam tarzlarına ve inançlarına uygun olması ve güvenli olması, yani sağlık açısından zararlı olmaması gerekmektedir. Ayrıca gıdanın insan onuruna uygun yollarla elde edilmiş olması da bu ilke bakımından önemlidir. Bu sebeple gıdanın elde edilmesi sırasında diğer insan haklarının ihlal edilmemesi de gıda güvencesinin sağlanması için gereklidir. Yani gıda üretilirken tarım alanlarının gasp edilmemesi, üretimin çevreye zarar vermeden gerçekleşmesi, çocuk işçi çalıştırılmaması gibi diğer haklar ihlal edilmeden üretimin gerçekleşmesi de gerekmektedir.

Sürdürülebilirlik: Günümüzde yapılan üretim faaliyetlerinin gelecek nesiller için engel oluşturmaması, yani çevresel açıdan sürdürülebilir olması anlamına gelen bu ilke gıda güvencesinin gelecekteki nesiller için de sağlanması açısından önemlidir.²⁷¹ Sürdürülebilirliği sağlamak için doğada var olan kaynakların gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılama olanaklarına zarar verilmeden kullanılması gerekmektedir. Bunun için de tarım, hayvancılık veya avcılık gibi gıda üretim faaliyetlerinde toprak ve su kaynaklarını kirletmeyen, doğal kaynaklara ve biyoçeşitliliğe zarar vermeyen üretim yöntemleri tercih edilmeli ve bu yöntemler üretim aşamasından tüketime kadarki tüm süreçlerde devam etmelidir.²⁷²

Kurumsallık: Asıl olarak ajans (agency) şeklinde Türkçe'ye çevrilen bu ilke gıda güvencesinin sağlanması için uygulanması gereken politika ve süreçlerin belirlenmesini sağlayan kurumları ifade etmektedir.²⁷³ Bu kapsamda kurumsallık ilkesi, ülke içinde gıda güvencesinin sorumluluğunu alan, gıda güvencesi konusunda politikalar belirleyen ve süreçleri yöneten kurumların var olmasını ve etkin bir şekilde faaliyet göstermesini gerektirmektedir.²⁷⁴

Gıda güvencesinin sağlanabilmesi için sayılan bu ilkelerin hepsinin birlikte gerçekleşmesi gerekmektedir. Örneğin; gıdanın ülkede yeterli miktarda üretilmiş olması gıda güvencesini sağlamak için tek başına yeterli değildir. İnsanların o gıdaya

²⁷⁰ TGDF, *Gıda Güvenliği*, s. 7; “The Five A’s of Food Security”.

²⁷¹ TGDF, *Gıda Güvenliği*, s. 7; “The Five A’s of Food Security”.

²⁷² Tarım Orman Şûrası, *Gıda Güvenliği ve Güvencesi*, 22.

²⁷³ “The Five A’s of Food Security”.

²⁷⁴ Esra Ozan, “Güvenlik Bağlamında Geleneksel Tohum Yapısı ve Gıda Güvencesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, 2020), 37.

erişebilmeleri için gerekli olan alım gücünü sağlayacak sosyo-ekonomik koşulların da sağlanması gerekmektedir.²⁷⁵ Yine güvenilir olmayan gıdanın yeterli miktarda bulunması ve insanların erişebilecek durumda olması halinde de gıda güvencesinin gerçekleştiğinden söz edemeyiz. Gıda güvencesinin sağlanabilmesinin en önemli koşullarından biri de sürdürülebilir gıda temini olduğu için elde edilen gıdaların gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atacak nitelikte olmaması da gerekmektedir. Bu bakımdan gıda güvencesi çok boyutlu bir kavramdır ve tüm bu boyutların bir arada ele alınması gerekmektedir.²⁷⁶

C. Gıda Güvencesini Etkiyen Faktörler

Gıda güvencesi üzerinde pek çok faktör etkilidir. Bu faktörler insanlarda kronik veya geçici gıda güvensizliğine sebep olabilmektedir. Bu faktörlerden en belirgin olanı yoksulluktur. Ancak gıda güvensizliğini etkileyen ve yoksulluk dışında gerçekleşen doğa olayları, ekonomik, sosyal veya politik nedenlere bağlı olarak gelişen faktörler de mevcuttur.²⁷⁷ Bunlara örnek olarak savaş ve sivil çatışmalar, adaletsiz gıda politikaları, küresel ısınmaya bağlı iklim değişiklikleri, biyoyakıt üretiminin artması, temiz suya erişimin azalması, tarım arazilerinin kuraklaşması veya küçülmesi, toprağın verimsizleşmesi, nüfus artışı, göç, gıda stokçuluğu, düşük gelir seviyesi, gıda fiyatlarındaki istikrarsızlık, gıda israfı verilebilir.²⁷⁸ Gıda güvencesini sağlayabilmek için gıda güvencesini etkileyen tüm bu faktörler tespit edilip bunlara yönelik çözüm yöntemlerini içeren gıda politikalarının ortaya konulması gerekmektedir.²⁷⁹ Bu faktörlerden bazıları aşağıda açıklanmıştır.

1. Yüksek Gıda Fiyatları ve Yoksulluk

Dünya Bankası, insanların günlük ihtiyaç duydukları kalori miktarını karşılayacak miktarda gıdayı satın alamayacak gelir seviyesine sahip olmalarını mutlak yoksulluk

²⁷⁵ Erden Atak, “Beslenme Hakkı”, 74.

²⁷⁶ Rehber, “Gıda ve Açlık”, 15.

²⁷⁷ Özlem Turan, “Gıda Güvencesi Değerlendirmesinde Kullanılan Yöntemler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Enstitüsü Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012), 21.

²⁷⁸ Abdullah Affan Başar, “Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Gıda Güvencesi ve Türkiye’nin Mevcut Durum Analizi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 127; Turan, “Gıda Güvencesi Değerlendirmesi”, 21.

²⁷⁹ Turan, “Gıda Güvencesi Değerlendirmesi”, 22.

olarak tanımlamaktadır.²⁸⁰ Dünya Bankası uluslararası düzeyde mutlak yoksulluk sınırını tespit edebilmek için insanların “satın alma gücü paritesi (SAGP)” ne göre kişi başı günlük yoksulluk sınırı geliştirmiş ve 1990 yılında ilk sınırı “1 Dolar” olarak belirlemiştir. Bu sınır küresel yoksulluğun dağılımı ve gelişimini takip edebilmek için genel kabul gören kıstas olmuştur.²⁸¹ Ancak bu sınır SAGP değişimlerine göre zamanla revizyona uğramış ve son olarak 2015 yılında 1,90 Dolar olarak güncellenmiştir.²⁸²

Yoksul insanlar gelirlerinin büyük bir kısmını gıdaya harcarlar ve bu gıdalar daha düşük kalitede ve miktar olarak da yetersizdir.²⁸³ Gıda tüketim miktarı ile gelir miktarı doğrudan ilişkili olduğu için gıda güvencesinin sağlanması ile yoksulluk birbirleriyle bağlantılıdır.²⁸⁴

Gıda güvencesinin ilkelerinden gıdanın erişilebilirliği ilkesinin sağlanabilmesi için insanların satın alma kabiliyetine sahip olması gerekmektedir.²⁸⁵ Bulunabilirlik açısından, gıdanın var olması ve insanların onu satın alacak araçlara sahip olması gerekmektedir. Ancak gıdanın mevcut olması, gelir yetersizliği de düşünüldüğünde yoksul insanlar için gıdayı satın alacak maddi imkan olmadığında tek başına gıda güvencesinin sağlanması için yeterli olmayacaktır. Kullanılabilirlik açısından ise, günlük alınması gereken kalori miktarının karşılanması her zaman gıda güvencesinin sağlandığının göstergesi olamayabilir.²⁸⁶ Gıdanın kalitesi, temiz olması ve nitelik bakımından çeşitli olması da vücut sağlığı açısından önem arz etmektedir. Ancak gelir yetersizliğinden dolayı kalitesiz ve ucuz yollu gıdaların tüketilmesi gıda güvencesinin kullanılabilirlik ilkesiyle çatışmaktadır. Düşük gelirli insanlarda kolay ve ucuz bulunan

²⁸⁰ Mustafa Erbaş, Sultan Arslan, “Açlığın Önlenmesi ve Gıda Güvencesinin Sağlanması”, *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 36 (2012): 54.

²⁸¹ Rabihan Yüksel Arabacı, “Dünya Bankasının Yeni Uluslararası Yoksulluk Sınırları ve Küresel Yoksulluğun Yeniden Değerlendirilmesi”, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9/1 (2019): 124, <https://doi.org/10.32331/sgd.582630>.

²⁸² Arabacı, “Yoksulluk Sınırları”, 124.

²⁸³ Ashley, *Food Security*, 40.

²⁸⁴ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 55.

²⁸⁵ Renuka Mahadevan, Vincent Hoang, “Is There a Link Between Poverty and Food Security?”, *Social Indicators Research*, 128 (2015): 182, <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1025-3>.

²⁸⁶ Mahadevan and Hoang, “Poverty and Food Security”, 182.

tahıl tüketiminin fazla olması ve nispeten daha pahalı olan hayvansal gıda tüketiminin düşük olması bunun bir örneğidir.²⁸⁷

Gıda güvencesi üzerinde etkili faktörlerden biri olan gıda fiyat artışlarının başlıca nedenleri, tarımsal girdi (enerji, gübre, ürünlerin işlenmesi gibi) fiyatlarının artması, biyoyakıt üretiminin artması, iklim değişikliği, tarım arazilerinin azalması veya amaç dışı kullanılması, artan piyasa rekabeti, küçük çiftçilerin pazara girişinin sınırlanması, yerel üretimin ithalat politikaları sonucu kayba uğraması, spekülâtif²⁸⁸ fonlarla tarım sektörüne yapılan saldırgan yatırımlar, yatırımların eşitsiz dağılımıdır.²⁸⁹

Gıda fiyatlarının artması, insanların satın alma gücünü zorlaştıracak için açlık çeken insan sayısında artışa neden olacak ve yoksulluk oranını artıracaktır.²⁹⁰ Son yıllarda gıda fiyatları özellikle temel tarım ürünlerinde oldukça artmıştır. 2007/2008 dünya ekonomik krizi sırasında gıda fiyatları özellikle tahıl ürünlerinde (başta pirinç ve buğday olmak üzere) rekor seviyelere ulaşmıştır. 2010/2011 yıllarında özellikle şeker ve süt ürünlerinde tekrar yükseliş gözlenmiştir. Bu yıllardan sonra beş yıl daha devam eden gıda fiyat artışları 2016 yılında dalgalanma öncesi seviyelerine geri dönmüştür. Ancak 2020 yılında COVID-19 küresel salgını sonucunda yapılan kısıtlamalar tedarik zincirlerini etkilemiş ve gıda fiyatları 2011 yılından bu yana görülen en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Balıkçılık ve su ürünlerinde de benzer şekilde dalgalanmalar yaşanmış ve 2021 yılında en yüksek seviyeye ulaşmıştır.²⁹¹

2022 yılının Şubat ayında başlayan Ukrayna-Rusya savaşı da yine gıda fiyatlarının artması üzerinde etkili olmuştur. Dünyanın en büyük buğday ihracatçıları konumunda olan Rusya ve Ukrayna arasındaki savaş, temel gıda maddesi olan tahıllarda üretim ve ihracatı engellemiş ve bu durum gıda krizine sebep olmuştur. Gıda fiyatları tüm zamanların en yüksek seviyelerine ulaşmış, bitkisel yağlarda yüzde 23, tahıllarda yüzde

²⁸⁷ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 55.

²⁸⁸ Fransızca kökenli olan bu kelime felsefe için “kurgusal” ticaret için “saptırıcı” anlamında kullanılmaktadır. Güncel Türkçe Sözlük, “spekülâtif” maddesi.

²⁸⁹ Koç ve Uzmay, “Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği”, 41; Başar, “Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Gıda Güvencesi”, 129.

²⁹⁰ Güneş Eren Yalçın, Ebru Yazıcı, Fatma Öcal Kara, “Gıda Güvencesini Tehdit Eden Etmenler ve Çözüm Öneriler”, *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 5 (2016): 133, <https://doi.org/10.17100/nevbiltek.210977>.

²⁹¹ FAO, *Statistical Yearbook*, 23-24.

17, şekerde yüzde 7 ve ette ise yüzde 5 fiyat artışı yaşanmıştır. Bu artışın önüne geçmek amacıyla Türkiye, Ukrayna tahılının dünyaya ihracatının önündeki engel olan Karadeniz'den güvenli geçişin sağlanması amacıyla çaba göstermiş ve bu çabalar sonucunda kısaca “Tahıl Koridoru Anlaşması” şeklinde adlandırılan “Tahıl ve Yiyecek Maddelerinin Ukrayna Limanlarından Emniyetli Sevki Anlaşması” 22 Temmuz 2022’de İstanbul’da imzalanmıştır. Bu sözleşme ile gıda krizine bağlı fiyat artışlarının önüne geçilmesi hedeflenmiş ve dünyada tahıl fiyatları düşmeye başlamıştır.²⁹²

Yoksul insanların bütçesinde gıda harcamaları önemli bir paya sahip olduğu için, bu insanlar ekonomik krizlere ve artan gıda fiyatlarına karşı daha savunmasızdırlar.²⁹³ Kolay ulaşılabilir ve yaygın olan tahıllar gıda ihtiyacının temelini oluşturmaktadır. Yoksulluk oranının yüksek olduğu bölgelerde özellikle tüketim oranı yüksek olan tahıl fiyatlarındaki dalgalanmalar gıda güvencesi bakımından yüksek risk oluşturmaktadır. Bu nedenle bu bölgelerde özellikle tahıl üretiminin artırılması ve fiyat istikrarının sağlanması gerekmektedir.²⁹⁴ Üretimin artırılması için bu bölgelerdeki makineli tarımın yaygınlaştırılması başka bir seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; FAO verilerine göre dünyada ekilebilir tarım arazisi 1 milyar 396 milyon hektar iken Afrika’nın ekilebilir tarım arazisi 226 milyon hektar olup dünyanın ekilebilir tarım arazilerinin % 16’sını oluşturmaktadır.²⁹⁵ Ancak Afrika’da, iç karışıklıklar, makineleşmenin azlığı, tek tip ürün ekimi (örneğin; muz) gibi sebeplerle tarım yetersiz kalmakta ve bu bölgede gıda güvensizlik oranı yüksek çıkmaktadır. Bu sebeple Afrika gibi makineli tarımın yaygın olmadığı topraklarda bu tarım yönteminin yaygınlaştırılması, yoksulluk oranının düşmesini ve gıda fiyatlarındaki artışın azalmasını ve böylece gıda güvencesinin artmasını sağlayacağı düşünülmektedir.

²⁹² Yücel Acer, “Rusya-Ukrayna Savaşının Gıda Arzına Etkileri ve Tahıl Koridoru Anlaşması”, *SETA Perspektif*, 343 (2022): 1-3, <https://www.setav.org/tag/seta-perspektif/>.

²⁹³ Ashley, *Food Security*, 40.

²⁹⁴ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 55.

²⁹⁵ Afrika ve Tarım, (Erişim Tarihi, 15.07.2022), <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası%C4%B1%20Kurulu%C5%9Flar/afrika%20ve%20tar%C4%B1m.pdf>.

2. İklim Değişikliği ve Kuraklık

1994 tarihinde yürürlüğe giren Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin ilk maddesinde tanımlandığı üzere iklim değişikliği, karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan değişikliklerdir.²⁹⁶ İklim değişikliği etkisini en çok küresel ısınma şeklinde göstermekte ve küresel ısınma da kuraklığa sebep olmaktadır.²⁹⁷ İklim değişikliği aşırı sıcaklık artışına bağlı kuraklığa sebep olduğu gibi ani soğumaya, yağmur oranlarında değişikliğe, mevsimlerin değişmesine ve buzulların erimesi sonucu deniz seviyelerinin yükselmesine de sebep olmaktadır. Büyük oranda doğa olaylarına bağlı olarak gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler de bu koşullardan olumsuz etkilenmekte, verim oranında veya ürün kalitesinde azalma meydana gelmektedir.²⁹⁸

İklim değişikliği, sürdürülebilir kaynak yönetimi ve gıda güvencesi, günümüzün en karmaşık, en acil, birbiriyle bağlantılı olan ve küresel boyutta politikaların belirlenmesini gerektiren sorunlar olarak kabul edilmektedir.²⁹⁹ Dünya Bankası'nın 2010 yılı iklim değişikliği hakkındaki dünya kalkınma raporu uyarınca ortalama sıcaklıkta meydana gelebilecek 2°C'lik ısınma bile küresel sonuçları olan yeni hava koşullarına sebep olabilecektir. Bu da 100 milyon ile 400 milyon arasındaki insan için açlık riski oluşturabileceği ve 1 milyar ila 2 milyar arasındaki insan için ihtiyaçlarını karşılayacak suya erişim imkânını ortadan kaldıracabileceği anlamına gelmektedir.³⁰⁰

İklim değişikliği ile sürdürülebilir gıda sistemlerinin arasında karmaşık bir ilişki vardır. İklim değişikliği tarımı olumsuz yönde etkilerken mevcut tarım uygulamaları da çevreye zarar vererek insan kaynaklı iklim değişikliğini hızlandırabilmektedir. Bu

²⁹⁶ T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi", (Erişim Tarihi, 23.03.2022), <https://iklim.csb.gov.tr/birlesmis-milletler-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-4362>.

²⁹⁷ Yalçın, Yazıcı ve Kara, "Gıda Güvencesini Tehdit Eden Etmenler", 132.

²⁹⁸ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 21; Yalçın, Yazıcı ve Kara, "Gıda Güvencesini Tehdit Eden Etmenler", 132.

²⁹⁹ Hilal Enver, "Report Summary: Impacts of Climate Change on The Right to Food", A/70/287, (2015), 3.

³⁰⁰ The World Bank, *World Development Report 2010: Development and Climate Change*, (Washington DC: The World Bank, 2010), 5.

sebeple iklim değişiklinin önlenmek ve sera gazı salınımlarını azaltmak veya kaçınılmaz olan etkilerine uyum sağlamak için acil önlemler alınmalıdır.³⁰¹

İklim değişikliğinin etkileri tarımsal faaliyetlerle sınırlı değildir. Yem bitkileri ekili arazilerin yaklaşık yüzde 25'ini oluşturduğu için hayvancılık faaliyetleri de iklim değişikliğinden olumsuz yönde etkilenecek, bu da hayvansal gıdaların verimini ve kalitesini düşürecektir.³⁰² Yine iklim değişikliği sonucu azalan su kaynakları balıkçılık faaliyeti için de olumsuzluklar meydana getirecektir.

İklim değişikliği, gıda güvencesinin dört temel bileşeni olarak kabul edilen gıdanın bulunabilirliği, erişilebilirliği, kullanılabilirliği ve sürdürülebilirliği üzerinde de doğrudan veya dolaylı olarak etki doğurmaktadır.³⁰³

Gıdanın bulunabilirliği: İklim değişikliği ile beraber meydana gelen sıcaklık artışı ve aşırı yağışlar, tarımsal ürünler, hayvancılık, balıkçılık ve su ürünleri yetiştiriciliğinin verimliliğini etkilemekte, bu durum da gıda mevcudiyetini küresel düzeyde olumsuz etkilemektedir. Şiddetli yağışlar sonucu meydana gelen su baskınları hem ürünleri hem de gıda depolarını tahrip ettiği gibi şiddetli hava olayları da gıda dağıtım lojistiğini zorlaştırmaktadır.³⁰⁴ Örneğin; tahıl üretim bölgelerinin hasat zamanı boyunca kuru ve sıcak olması gerektiği için büyük ölçüde karasal iklim bölgelerinde tahıl üretimi yapılmaktadır. Ancak mevsimsel dengesizlik yüzünden nem miktarının artması durumu tahıl depolarının ürün güvenliği için yetersiz kalmasıyla sonuçlanmakta ve bu durum gıda güvencesini tehlikeye atmaktadır. Yeni depolama teknolojilerine yapılan yatırım ise gıda fiyatlarında artışa sebep olmaktadır.³⁰⁵

Sıcaklık artışının tarım üzerindeki etkileri ise sadece 1° C'lik farkta dahi yıkıcı olabilmektedir. Buzulların erimesi sonucu yükselen deniz seviyesi sonucunda kıyıya yakın tarım arazileri sular altında kalma tehlikesiyle karşılaşmaktadır. Ayrıca buzulların

³⁰¹ Enver, "Climate Change", 3.

³⁰² FAO, *Climate Change and Food Security: A Framework Document*, (Rome: FAO, 2008), 21.

³⁰³ FAO, *Climate Change*, 11.

³⁰⁴ Enver, "Climate Change", 4.

³⁰⁵ FAO, *Climate Change*, 23.

erimesi yeraltı sularının tuzluluk oranının artmasına ve tarımsal sulama kaynaklarının miktarının azalmasına veya kalitesinin düşmesine sebep olmaktadır.

Artan sıcaklıklar deniz ve okyanus sularının ısınmasına sebep olarak balık popülasyonları üzerinde yıkıcı etkilere sebep olmakta ve bu durum balıkçılık sektörünü de etkilemektedir.³⁰⁶ Sıcaklık tarımı etkileyeceği için yem olarak kullanılan bitkilerin azalması hayvancılığı da olumsuz etkilemektedir. Gıda üretimi açısından önemli bir diğer gıda kaynağı da doğada kendiliğinden yetişen bitkilerdir. Bu nedenle iklim değişikliği sonucu bu bitkilerde meydana gelecek azalma özellikle bu bitkileri gıda ya da ilaç olarak kullanan toplulukları olumsuz etkileyebilmektedir.³⁰⁷

Gıdanın Erişilebilirliği: Gıda üretiminde ya da kalitesinde meydana gelecek değişimler (ki bunun sebeplerinden birisi de iklim değişikliğidir) gıdanın piyasa fiyatını doğrudan etkilemektedir. Gıda fiyat artışı ise özellikle toplumun yoksul kesiminin gıdaya erişimini engellemektedir. Böylece iklim değişikliğinden etkilenen bölgelerde gıda fiyatlarındaki artış, toplumun ekonomik açıdan dezavantajlı olan gruplarının kalitesi ya da besin değeri düşük ve daha ucuz gıdalara yönelmesine sebep olarak gıdaya erişimini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca iklim değişikliğine bağlı gelişen hava olayları gıda dağıtımını aksatacağı için her bölgeye yeterli sayıda gıda temini yapılmasını zorlaştırabilmektedir.

Gıdanın Kullanılabilirliği: Gıdanın kullanılabilir olması için temiz, sağlıklı, güvenilir, kültürel olarak kabul edilebilir ve besleyici değeri olması gerekmektedir. Ancak iklim değişikliği sonucunda karbondioksit salınımının artması temel gıda maddelerine zarar vererek besin içeriğini azaltıcı etkiye sebep olmaktadır. Yoğun yağışlar ise mantar enfeksiyonlarını ve su kaynaklı hastalıkları artırarak ürün kalitesinin düşmesine sebep olmaktadır.³⁰⁸ Özetle iklim değişikliği bitkileri, hayvanları ve insanları etkileyen ve gıda güvenliği, gıda güvencesi ve insan sağlığı için riskler oluşturan yeni hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olabilecektir.

³⁰⁶ Enver, “Climate Change”, 4-5.

³⁰⁷ FAO, *Climate Change*, 21-22.

³⁰⁸ Enver, “Climate Change”, 5-6.

Gıdanın Sürdürülebilirliği: Tarımsal üretimde verim üzerinde yağış ve sıcaklık oldukça etkilidir. Üretim çevre şartlarına bağlı olduğu için gıdanın sürdürülebilirliğini korumak zordur. Gıdaların sürdürülebilirliği üzerinde özellikle kuraklık ve sel büyük tehdit unsuru olduğu için iklim değişikliği gerek geçici gerek kronik gıda güvensizliğine neden olmaktadır.³⁰⁹

3. Savaşlar ve Sivil Çatışmalar

FAO'nun 2016 yılı tahminlerine göre dünyada 815 milyon insanın yetersiz beslendiği ve bunların çoğunun (489 milyon kişi) çatışma ve şiddetle mücadele eden ülkelerde yaşadığı tespit edilmiştir. Yine çatışmalardan etkilenen bölgelerde kronik ve şiddetli gıda güvensizliği oranının yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Çatışmalar, derin ekonomik durgunluklara, enflasyonun yükselmesine ve mali durumun bozulmasına sebep olabilir ve bu durum geçim kaynaklarını etkilemektedir. 20 ülke üzerinde yapılan bir araştırma göstermektedir ki silahlı çatışmalar, kişi başı Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) düzeyini ortalama yüzde 17,5 oranında düşürmektedir. Ayrıca çatışmalar ihracat kanallarında aksaklıklara yol açabilir, döviz kaynaklarını kurutabilir, ithalat kapasitesini sınırlayabilir ve ticari mal arzında sıkıntılara yol açabilir. Bu durum gıda ithalatında aksaklıklara, piyasalardaki gıdaların mevcudiyetinin azalmasına sebep olmakta; gıdaların hazırlanması için gerekli olan pişirme yakıtı gibi gıda dışı eşyaların bulunabilirliğine ve uygun fiyatta bulunmasına etki etmektedir. Yükselen enflasyon sonucu gıda fiyatlarındaki artışlar hane halkının ihtiyaç duyduğu temel besin maddelerini satın almalarını kısıtlayarak gıda güvencesini olumsuz etkilemektedir.

Çatışmalardan etkilenen ülkelerin nüfusunun yaklaşık yüzde 56'sı geçimi tarıma dayalı olan kırsal kesimden oluşmaktadır.³¹⁰ Silahlı çatışmalar kırsal kesimin geçim kaynağı olan tarım arazilerinin, su kaynaklarının, tohumların zarar görmesine sebep olarak üretimin aksamasına hatta durmasına sebep olmaktadır. Yine çatışmalar nedeniyle çiftçilikle uğraşan kişilerin çatışmaya katılmaya zorlanmaları veya bulundukları coğrafyayı terk etmek zorunda kalmaları da tarımsal üretimin aksamasına neden

³⁰⁹ FAO, *Climate Change*, 25-26.

³¹⁰ FAO vd. *Dünyada Gıda Güvenliği*, 18-24.

olmaktadır. Benzer bir durum hayvancılıkta da yaşanmaktadır. Hayvancılıkla uğraşan insanlar hayvanlarını terk etmek zorunda kalabilir veya hayvanlar için gerekli olan yem ve suya erişim sağlayamayabilirler. Ayrıca çatışmalar hayvan pazarlarını zarara uğratabilir, göç yollarını engelleyebilir ve hayvanların öldürülmesine sebep olabilir.³¹¹

Çatışmaların gıda güvencesi üzerindeki bir başka etkisi de pazar ve limanların kasıtlı olarak hedef alınması ya da gıda ve insani yardımların çatışmanın taraflarınca kasıtlı olarak engellenmesi durumudur.³¹² Bu durum özellikle iç savaşta karşımıza çıkabilecek bir durumdur. Devlet, kendisine muhalif olduğunu düşündüğü sivillere karşı açlığı silah olarak kullanabilmekte ve kuşatma altına alınmış bölgelere ulaştırılması gereken insani yardımları politik nedenlerle ya da güvenlik gerekçesiyle engelleyebilmektedir.³¹³

Belirtilen tüm bu nedenlerden dolayı silahlı çatışmalar gıda yetersizliği ve açlık oranlarında artışlara sebep olarak gıdanın mevcudiyetini, erişilebilirliğini, sürdürülebilirliğini ve kullanılabilirliğini olumsuz etkilediği için gıda güvencesinin sağlanmasını engellemektedir.³¹⁴ Silahlı çatışmalarda yaşanan can kayıplarının büyük bir kısmı sanıldığı gibi aksine doğrudan çatışmadan değil, açlık veya açlığa bağlı hastalıklardan kaynaklanmaktadır.³¹⁵

³¹¹Örneğin; Nijerya'nın kuzeydoğusunda gerçekleşen Boko Haram İsyanı, ülkedeki başlıca tarım alanlarına ciddi zararlar vermiş ve çiftçileri güvenlik nedeniyle tarlalarından uzak durmak zorunda bırakmıştır. 2015 yılında ülkenin kuzeydoğusunda çeşitli temel ürünlerin üretimi önceki yıllara oranla yüzde 76 gerilemiştir. Ulaşım yollarının tahrip olması ve pusuya düşme tehlikesi nedeniyle üretim yapan çiftçiler de pazarlara ulaşmada zorluklarla karşılaşmıştır. Balıkçılar askeri operasyonlar nedeniyle sulara erişemediği için balıkçılık sektörü zarara uğramıştır. Çad Gölü bölgesindeki çatışmalar sınır ötesi ticareti etkileyen, Afrika'daki en büyük pazarlardan bazılarının kapanmasına sebep olmuştur. Bölgedeki yerel tarım sistemlerinin, tarım ve sulama tesislerinin tahrip edilmesi de kuraklıkla ilgili zorlukların yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Hilal Enver, "Promotion and Protection of Human Rights: Human Rights Questions, Including Alternative Approaches for Improving the Effective Enjoyment of Human Rights and Fundamental Freedoms", A/72/188, (2017): 7-8.

³¹² Enver, "Promotion and Protection", 5.

³¹³ Akbulut Peerzada, *Gıda Hakkı*, 30; Suriye'deki iç savaşta hükümet güçleri tarafından fırınların hedef alınması Halep ve Humus'ta geniş çapta belgelenmiştir. Ayrıca hükümet BM'nin yardım taleplerini de reddetmiş ve açlığı silah olarak kullanmıştır. Enver, "Promotion and Protection", 10.

³¹⁴ Enver, "Promotion and Protection", 7.

³¹⁵ Örneğin; Yemen'de 2015'den beri süregelen iç savaş yetersiz beslenme oranında artışa sebep olmuştur. Yaklaşık 17 milyon (nüfusun yüzde 60'ı) Yemenli gıda güvensizliği yaşamaktadır. Nisan ayı sonlarında yaşanan şiddetli kolera salgını da orantısız bir şekilde yetersiz beslenen bireyleri etkilemekte ve beslenme krizi daha da şiddetlenmektedir. Ülkede güvenli suya erişim eksikliği, kötü sağlık ve hijyen koşulları ve sağlık sisteminin neredeyse çökmesi sonucu en az 1600 kişi yaşamını yitirmiştir. Enver, "Promotion and Protection", 5-6.

4. Biyoyakıt Üretimi

Yenilenebilir enerji kaynaklarından olan biyokütle³¹⁶ enerji kaynağının sıvı hali, otomobil motorlarında yakıt maddesi olarak kullanıldığı için biyoyakıt adıyla anılmaktadır. Biyoyakıtlar genel olarak biyodizel ve biyoetanol şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Biyoetanol, üretim sürecinde hammadde olarak arpa, buğday, mısır, şeker pancarı, patates gibi içeriğinde nişasta, şeker veya selüloz içeren bitkilerin kullanıldığı yakıt türüdür. Benzinle çalışan araçlarda yakıt olarak kullanılmaktadır. Hammaddesi kanola, ayçiçeği, soya, pamuk, palm gibi yağlı tohumlu bitkilerden elde edilen bitkisel yağlar, hayvansal yağlar ile bitkisel ve hayvansal atık yağlar olan biyodizel ise motorinle çalışan araçlarda yakıt olarak kullanılmaktadır.³¹⁷

Petrol fiyatlarındaki yükseliş, fosil kökenli yakıtların neden olduğu çevre kirliliği, egzoz salınımının sağlık açısından artan riskleri, enerji güvenliğinin sağlanması, dışa bağımlılığın azaltılması, kırsal kalkınmanın gerçekleştirilmesi gibi pek çok neden biyoyakıtların önemini artırmıştır.³¹⁸ Alternatif yenilenebilir enerji kaynağı olması nedeniyle biyoyakıt talebin artması biyoyakıt üretimine yönelik tarımsal faaliyetlerin de artmasına neden olmuştur.³¹⁹ Biyoyakıt üretimi için yapılan tarımsal faaliyetler beslenme amacı dışında üretim yapılmasına neden olarak gıda arzının daralmasına ve gıda fiyatlarının artmasına neden olmuştur. Bu durum gıdaya erişimi ve gıdanın satın alınabilirliğini zorlaştırdığı için gıda güvencesi üzerinde tehdit unsuru oluşturmaktadır.³²⁰

Gıda güvencesinin ilkelerinden “Gıda Güvencesinin İlkeleri” başlığında bahsetmiştik. Gıda güvencesinin sağlanabilmesi için bu ilkelerin ayrı ayrı yerine

³¹⁶ Biyokütle 100 yıllık periyottan daha kısa sürede yenilendiği için yenilenebilir enerji kaynağı olarak kabul edilir ve karada ve suda yetişen bitkiler, hayvan atıkları, besin endüstrisi ve orman ürünleri ile kentsel atıkları içeren tüm organik maddeleri kapsamaktadır. Bu enerji kaynağının % 80’i konutların ısıtılmasında, % 18’i sanayide, % 2’si ise ulaştırma sektöründe kullanılmaktadır. Fiziksel haline göre katı, sıvı (biyoyakıt) ve gaz (biyogaz) biyokütle şeklinde ayrımı yapılır. E. Emrah Hatunoğlu, *Biyoyakıt Politikalarının Tarım Sektörüne Etkileri*, (Ankara: DPT-Uzmanlık Tezleri İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2010), 9.

³¹⁷ Hatunoğlu, *Biyoyakıt Politikaları*, 10-13.

³¹⁸ Arzu Tay Bayramoğlu, “Tarımsal Hammadde Fiyatları ve Biyoyakıt Talebi İlişkisi”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 108.

³¹⁹ Amerika’da bitkisel üretimin % 30-40’ı biyoyakıt üretimi için kullanılmaktadır. Dursun Yıldız, Elif Arslan, “Değişen Güvenlik Paradigmasında Gıda Güvencesinin Artan Önemi”, *World Water Diplomacy & Science News*, (2018): 11.

³²⁰ Bayramoğlu, “Tarımsal Hammadde Fiyatları”, 135.

getirilmesi gerekmektedir. Biyoyakıt üretimi ise gıda güvencesinin bulunabilirlik ve erişilebilirlik ilkelerini doğrudan etkilemektedir.

Bulunabilirlik açısından, tarımsal ürünlerin biyoyakıt dönüşümü sırasında çok fazla ürün hammadde olarak kullanılmaktadır ve bu da tarım sektörünün gıda dışı kullanılmasına sebep olmaktadır. Bu durum gıda arzının daralmasına sebep olarak gıda mevcudiyetini olumsuz etkilemektedir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde pirinç, buğday, şeker kamışı, mısır, soya, palm yağı gibi tarımsal ürünler günlük yemek ihtiyacının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak 1 litre etanol üretmek için yaklaşık 3 kg buğday veya 2,5 kg pirinç veya 2,5 kg mısır ya da 14 kg şeker kamışı kullanılmaktadır.³²¹ Örnekle açıklamak gerekirse yüksek yakıt tüketimi yapan bir 4x4 sportif aracın 100 litrelik yakıt deposunun biyoyakıtle doldurulması için yaklaşık 240 kg mısırın dönüşüm sürecinde harcanması gerekmektedir. 240 kg mısırın bir insanın bir yıllık beslenme ihtiyacını rahatlıkla karşılayabilecek bir miktar olduğu düşünülürse biyoyakıt üretimi için kullanılan ürünlerin gıda güvencesi üzerinde ne derece tehdit oluşturduğu anlaşılacaktır.

Erişilebilirlik açısından ise, biyoyakıt üretimine bağlı olarak gıda arzının düşmesi gıda fiyatlarını artıracak için insanların satın alma gücünü zayıflatacak ve gıdaya erişimini engelleyecektir.³²² 2007 yılında FAO tarafından yapılan analizlere göre ithal gıda maddelerine yapılan küresel harcamalar bir önceki yılın rekorunun yaklaşık yüzde 29 üzerine çıkmıştır. Bu artışın büyük bir kısmının biyoyakıt üretiminde yoğun olarak kullanılan tahıl ve bitkisel yağlardaki fiyat artışından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Bu ürünlerden bir kısmının yem olarak kullanılması da et, süt ve süt ürünlerinde fiyatların yükselmesine sebep olmuştur. Biyoyakıtlara olan talebin artması keskin gıda fiyat artışlarının sadece bir kısmını oluştursa da bu durumun özellikle düşük gelirli ve açlık oranı yüksek olan gelişmemiş ülkelerde etkisi oldukça fazla hissedilmektedir.³²³

³²¹ Bayramoğlu, “Tarımsal Hammadde Fiyatları”, 135-136.

³²² Hatunoğlu, *Biyoyakıt Politikaları*, 64-66.

³²³ FAO The State of Food And Agriculture 2008, *Biofuels: Prospects, Risks and Opportunities*, (Rome: FAO, 2008), 72-74.

D. Gıda Güvencesinin Sağlanması Yolları

Dünya üzerinde tüm insanlara yetecek miktarda gıda olmasına rağmen dünya nüfusunun yüzde 10'nu açlık sorunu çekmektedir. Gıda güvensizliği oranı ise açlık oranının çok daha üstündedir. Bu durum gıda güvencesinin sağlanması yolunda büyük adımlar atılmasını gerektirmektedir. Gelişen teknolojiyle birlikte ulaşım ve iletişim imkânlarının artması açlık sorununun dünya genelinde duyulmasında ve farkındalık oluşturmada fayda sağlamıştır. Böylece dünya, açlık oranının yüksek olduğu ve her sene başta çocuklar olmak üzere milyonlarca insanın öldüğü bu yerlerde gıda ihtiyacından haberdar olarak, uluslararası alanda çözüm yolları bulma çabalarına girişmiştir. Bu çabalar sonucunda açlık sorunu ile mücadele ve gıda güvencesinin sağlanması amacıyla FAO, WHO, CFS,³²⁴ WFP,³²⁵ gibi kuruluşlar aracılığıyla yardım ve bilinçlendirme faaliyetleri başlatılmıştır.

Devletler ve bu tür uluslararası topluluklar enerji kaynaklarında istikrar sağlayarak, küçük ölçekli tarım arazilerini toplulaştırarak, tarım alanlarının korunmasını ve işlenmesini sağlayarak, miras ve sigortalama gibi kanunları hazırlayarak, tarımsal faaliyetleri teşvik ederek gıda güvencesine katkıda bulunabilirler.³²⁶ Yalnızca tarım politikaları gıda güvencesinin sağlanması için yeterli olmayıp ayrıca toplumların yönetim düzeninde siyasi istikrar ve gelir dağılımında adalet sağlanmalı, özellikle yoksulların çoğunun yaşadığı kırsal alanlarda geliri artırmaya ve yoksulluğu azaltmaya yönelik tedbirler alınmalıdır. Gıda güvencesinin sağlanması konusunda beşeri sermaye de önem arz etmektedir. Bu konuda eğitim olanaklarının artırılması, hane halkında gelir artışını,

³²⁴ Açılımı Dünya Gıda Güvencesi Komitesi (Committee on World Food Security) olan CFS 1974 yılında Roma'da düzenlenen Dünya Gıda Konferansında alınan kararla BM Genel Kurulunda kurulmuştur. Hükümetlerarası bir yapıda, gıda güvenliği politikalarını gözden geçirmek ve takip etmek amaçlı yapılandırılmış bir BM kuruluşudur. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı AB ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, "Diğer BM Kuruluşları", (Erişim Tarihi, 11.04.2022), https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/100/Diger-Birlesmis-Milletler-_bm_-Kuruluslari.

³²⁵ Açılımı BM Dünya Gıda Programı (World Food Programme) olan WFP yardıma muhtaç ülkelerde ekonomik ve sosyal kalkınmanın desteklenmesi amacıyla gıda yardımı sağlanması, acil durum ve kriz anlarında ortaya çıkan gıda ihtiyaçlarının karşılanması, BM kuruluşları ve FAO'nun tavsiyeleri uyarınca dünya gıda güvenliğinin desteklenmesi konularında, 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri doğrultusunda yardım faaliyetleri yürütmektedir. FAO ile BM Genel Kurulu kararları ile 1961 yılında kurulmuştur ve merkezi Roma'dır. 20 binin üzerinde çalışanı olan bu kuruluş dünyanın en büyük uluslararası kuruluşudur. T.C. Dışişleri Bakanlığı, "BM Dünya Gıda Programı (WFP)", (Erişim Tarihi, 11.04.2022), https://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-dunya-gida-programi-_wfp_-.tr.mfa.

³²⁶ Erbaş ve Arslan, "Gıda Güvencesinin Sağlanması", 56.

tarımsal alandaki eğitimin artması sonucu çiftçilerin daha ileri teknoloji ve ürün yönetim teknikleri geliştirmesini ve verimlilik artışını sağlayabilecektir.³²⁷ Devletler ve uluslararası topluluklar tüm bu yöntemlerin işe yaramaması halinde, son çare olarak, doğrudan gıda yardımı yaparak gıda güvencesinin yerine getirilmesini sağlayabilirler.³²⁸

Devletler ve uluslararası kuruluşlar küresel ısınmanın önlenmesi ve iklim değişikliğinin minimum düzeye indirgenmesi için çalışmalar yaparak gıda güvencesinin sağlanmasına katkıda bulunabilirler. Bu kapsamda ihtiyaç duyulan enerjinin sera gazı üreten fosil kaynaklar yerine küresel ısınmaya neden olmayan hidroelektrik, güneş, rüzgar, jeotermal gibi kaynaklardan elde edilmesi yönünde çalışmalara yönelebilirler. Ancak burada da dikkat edilmesi gereken husus, bu enerji kaynaklarının üretimi için tarıma elverişli arazilerin olabildiğince kullanılmaması gereğidir. Örneğin, çöl gibi fazlaca güneş alan ancak tarım için elverişsiz alanlara güneş panellerinin kurulması ve buradan elektrik enerjisi üretilmesi, enerji arzını karşılayacak ve tarım alanlarının amaç dışı kullanılmasını önleyecektir.³²⁹ Ayrıca iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılmasında, etkin sulama tekniklerini de içeren sulama ve tarla içi geliştirme yatırımlarının geliştirilmesine katkı sağlayacaktır.³³⁰ Yine barışçıl amaçlı nükleer enerji üretimi de küresel ısınmaya neden olmayacağı için ve yoğun enerji üretimi sebebiyle gıda güvencesi bakımından faydalı olabilecek seçeneklerden biridir.

Gıda güvencesinin sağlanması için uygulanan yöntemlerden biri de açlık oranı yüksek bölgelere yapılan doğrudan gıda yardımıdır. Ancak gıda yardımının son çare olması gerekmektedir. Çünkü gıda yardımı bu bölgelerde gıda arzının artmasına sebep olarak gıda fiyatlarını düşürmekte ve bu durum bölgenin yerel gıda üretim potansiyeline zarar vermektedir. Benzer şekilde bazı gelişmiş devletlerin kendi ülkelerindeki gıda üreticilerini korumak için yüksek fiyatla aldıkları talep fazlası gıdaları açlık çeken ülkelere piyasa fiyatının altında satması (damping) da yerel gıda üretimine zarar vermektedir. Doğrudan yapılan gıda yardımlarında, gıdanın depolanması, ulaştırılması,

³²⁷ Melek Akdoğan Gedik, “Küresel Kamusal Mal Olarak Gıda Güvencesi: OECD Ülkeleri İçin Bir Değerlendirme”, *Sosyoekonomi*, 28/46 (2020): 204, <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.04.10>.

³²⁸ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 56.

³²⁹ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 56-57.

³³⁰ Kıymaz ve Şahinöz, “Dünya ve Türkiye Gıda Güvencesi”, 26.

dağıtılması sırasında çekilen zorluklar ve zamanlama konusunda yaşanan sıkıntılar da bu yardımların etkinliğini azaltmaktadır. Sayılan sebeplerden dolayı gıda yardımı son çare olarak düşünülmeli ve başka hiçbir yöntemin işe yaramaması durumunda uygulanmalıdır.³³¹

Gıda güvencesi için gıda yardımından daha kalıcı çözüm olarak yerel üretim imkânlarının korunması ve geliştirilmesine yönelik faaliyetler yapılabilir. Örneğin çiftçilerin ve toplumların gıda üretimi, işlemesi ve tüketimi konusunda eğitilmesi, yerel tarım alanları için yollar açılması ve modern araçlar ile desteklenmesi, tarımsal biyoteknoloji konusunda araştırmaların yapılması ve teknolojik altyapının oluşturulması, derin sulama kuyularının açılması, kapalı sulama sistemlerinin kurulması, ikincil ürün yetiştirme imkânlarının araştırılması, sürdürülebilir tarım yöntemlerinin desteklenmesi, topraksız tarım tekniklerinin öğretilmesi gibi daha kalıcı çözümlerle yerel üreticilerin korunması, gıda güvencesinin sağlanması bakımından gıda yardımından daha kalıcı faydalar sağlayabilmektedir.³³²

Devletlerin tarım konusundaki tek rolü üretim aşamasıyla sınırlı kalmamalıdır. Tarım kelime anlamı bakımından: *“bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanması”* şeklinde açıklanmaktadır.³³³ Bu tanıma göre tarım üretimden pazarlamaya kadar pek çok süreci kapsamaktadır.³³⁴ Bu nedenle devletler tarım, sonucu elde edilen ürünün fiyat istikrarının sağlanması ve piyasaya pazarlanması konusunda da aktif rol oynamalıdır.³³⁵

Gıda bilimi alanında yapılan araştırmaların artırılması da gıda güvencesinin sağlanması konusunda önemli bir adımdır. Bu konuda kullanılan suyun ve gıda işleme atıklarının azaltılması, gıda depolama raf ömrünün uzatılması, yeni gıda işleme

³³¹ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 57.

³³² Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 57; Başar, “Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Gıda Güvencesi”, 135.

³³³ Güncel Türkçe Sözlük, “tarım” maddesi.

³³⁴ Mehmet Akif Etkü, “Tarımsal Kalkınmanın Sağlanmasında Devletin Rolü”, içinde 3.Uluslararası ÜNİDOKAP Karadeniz Sempozyumu “Sürdürülebilir Tarım ve Çevre”, editörler Mustafa Gül, Yavuz Acungil, Doğan Bozdoğan, Ümit Şimşek, (Tokat: DOKAP Bölgesi Üniversiteler Birliği Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2019), 161.

³³⁵ Etkü, “Tarımsal Kalkınmanın Sağlanmasında Devletin Rolü”, 160-161.

tekniklerinin geliştirilmesi, fonksiyonel gıdaların üretilmesi, gıdanın temel besin içeriğini düzenleyici ilavelerin yapılması ve gıda besin elementlerinin biyo yararlanılabilirliğinin yükseltilmesi gibi araştırmalar yapılması ve olumlu sonuçların yaygınlaştırılması da gıda güvencesinin sağlanmasında faydalı olabilecektir.³³⁶

Gıda güvencesinde tek sorumlu devletler ve uluslararası kuruluşlar değildir. Tüketici konumundaki halka da bu konuda önemli görevler düşmektedir. Bu konuda özellikle gıda israfından olabildiğince kaçınarak gıda kayıplarını en aza indirmek ilk sorumluluktur. Ayrıca yerel kaynakların kullanımına öncelik verilmesi de yerel üreticileri destekleyeceği gibi gıdaların fiyat istikrarının da korunmasını sağlayacaktır. Böylece ulaştırma aşamasında kullanılan enerji azalacak ve küresel ısınmayla mücadele için fayda sağlanmış olacaktır.³³⁷

II. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Gıda Güvencesi Üzerindeki Etkileri

A. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Tanımı

Genetiği değiştirilmiş organizmalar (GDO'lar), genetik materyalin (DNA) çiftleşme veya doğal rekombinasyon³³⁸ yoluyla doğal olarak meydana gelmeyecek şekilde değiştiği organizmalardır. Bu organizmalar bitkiler, hayvanlar veya mikroorganizmalar olabilir. Bu teknoloji genel olarak “modern biyoteknoloji” veya “gen teknolojisi” bazen de “rekombinant DNA teknolojisi”, ya da “genetik mühendisliği” şeklinde adlandırılmaktadır.³³⁹

Yani bir canlı türüne başka bir canlı türünden gen aktarılması ya da mevcut genetik yapıya müdahale edilmesi suretiyle yeni genetik özellikler kazandırılması sonucu

³³⁶ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 57.

³³⁷ Erbaş ve Arslan, “Gıda Güvencesinin Sağlanması”, 57.

³³⁸ Rekombinasyon (çesitlenme); farklı genotipteki bireyler arasında eşleşmeler söz konusu olduğunda, ana-babaya ait kalıtsal özelliklerin dölde değişik gruplanmalar halinde bir araya gelmesine yol açan olaylar dizisidir. Bu olay moleküler düzeyde, farklı nükleotid dizisine sahip iki DNA molekülünün homoloji gösteren bölgeler arasındaki parça alışverişi sonucunda meydana gelen yeni gruplamalar olup, bu gruplamalar için DNA molekülleri arasında kırılmalar meydana gelerek kırılma bölgeleri arasındaki DNA molekülleri arasında parça alışverişi olur. Sonuç olarak orijinal durumdaki DNA moleküllerine tam olarak benzemeyen ve onlara ait nükleotid dizilerini kısmen taşıyan rekombinant DNA molekülleri oluşmaktadır. Şirin Firidin, “Rekombinant DNA Teknolojisi”, *Aquaculture Studies*, 10/3 (2010): 16.

³³⁹ WHO, “Food, Genetically Modified”, (Erişim Tarihi, 21.04.2022), <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/food-genetically-modified>.

doğal süreçler ile elde edilmesi mümkün olmayan yeni özellikler kazandırılmış organizmalara “Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO)” denilmektedir.³⁴⁰ Aynı şekilde bir gıda maddesine farklı bir canlıdan gen aktarılması yahut mevcut gıdanın genetik özelliklerinin değiştirilmesi sonucu elde edilen yeni gıdalara da “Genetiği Değiştirilmiş (GD) Gıda” denilmektedir.

Genel olarak GDO denilince ilk akla gelen halk arasında GDO’lu gıda olarak bilinen tarımsal GD gıdalar olmaktadır. Ancak GDO’yu sadece bitkilere indirgemek doğru değildir. GDO tüm organizmaları kapsamakta olup ilaç sanayisinden endüstriyel enzim³⁴¹ üretimine kadar pek çok alanda kullanılmaktadır.³⁴² Örneğin; diyabet hastalarının yıllardır kullandığı insülin genetiği değiştirilmiş bakterilerden üretilmiştir. Yine kanserden MS (Multipl Skleroz) hastalığına kadar pek çok kronik hastalığın tedavisinde kullanılan ilaçlar GDO’lar sayesinde üretilmektedir.³⁴³ Son yıllarda alternatif gıda arayışları sonucu üretilen yapay et konusu da, bu et her ne kadar genetiğiyle oynanmadan yalnızca hücrelerin çoğaltılması sonucu üretilmiş olsa da yine biyoteknoloji sayesinde üretildiği için bu başlık altında değerlendirilecektir. Bu doğrultuda genetiği değiştirilmiş gıdaları hayvanlar, bitkiler ve yapay et olarak üç ayrı başlık altında değerlendirebiliriz:

1. Genetiği Değiştirilmiş Hayvanlar

GDO’nun etkili olduğu alanlardan biri de hayvancılıktır. Hayvancılık alanında GDO, hayvanların gerek çiftçiler gerekse tüketiciler tarafından önemli görülen özellikleri üzerinde iyileştirmeler yapmakta ve hayvanların yeni varyasyonlarını üretmek için

³⁴⁰ Ahmet Hulusi Dinçoğlu, “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Gıda Güvenliği”, *Türkiye Klinikleri Journals Food Hyg Technol-Special Topics*, 2/3 (2016): 57.

³⁴¹ Enzim, bir kimyasal tepkimeyi gerçekleştiren ve onu hızlandıran, çoğunlukla protein yapısında olan organik maddedir. Güncel Türkçe Sözlük, “enzim” maddesi; Endüstriyel enzim ise endüstrinin hemen hemen her alanında kullanılan ve genellikle mikroorganizmalardan elde edilen enzim türüdür. Yakup Ulusu, “Endüstriyel Kullanım Amaçlı Kimozin Enziminin Alternatif Bir Sistemle Rekombinant Olarak Üretilmesi, Saflaştırılması ve Karakterizasyonu”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, 2012), 6; Endüstriyel enzimlerin kullanım alanlarından bazıları şunlardır; ekmek endüstrisi, bebek gıdaları, meyve suları, et yumuşatması, kauçuk endüstrisi, biyoyakıt endüstrisi, kontakt lens temizleyicileri, fotoğraf endüstrisi, alkol endüstrisi, süt endüstrisi, nişasta endüstrisi, kağıt endüstrisi, biyolojik çamaşır tozları. Ulusu, “Endüstriyel Kullanım Amaçlı Kimozin Enzimi”, 28-30.

³⁴² Sevgi Salman Ünver, Işıl Aksan Kurnaz, *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*, (İstanbul: Aba Yayın, 2020), 92.

³⁴³ Ünver ve Kurnaz, *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*, 92.

genetik yapısının değiştirilmesinde kendisini göstermektedir.³⁴⁴ Hayvancılığı geliştirmek için biyoteknolojiyi kullanmak yeni bir yöntem olmayıp ilk GD hayvan, ilk GD bitkiden önce üretilmiştir. 1974 yılında Rudolf Jaenisch tarafından fare embriyosuna yabancı DNA geni (SV40) aktararak ilk GD hayvan üretilmiştir.³⁴⁵ GD çiftlik hayvanlarının (koyun ve domuz) üretilmesi ise 1985 yılında gerçekleşmiştir.³⁴⁶ GD hayvanlar üzerinde yapılan çalışmalar günümüzde devam etmekte olup yapılan son çalışma, 2021 yılında Japonya’da ilk genetiği değiştirilmiş keseli hayvan üretimi olmuştur.³⁴⁷

1980’lerde ilk GD hayvancılığın yapılmasından sonra üç gelişme hayvan üretiminde yenilikçi ıslah için büyük etkiye sahip olmuştur. Bunlardan ilki, İskoçya’daki Roslin Araştırma Enstitüsü’nde koyun Dolly (1996) ile elde edilen klonlama tekniklerinin geliştirilmesi olmuştur. Klonlama, bilim insanlarının GD hayvanları üretme yeteneklerini büyük ölçüde geliştirmiş ve genetik mühendisliğinde büyük ilerlemeler kaydedilmesini sağlamıştır. İkincisi, hayvan genomlarının dizilenmesi olmuştur (tavuk; 2004, sığır; 2009, domuz; 2012). Bu gelişme bilim adamlarının hayvancılık biyolojisi ve gelişim anlayışını büyük ölçüde artırmış ve hayvancılıktaki belirli özellikleri kodlayan spesifik DNA dizilerinin tanımlanmasına yardımcı olmuştur. Dizileme aynı zamanda hayvancılığın genetik gelişiminin hızlanmasını kolaylaştırmış ve geliştirmekte olan ülkelerde yüksek değerli ve ilgi çekici özellikler de dâhil olmak üzere ıslah programları için seçilen özelliklerin türünü geliştirmeye yardımcı olmuştur. Sonuncusu ise genom düzenlemenin geliştirilmesi yani genom içindeki belirli yerlerde hedefli değişiklikler yapma yeteneği olmuştur. Genom düzenleme ile hayvan yetiştiriciler sıfırdan yeni hayvanlar ya da ırklar yaratmaya çalışmamakta, bunun yerine zaten var olan hayvanları daha değerli hale getirmek için bu hayvanlara hastalık direnci ya da ısı toleransı gibi istenilen ek özellikler eklemektedirler.³⁴⁸

³⁴⁴ ISAAA, *Brief 56 Breaking Barriers with Breeding: A Primer on New Breeding Innovations for Food Security*, (Ithaca, New York: ISAAA, 2021), 11, <https://www.isaaa.org/resources/publications/briefs/56/>.

³⁴⁵ ISAAA, *Brief 56*, 12.

³⁴⁶ Özgecan Ünsal, “Transgenik Hayvanların Dünyası, Bugünü ve Geleceği”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012), 7; Transgenik hayvanların tarihçesindeki önemli değişiklikleri incelemek için bakınız; sayfa 8.

³⁴⁷ Hiroshi Kiyonari, Mari Kaneko, Takaya Abe, Aki Shiraishi, Riko Yoshimi, Ken-ichi Inoue, Yasuhide Furuta, “Targeted Gene Disruption in a Marsupial, *Monodelphis domestica*, by CRISPR/Cas9 Genome Editing”, *Current Biology*, 31/17 (2021): 3956-3963, <https://doi.org/10.1016/j.cub.2021.06.056>.

³⁴⁸ ISAAA, *Brief 56*, 12-13.

Hayvancılıkta genetik düzenleme ile sağlanan ya da sağlanması beklenen faydalar şunlardır:

- **Hastalıktan korunma:** Hayvancılıkta özellikle genom düzenleme araştırmalarının odak noktasında hastalıkların etkisini azaltmak ve yayılmasını kontrol etmek yer almaktadır. Bunlara hastalık vektörleri olarak görev yapan böcekler de dâhildir. Hayvan hastalıkları üreticilerde maddi kayıplara yol açtığı gibi, genetik çeşitliliğin potansiyel kaybına, gıda güvencesinin sağlanamaması ve gıda güvencesizlik oranının artmasına, ayrıca hayvanların acı çekmesine sebep olmaktadır. Bilim insanları genetik müdahale ile hastalığın etkisini ve yayılmasını azaltmayı hedeflediği gibi antibiyotik ve böcek ilacı ihtiyacını da azaltmayı hedeflemektedirler.
- **Çevreye ve iklim değişikliğine uyum:** Yoğun güneş ışığı, ısı ve nem bazı hayvanların (örneğin; sığırların) verimliliğini düşürebilir veya üremesini etkileyebilir. Genom düzenlemesi ile ısı toleransını artıran GD hayvanlar üretilmektedir.
- **Tüketim amaçlı yeni hayvansal ürün üretimi:** Genom düzenleme, gıda kalitesini iyileştirmek, farklı besin profillerine sahip gıdalar oluşturmak ya da hayvansal gıda ürünlerinin alerjenliğini azaltmak amacıyla genetik değişiklikler yapmak için kullanılabilir. Örneğin; inek sütünde alerjen bir protein olan beta laktoglobulin içermeyen süt üreten inekler geliştirilmiştir. Yine balıklarda daha sağlıklı omega-3 yağ asitlerinin daha yüksek seviyelere çıkması için GD balıklar geliştirilmiştir.
- **Hayvansal verimliliğin artırılması:** Genom teknolojisi, hayvan verimliliğini ve et üretimi, süt verimi, gelişmiş lif üretimi gibi özellikleri geliştirmek için kullanılabilir. Örneğin; bir dizi ırkta doğal olarak meydana gelen bir mutasyon olan miyostatin geninin silinmesiyle daha fazla et üreten sığırlar, koyunlar ve keçiler üretilmiştir. Yine lif üretimi için yün ve kaşmir verimi genom düzenleme yoluyla geliştirilebilir.³⁴⁹

³⁴⁹ ISAAA, *Brief 56*, 15-17.

- **Hastalık tedavilerinde model olarak kullanım:** Genom dizilerinin belirlenmesi ile birlikte tüm canlıların ortak bir kökeni olduğu ve farklı organizmalarda benzer işlevli genlerin yapı ve DNA dizisi açısından benzer ya da aynı olduğu doğrulanmıştır. Bu gelişmeyle beraber transgenik hayvanlar insan hastalıkları için çalışmalarda kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin; fare en yaygın kullanılan hayvan olup, damar tıkanıklığı, kronik hipertansiyon, göz hastalıkları, kanser ve daha pek çok hastalığın tedavisinde kullanılmıştır.³⁵⁰

2. Genetiği Değiştirilmiş Bitkiler

İnsanların yerleşik hayata geçmesiyle tarım, gıdanın sağlanması için önemli bir kaynak olmaya başlamıştır. Tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesi ve gıda ihtiyacının karşılanmasına yönelik çalışmalar da tarımla beraber gelişme göstermiştir. İnsanlar önce melezleme yöntemleri ile yeni çeşitler geliştirmeye başlamış ve daha verimli ve kaliteli ürünler ortaya çıkarmıştır. Ancak zamanla hastalık ve zararlılardan kaynaklı biyotik veya kuraklık ve uygunsuz hava koşulları gibi abiyotik nedenler sonucu tarımsal üretimi ve kaliteyi etkileyen sebeplerle mücadele yöntemleri geliştirilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda tarımdaki en önemli devrim 1960'lı yıllarda gerçekleşen “Yeşil Devrim” olmuştur. Yeşil Devrim sonucu tarımda bugün konvansiyonel tarım olarak adlandırılan tarım şekli ortaya çıkmıştır.³⁵¹

Yeşil Devrim, birim alandan elde edilen ürün miktarının artırılması amacıyla ortaya çıkmıştır. Öncüsü Norman Borlaug olan bu devrimde, çaprazlama deneyler sonucu elde edilen ve verimi yüksek melez (kırma) tohumlarla ürün artışının sağlanması hedeflenmiştir.³⁵² Melez ya da hibrit diye adlandırılan bu tohum türünde, aynı bitki türüne ait ve uzak akraba konumunda olan iki doğal bitki popülasyonundan seçilen saf bitki türlerinin birbirleri ile çaprazlanması sonucunda elde edilen ilk nesil (F1) melez tohumlar meydana gelmektedir. Bu şekilde iki bitki türünün de üstünde özelliklere sahip daha dayanıklı bitki türleri üretilmektedir. Ancak F1 melezler tohum verdiklerinde, yani F2

³⁵⁰ Ünsal, “Transgenik Hayvanların Dünyası, Bugünü ve Geleceği”, 29-30.

³⁵¹ Ünver ve Kurnaz, *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*, 80.

³⁵² Erden Atak, “Beslenme Hakkı”, 77.

olduklarında F1'deki istenen özelliklerin birçoğu F2'ye geçmemektedir. Bu durum melez tohumların kısır (ebter) olmasına sebep olarak üreticileri her sene F1 tohum satın almaya zorlamaktadır.³⁵³

Melez tohumlarla birlikte gübre, haşere ve ot ilaçları ile tarım makinelerinin kullanılması da gerekli görülmüş ve kimyasal ilaçların ve gübrelerin önemi artmıştır. Bu tohumların özel sulama sistemlerine ihtiyaç duyması sonucu sulama projeleri geliştirilmiş ve Dünya Bankası tarafından sağlanan kredilerle barajlar inşa edilmiştir.³⁵⁴ Sonuç olarak yüksek verim ve kapasiteli tohum çeşitlerinin ıslahı, kimyasal gübre ve tarım ilaçlarının kullanılması, tarımda mekanizasyon ve sulama gibi uygulamalarla günümüzde konvansiyonel tarım olarak adlandırılan tarım şekli ortaya çıkmıştır.³⁵⁵ Yeşil Devrim 1960-1990 yılları arasında Asya, Latin Amerika ve Afrika gibi açlık oranı yüksek olan bölgelerde gıda üretimini iki kattan fazla artırarak gıda güvencesi bakımından önemli katkılar sağlamıştır.³⁵⁶

Yeşil Devrim bir taraftan Norman Borlaug'a 1970 yılında Nobel Barış Ödülü'nü getirmiş, bir yandan da günümüzde hala devam eden bazı sorunların temelini oluşturmaktadır. Tarımda hastalık ve zararlılarla mücadeleyi sağlayan kimyasallar çevre kirliliğini artırmakta, gıdalarda ilaç ve kimyasal kalıntı riskine yol açmakta, yanlış gübreleme ve sulama uygulamaları toprakların tuzlanması ve çoraklaşmasına sebep olmaktadır. Yine kimyasal gübreler yer altı ve yüzey sularına karışarak suların kirlenmesine sebep olmakta, artan gübre ihtiyacını karşılamak için kurulan üretim tesislerinden çevreye yayılan atık sular da yine çevre için ciddi tehdit oluşturmaktadır. Ayrıca verim olarak çoğalan ürünlerin besin değerinde fakirleşme meydana gelmektedir.³⁵⁷ Ancak melez olmayan ata tohumların hiç kimyasal ve gübre kullanılmadan üretilmeye çalışılması durumunda da tüm dünya nüfusunu karşılayacak gıdanın üretilmesi söz konusu olmayacaktır. Bilindiği üzere dünya yüzeyinin % 25'i kara

³⁵³ Funda Yılmaz, *Bitkisel Üretimde Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünleri ile Biyogüvenlik*, (Ankara: İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2014), 15-16.

³⁵⁴ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 78.

³⁵⁵ Ünver ve Kurnaz, *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*, 81.

³⁵⁶ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 77.

³⁵⁷ Ünver ve Kurnaz, *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*, 81; Atılğan Atılğan, Ali Coşkan, Burak Saltuk, Müge Erkan, "Antalya Yöresindeki Seralarda Kimyasal ve Organik Gübre Kullanım Düzeyleri ve Olası Çevre Etkileri", *Ekoloji Dergisi*, 15/62, (2007): 38.

parçası olup bunun da % 50'sini çöller ve kutuplar oluşturmaktadır. Kalan % 50'lik kısmın da %40'ı tarım için elverişli değildir. Yani dünya yüzeyinin sadece %7,5'lik kısmında tarım yapılabilir. Tarım için uygun olan bu arazinin tamamı da tarıma ayrılamayıp, ormanlar, sulak alanlar, doğal parklar gibi tarım dışı amaçlara hizmet etmektedir. Bu sebeple daha fazla alanda tarım yapılması mümkün olmamaktadır. Ancak dünya nüfusu günden güne artmaya devam etmekte ve gıda ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Bu noktada karşımıza bitki yetiştiriciliği ve hayvancılıkla ilgili geleneksel ve endüstriyel tarım uygulamalarına yenilikçi, çevre dostu ve etkin alternatif olarak geliştirilen tarımsal biyoteknoloji çıkmaktadır.³⁵⁸

Günümüzde bitkilerde genetik modifikasyon çalışmaları üç alanda sürdürülmektedir. Bunlardan ilki “birinci nesil GD bitkiler”dir. Bu bitkiler yabancı ot ilaçları olan herbisitlere, böceklerle, hastalıklara ve çevresel koşullara dayanıklılık gibi özelliklerin kazandırıldığı bitkilerdir ve bunlar üretim aşamasındadırlar. Herbisitlere dayanıklı bitkiler ile yayılması kolay olan ve ürünlerde kayıplara yol açan yabancı otlara dayanıklı bitkiler üretilerek ürünlerde kayıp oranı azaltılmıştır. Böceklerle dayanıklı GD bitkiler ile bitkisel üretimi tehdit eden zararlı böceklerle mücadele edilmesi kolaylaşmış ve üretimde verim artırılmıştır. Çevre koşulları bitkiler üzerinde oldukça etkilidir. Bu etkiyi azaltmak için GD bitkiler ile sıcak, soğuk, su kıtlığı, yüksek tuzluluk veya ağır metallerle karşı tolerans kazandırılmış ve bitkilerin uygun olmayan koşullarda da yetiştirilmesi sağlanmıştır.

GD bitkilere yönelik ikinci çalışma alanını “ikinci nesil GD bitkiler” oluşturmaktadır. Bu bitkiler daha çok verim ve kalite artırımına yönelik olup araştırma ve geliştirme aşamasındadır. Bu gruba yağ asit bileşimi değiştirilmiş, vitamin içeriği yükseltilmiş, lif miktarı artırılmış bitkiler örnek verilebilir. Sonuncusu ise “üçüncü nesil GD bitkiler” olup insan tedavisinde kullanılan aşı ile ilaçların üretildiği ve biyoyakıt üretimine yatkın olan bitkilerdir. Bu grup bitkiler de araştırma ve geliştirme aşamasındadır.³⁵⁹

³⁵⁸ Ünver ve Kurnaz, *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*, 82-85.

³⁵⁹ Yılmaz, *Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, 17-19.

Bitkilerin genetiğinin değiştirilmesi ile ilgili çalışmalar 1980’lerde başlamıştır.³⁶⁰ 1986 yılında ilk kez tütünde GD bitkilerin alan denemesi başlamıştır.³⁶¹ Ticari olarak bilinen genetiği değiştirilmiş ilk bitki ise 1994 yılında Calgene tarafından üretilen “Flavr-Savr” domatesi olmuştur.³⁶² Bu ürün Amerikan Gıda ve İlaç Dairesi (FDA) tarafından GD tarımsal ürün olarak ilk defa onaylanan ürün olmuştur. GD ürünlerin tarımsal olarak ekime başlanması 1996 yılında gerçekleşmiş ve küresel anlamda 1,7 milyon hektarlık bir alana ekim yapılmıştır.³⁶³ Uluslararası Tarımsal Biyoteknoloji Uygulamalarını Edinme Servisi (International Service for the Acquisition of Agri-Biotechnology Applications- ISAAA) verilerine göre küresel alanda yapılan GD ürün ekimleri 1996 yılından 2014 yılına kadar tutarlı bir şekilde artmaya devam etmiş ve 2014 yılında yaklaşık 181,5 milyon hektara ulaşmıştır.³⁶⁴

Dünya genelinde ekimi yapılan GD bitkilerde en çok mısır, soya fasulyesi, kanola, pamuk, şeker pancarı, patates ve yonca karşımıza çıkmaktadır. Tarla bitkilerine kıyasla nispeten daha dar ekim alanına sahip olan bahçe bitkilerinden domates, kabak, biber ve papaya da bunlardan sonra gelmektedir. Ayrıca endüstriyel ve süs amaçlı kullanılan kavak, petunya ve karanfil çeşitlerinde de genetik modifikasyonlar mevcuttur. Bunlardan başka pirinç, buğday, kavun, erik, gül, hindiba ve keten üzerinde de GD çalışmaları devam eden bitkilerdendir.³⁶⁵

3. Yapay Et

Dünya nüfustaki hızlı artışlar ve değişen tüketici yönelimleri alternatif protein kaynaklarına yönelik araştırmaları ve biyoteknolojik çalışmaları artırmıştır. 2050 yılına kadar nüfus artışı ile et tüketim ihtiyacının artacağı ve hayvansal üretimin maksimum üretim kapasitesine ulaşacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla geleneksel hayvan yetiştiriciliğinin artan et ihtiyacına cevap veremeyeceği öngörülmektedir.³⁶⁶ Ayrıca

³⁶⁰ Dinçoğlu, “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar”, 57.

³⁶¹ Yılmaz, *Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, 19.

³⁶² ISAAA, *50 Biotech Bites*, (New York, USA: ISAAA, 2015), 97.

³⁶³ Ozan, “Geleneksel Tohum Yapısı ve Gıda Güvencesi”, 30.

³⁶⁴ ISAAA, *50 Biotech Bites*, 21.

³⁶⁵ Yılmaz, *Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, 20-21.

³⁶⁶ Ece Sürek, Pınar Uzun, “Geleceğin Alternatif Protein Kaynağı: Yapay Et”, *Akademik Gıda*, 18/2 (2020): 209-210, <https://doi.org/10.24323/akademik-gida.758840>.

hayvan yetiştiriciliği sonucu oluşan sera gazı emisyonlarının, arazi kullanım alanlarının ve su tüketim miktarının azaltılması ile çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması ve hayvan refahının artırılması gibi amaçlarla alternatif protein kaynakları üzerine araştırmalar önem kazanmıştır.³⁶⁷

Et yerine kullanılabilecek protein kaynaklarından yaygın olarak kullanılanlar protein kaynaklı bitkiler ve mantarlardır. Örneğin; acı bakla (lupin) gibi küçük baklagiller ve kinoa gibi yalancı tahıllar (psödotahıllar)³⁶⁸ protein ihtiyacını karşılamak için iyi alternatiflerdir.³⁶⁹ Ayrıca deniz yosunları, böcekler ve yapay et de önemli protein kaynaklarından olmuştur.³⁷⁰

Çevresel etki ve tarım için harcanan önemli miktardaki su tüketimi de düşünüldüğü zaman tatlı su gerektirmeyen deniz yosunu yeni protein kaynakları açısından önemli bir alternatiftir. Deniz yosunu canlı protein kaynağı olarak kabul edilir ve bazı türleri et, soya fasulyesi, süt veya yumurta gibi geleneksel protein kaynaklarına benzer bir protein içeriğine sahiptir.³⁷¹

Benzer şekilde üretiminin kolay olması ve protein bakımından zengin olması nedeniyle yine mantar yetiştiriciliği de alternatif protein kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mantar yetiştiriciliği verimli tarım arazisi gerektirmeden iç koşullarda yapılabilmesi ve çevresel koşullardan etkilenmemesi, yıl boyu üretim yapılabilmesi, birim alandan elde edilen gelirin yüksek olması, üretimi sırasında kullanılabılır tarımsal atık materyalin bol olması sebebiyle giderecek yaygınlaşan bir tarımsal üretim faaliyetidir. Gerek besinsel özellikleri gerekse protein kaynağı bakımından zengin olan mantarlar vejetaryenler için tavsiye edilmektedir.³⁷² Bu bakımdan mantar üretiminin

³⁶⁷ Merve Aydın, Derya Arslan, Selman Türker, “Gıda Teknolojisinde Yenilikçi Yaklaşımlar”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 3/1 (2021): 20, <https://doi.org/10.51973/head.925628>.

³⁶⁸ Benzer fiziksel görünüşleri ve gerçek tahıllara benzer yüksek nişasta içeriği ile bilinen yalancı tahıllar, dikotiledon bitki türlerine ait yenilebilir tohumlardır. Dilek Kayaçelik, “Psödotahıllar/Yalancı Tahıllar”, (Erişim Tarihi, 04.06.2022), <https://besinler.net/psodotahilllar-yalanci-tahilllar/>.

³⁶⁹ Luigia Di Stasio, “New protein Sources: Novel Foods”, içinde *Encyclopedia of Food Security and Sustainability General and Global Situation*, (Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Elsevier, 2019), 1:276.

³⁷⁰ Sürek ve Uzun, “Yapay Et”, 210.

³⁷¹ Di Stasio, “New protein Sources”, 277.

³⁷² Erkan Eren, Aysun Pekşen, “Türkiye’de Kültür Mantarı Sektörünün Durumu ve Geleceğe Bakış”, *Türk Tarım – Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 4/3 (2016): 190,

artması hem alternatif protein kaynağı arayışı hem de gıda güvencesinin sağlanması için olumlu bir gelişmedir.

Laboratuvar ortamında üretilen doku ve hücrelerden elde edilen yapay et için, kültürlenmiş et, in vitro³⁷³ et ya da temiz et gibi terimler kullanılmaktadır.³⁷⁴ Et esas olarak iskelet kası ve yağ dokusundan oluşmaktadır. Modern gıda mühendisliği teknikleri, hayvan dokusu örneklerinden yetişkin kök hücreleri kullanarak yenilebilir kas dokularının in vitro büyümesine izin vermiştir. Bu nedenle yapay et koyun Dolly'de olduğu gibi, daha önce canlı bir hayvanın kesilmesinden elde edilen klonlanmış etten farklıdır.³⁷⁵

İlk kez 1999 yılında Benjaminson, Gilchrist ve Lorenz, yapay eti üretmek için in vitro bir tekniğin patentini almıştır. Çalışmaları, uzay görevleri sırasında astronotları beslemek amacıyla NASA tarafından finanse edilmiş ve ilk başarıları 2002'den sonra gelmiştir. 2003 yılında Harvard Üniversitesi mühendisleri tarafından Fransa'da bir mutfak etkinliğinde kurbağa hücrelerinden gelen yapay kas dokuları misafirlere sunulmuştur.³⁷⁶ Yapay et üretimi ile ilgili en büyük adım 2013 yılında atılmıştır. Dünyanın ilk yapay etli burgeri Hollanda Maastricht Üniversitesi'nden Dr. Mark Post tarafından üretilmiştir.³⁷⁷ Günümüzde ise çok sayıda yapay et şirketi bulunmaktadır; Mosa Meat, Beyond Meat, Super Meat, Memphis Meat, Modern Meadow, Impossible Foods, Finless Foods.³⁷⁸ ABD'de bulunan Memphis Meat isimli firma hayvan hücrelerinden dana, tavuk ve ördek eti üretmeyi başarmıştır. Rus Deneyisel Veterinerlik Enstitüsü 2017 yılında ilk kültür etini üretmeyi başarmıştır. Enstitü, yapay etin hızlı ve ucuz üretimi için 2025-2030 yılları arasında büyük biyolojik reaktörlerin dizayn

<https://doi.org/10.24925/turjaf.v4i3.189-196.595>; Erkan Eren, Aysun Pekşen, "Türkiye'de Kültür Mantarı Üretimi ve Teknolojik Gelişmeler", *Mantar Dergisi*, 10/3 (2019): 226, Doi:10.30708.mantar.649141.

³⁷³ İn vitro, yapay ortamda, laboratuvar ortamında, canlı dışında anlamlarına gelmektedir. The Multilingual Dictionary Tureng, s.v. "In Vitro" maddesi, (Erişim Tarihi, 04.06.2022), <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/in%20vitro>.

³⁷⁴ Sürek ve Uzun, "Yapay Et", 210.

³⁷⁵ Fabio Alfieri, "Novel Foods: Artificial Meat", içinde *Encyclopedia of Food Security and Sustainability General and Global Situation*, (Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Elsevier, 2019), 1:280.

³⁷⁶ Alfieri, "Novel Foods: Artificial Meat", 280.

³⁷⁷ Sürek ve Uzun, "Yapay Et", 210.

³⁷⁸ Aydın, Arslan ve Türker, "Gıda Teknolojisinde Yenilikçi Yaklaşımlar", 21.

edileceğini tahmin etmektedir.³⁷⁹ Yapay etin satışına izin veren ilk ülke ise 2020 yılında Singapur olmuştur. ABD’li Eat Just adlı şirket tarafından üretilen tavuk parçaları, Singapur Gıda Ajansı’nın güvenlik onayından geçmiştir. Şirket bu onayın, etin hayvan öldürülmeden üretildiği bir geleceğin kapısını açabileceğini söylemiştir.³⁸⁰

Türkiye’de de yapay et çalışmaları sürdürülmeye başlanmıştır. Yapay et üretim fiyatını düşürmeye yönelik çalışmalar 2018 yılından bu yana, Ankara Üniversitesi Kök Hücre Enstitüsü Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Can Akçalı ve ekibi tarafından yürütülmektedir. Yapay etin üretilmesi için reaktörde kullanılan sıvı olan anne karnından çıkarılarak elde edilen buzağı serumunun fiyatının yüksek olmasından dolayı yapay etin fiyatının yüksek olduğunu belirten Akçalı, buzağı serumuna alternatif ucuz yöntemler oluşturmaya çalıştıklarını ve bu çalışmalar için ABD patent enstitüsüne başvuruda bulunduklarını açıklamıştır.³⁸¹

Yapay et, hayvanın kas dokusundan veya embriyosundan alınan kök hücrelerin laboratuvar ortamında, biyoreaktörlerde geliştirilmesiyle üretilmekte olup beyaz ile bej arasında bir renge sahiptir. Yapay ete kırmızı rengini vermek için pancar suyu ilave edilmektedir. Bu etin tadının geleneksel ete benzetilmesi için ilave olarak; tuz, baharat, ekmek kırıntısı, yumurta akı tozu ve bağlayıcı gibi yardımcı bileşenler kullanılmaktadır.³⁸²

Yapay etin potansiyel faydalarını, hayvansal üretim kaynaklı sera gazı salınımının azaltılması suretiyle küresel ısınmanın önlenmesine katkı sağlaması,³⁸³ orman ve arazi

³⁷⁹ Sürek ve Uzun, “Yapay Et”, 210.

³⁸⁰ BBC News, “Hayvan öldürülmeden üretilen kültür eti, dünyadaki ilk onayı Singapur’dan aldı”, 2.12.2020, (Erişim Tarihi, 05.06.2022), <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55154421>.

³⁸¹ Meltem Özgenç, İdris Emen, “Yapay et konusunda çalışmalar hızlandı! Türkiye’de adımlar atılmaya başladı”, *Hürriyet*, 26.02.2021, (Erişim Tarihi, 05.06.2022), <https://www.cnnturk.com/ekonomi/yapay-et-konusunda-calismalar-hizlandi-turkiyede-adimlar-atilmaya-basladi>.

³⁸² Aydın, Arslan ve Türker, “Gıda Teknolojisinde Yenilikçi Yaklaşımlar”, 21.

³⁸³ Hayvancılık sektörü tek başına sera gazı salınımlarının %9’unu oluşturmaktadır. Özellikle geniş getiren hayvanlar sera gazı oluşumunda büyük sorun teşkil etmektedir. FAO verilerine göre bu hayvanların oluşturduğu sera gazının %44’ü bağırsaklarındaki enterik fermantasyondan, %41’i beslenmesinden, %10’u gübre yönetiminden ve %5’i enerji harcamalarından kaynaklanmaktadır. Mücahit Muslu, “Yapay Et (Sentetik Et – Kültür Eti), Küresel Protein Gereksinimi İçin Alternatif Bir Kaynak Olabilir Mi?”, içinde 4. *International Health Science and İfe Congress Uluslararası Sağlık Bilimler ve Yaşam Kongresi*, editörler Mümin Polat, Soner Dönmez, (Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2021), 343.

tahribatının önüne geçilmesi, tarım arazilerinin ve tahıl ürünlerinin insanların besin gereksinimlerinin karşılanması için kullanılması, hayvanların birçoğunun kesilme gerekliliğinin ortadan kaldırılması, artan nüfus için protein ihtiyacının sağlanması şeklinde özetleyebiliriz.³⁸⁴ Yapılan araştırmalar sonucunda yapay et üretimi geleneksel et üretiminin önüne geçerse, hayvancılık kaynaklı sera gazı salınımında %78-96, arazi kullanımında %99 ve su kirliliğinde %82-96 oranında azalma olacağı belirtilmiştir.³⁸⁵ Ancak sayılan bu faydalar yalnızca laboratuvar ortamındaki üretime dayanmakta olup endüstriyel üretime yönelik tahminler henüz teoride kalmaktadır.³⁸⁶

Yapay etin savunucuları çevresel açıdan sürdürülebilirlik sağlayan bir besin olduğu için desteklemektedir ki bunlardan birisi de Microsoft'un kurucusu olan Bill Gates'dir. Gates'e göre iklim değişikliğinin enerji sektöründen sonra en büyük ikinci nedeni hayvancılık sektörüdür. Bu sebeple Gates yüksek maliyeti sebebiyle gelişmekte olan ülkeler için henüz mümkün olmasa bile gelişmiş ülkelerin geleneksel hayvan yetiştiriciliğini bırakıp yapay et üretimine geçmelerinin gerektiğini savunmaktadır. Ayrıca Gates hayvancılığa gerek kalmayınca hayvanlar için kullanılan arazilerin bitkisel tarım için kullanılacağını ve böylece daha fazla sayıda insanın gıda temin edebileceğini de düşünmektedir.³⁸⁷

Ancak yapay etin üretimi için de belirli miktarda enerji kullanılmaktadır. Şu an için küçük ölçekte et üretimi yapıldığı için küçük biyoreaktör kullanılmakta ve enerji maliyeti düşüktür. Ancak büyük ölçekli bir üretimin yapılması durumunda büyük reaktörlerin kullanılması gerekecek ve bu durum enerji kullanımını artıracaktır.³⁸⁸

Yapay etin çevresel sürdürülebilirlikten başka, bir de etik olarak savunucuları bulunmaktadır. Bunlar hayvanların zarar görmesini istemeyen vejetaryen bireylerdir.

³⁸⁴ Sürek ve Uzun, "Yapay Et", 210.

³⁸⁵ Muslu, "Yapay Et (Sentetik Et – Kültür Eti)", 343.

³⁸⁶ Sürek ve Uzun, "Yapay Et", 212.

³⁸⁷ Sertaç Aktan, "Bill Gates: Zengin ve gelişmiş ülkeler tamamen yapay et tüketimine geçmeli", *Euronews*, 17.02.2021, (Erişim Tarihi, 05.06.2022), <https://tr.euronews.com/2021/02/17/bill-gates-zengin-ve-gelismis-ulkeler-tamamen-yapay-et-tuketimine-gecmeli>.

³⁸⁸ Alfieri, "Novel Foods: Artificial Meat", 283.

Yapay et, vejetaryenler için hayvan kesilmesine sebep olmadan et tüketim ihtiyacını karşılayacak bir imkân sunmaktadır.³⁸⁹

Gıda güvenliği ve insan sağlığı açısından ise hem olumlu hem de olumsuz etkileri olacağı düşünülmektedir. Yapay etler yüksek kontrollü laboratuvar ortamında üretildiği için gıda kaynaklı patojen riskini azaltarak güvenli et üretimine olanak sağlamaktadır.³⁹⁰ Geleneksel etten farklı olarak yapay ete laboratuvar ortamında vitamin ve mineraller eklenerek veya üretimden sonra yağ içeriği (yani omega-3 takviyesi) düzenlenerek bu et daha sağlıklı ve işlevsel olacak şekilde tasarlanabilecektir.³⁹¹ Geleneksel et ile ilişkilendirilen hormonlara ve antibiyotiklere maruz kalma riski de yapay et ile azalacaktır.³⁹² Ancak yapay etin üretimi sırasında da kimyasallar kullanılmaktadır. Bunların etkilerinin neler olduğu veya yanlış miktarda kullanımı sonucu oluşabilecek riskler henüz bilinmemektedir. Yapay etin hazırlanması sırasında et hücrelerinin büyütülmesi işleminin kanser hücrelerini tetikleme ihtimali de yapay etin taşıdığı olası sağlık risklerinden biridir. Ayrıca yapay ete karşı, tüketiciler doğal olmayan yapısı sebebiyle sağlık endişeleri duymaktadır. Lezzet olarak geleneksel etin yerine geçebilecek durumda olmaması ve fiyat bakımından pahalı olması da yapay etin tercih edilebilirliği önünde engel olabilecektir.³⁹³

Yapay et konusunda İslam toplulukları bakımından helal olup olmadığı da tartışmalı bir konudur. Yapay et henüz yeni bir teknoloji olduğu için bu konu hakkında henüz kesin bir kanaat oluşmamıştır. İslami kriterlere göre yapay etin helal olması için öncelikle çoğaltılacak kök hücrelerin İslami usullere göre kesilmiş hayvanlardan alınmış olması ve bu hücrelerin gelişimi için kullanılan diğer maddelerin helal kriterlerine uygun olması gerekmektedir. Ancak yapay et üretimi konusu henüz çok yeni olduğu ve bu konuda henüz yeterli çalışma bulunmadığı için kesin bir kanıya varmak şu an için

³⁸⁹ Sürek ve Uzun, “Yapay Et”, 213.

³⁹⁰ Sürek ve Uzun, “Yapay Et”, 212.

³⁹¹ Alfieri, “Novel Foods: Artificial Meat”, 281.

³⁹² Kezban Candoğan, Gizem Özdemir, “Sürdürülebilir Et Üretimi İçin Yenilikçi Yaklaşımlar”, *Gıda*, 46/2 (2021): 414-415, <https://doi.org/10.15237/gida.GD20137>.

³⁹³ Muslu, “Yapay Et (Sentetik Et – Kültür Eti)”, 344.

mümkün değildir.³⁹⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu da henüz yapay etin caiz olduğuna ilişkin bir fetvası olmadığını açıklamıştır.³⁹⁵

Yapay ete karşı insanların duyduğu endişelerden bir diğeri de üretim protokollerinin net bir şekilde belli olmaması, gerekli mevzuat ve politikaların bulunmaması, geniş çaplı sosyokültürel araştırmaların yapılmamış olmasından dolayı duyulan güvensizliktir. Bu bakımdan yapay etin sürdürülebilir besin kaynakları arasında gösterilebilmesi için, üretim prosedürlerinin belirlenmesi, lezzet kriterlerinin sağlanması, risk analizlerinin yapılması ve gerekli yasal düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.³⁹⁶

B. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Olumsuz Etkileri

GD gıdaların üretilmesindeki amaçlardan yukarıda kısaca bahsetmiştik. GD gıdaların sağladıkları faydaların yanında taşıdığı riskler de yadsınamaz derecededir. GD gıdalar diğer gıdalardan farklı olarak genomlarında kendi türüne ait olmayan genleri taşımaları nedeniyle başta insan sağlığı olmak üzere, biyolojik çeşitlilik, çevresel ve sosyoekonomik yapı üzerinde riskler taşıyabilmektedir. GDO nispeten yeni bir teknoloji olduğu için somut etkilerinin görülebilmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardır. Bu sebeple GDO bir biyogüvenlik, biyoçeşitlilik ve sağlık problemi oluşturabilecektir.³⁹⁷

GDO'nun potansiyel riskleri üç başlık altında toplandığında; çevre ve biyoçeşitlilik üzerindeki etkileri, insan sağlığı üzerindeki etkileri, ekonomik ve ticari etkiler, olarak sıralamak mümkündür.

1. Çevre ve Biyoçeşitlilik Üzerindeki Etkileri

Biyoteknoloji, biyoçeşitliliğin korunması ve zenginleşmesi üzerinde önemli rolleri olan bir araçtır. Muhafazası zor olan bitkilerin genetik kaynaklarının korunması ve böylece sürdürülebilir tarımın devamı sağlanmaktadır.³⁹⁸ Ancak biyoteknolojinin

³⁹⁴ Hasan Yetim, İsmail Hakkı Tekiner, “Alternatif Protein Kaynaklarından Yapay Et Üretimi Kavramına Eleştirel Bir Bakış”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 2/2 (2020): 95.

³⁹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, “Diyanet’ten ‘Yapay Et’ Açıklaması”, (Erişim Tarihi, 05.06.2022), <https://www.diyanet.gov.tr/tr-tr/Kurumsal/Detay/32758/diyanetten-yapay-et-aciklamasi>.

³⁹⁶ Muslu, “Yapay Et (Sentetik Et – Kültür Eti)”, 345.

³⁹⁷ Erden Atak, “Beslenme Hakkı”, 97-98.

³⁹⁸ Engin Güngör, Kürşat Demiryürek, “Türkiye’de Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar”, *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (2021): 142.

biyoçeşitlilik üzerinde, gen kaçışı (kontROLSÜZ/yabani tozlaşma), bitkilerde dayanıklılığın gerilemesi, süper yabani türlerin ortaya çıkması, zararlılarda dayanıklılığın artması, hedef olmayan organizmaların zarar görmesi, toprak ve su kaynaklarında kirlenme gibi olası yan etkileri de bulunmaktadır.³⁹⁹

“Genetik kirlenme” olarak da adlandırılan gen kaçışı özellikle bitkilerde polenler vasıtasıyla genetiği değiştirilmemiş organizmalar için tehdit oluşturmaktadır. Çünkü genetiği değiştirilmiş bitkilerin polenleri rüzgar, kuşlar ve böcekler vasıtasıyla hem organik hem de klasik tarımın yapıldığı alanlara taşınarak bu bitkilerin DNA’sına bulaşmasına neden olabilmektedir. Genlerin bu şekilde yayılımı geri dönüşü olmayan ciddi değişimler yaşanmasına sebep olacaktır. Örneğin; endemik çeşitlerin yitirilmesi ya da özelliklerinin değişmesine sebep olabilir. Ayrıca herbisitlere dayanıklılık geninin istenmeyen yabani otlara geçmesi ile oluşabilecek süper otlar tarımsal üretime zarar verebilecektir.⁴⁰⁰

GD gıdaların çevreye verdiği zararlardan bir diğeri de tarım ilaçlarının kullanımının toprak ve su kaynaklarında kirlenmeye sebep olmasıdır. Her ne kadar GD gıdaların konvansiyonel tarıma göre tarımsal ilaç kullanımı azaltacağı iddia edilmişse de yapılan araştırmalar sonucun tam tersi olduğunu göstermiştir. Virginia Üniversitesi’nden ekonomist Federico Ciliberto liderliğinde yapılan ve 14 yıl süren araştırmaya göre, GD ürünlerde böcek ilacı kullanımının azaldığı ancak yabani otlar daha dirençli hale geldiği için yabani ot ilacı kullanımının arttığı ortaya çıkmıştır. 1998’den 2011’e kadar devam eden bu çalışmada 5.000’den fazla soya fasulyesi çiftçisinden elde edilen yıllık verilerin incelenmesi sonucunda, GD soya üreten çiftçiler geleneksel üreticilere göre % 28 daha fazla zararlı ot ilacı kullanmıştır.⁴⁰¹

Ayrıca GDO hedef olmayan farklı organizmalara da zarar verebilmektedir. Örneğin; böcek öldürücü etkisi için Bt (*Bacillus thuringiensis*) geninin aktarılmış olduğu mısır polenlerinin, Kuzey Amerika’da yaygın bulunan Monarch kelebeğinin larvaları

³⁹⁹ Yılmaz, *Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, 30.

⁴⁰⁰ Erden Atak, “Beslenme Hakkı”, 102-103.

⁴⁰¹ Caroline Newman, “Largest-Ever Study Reveals Environmental Impact of Genetically Modified Crops”, (Erişim Tarihi, 15.05.2022), <https://news.virginia.edu/content/largest-ever-study-reveals-environmental-impact-genetically-modified-crops>.

üzerinde öldürücü etkilerinin olduğu ortaya çıkmıştır. Bu kelebekler mısırla beslenmedikleri halde mısır polenlerinin kelebeğin temel geçim kaynağı olan ipek otu üzerine bulaşması sonucu öldürücü etki doğurmuş ve bu durum kelebeklerin biyoçeşitliliğinin azalması tehlikesi oluşturmuştur.⁴⁰²

2. İnsan Sağlığı Üzerindeki Etkileri

GD gıdaların insan sağlığı üzerindeki olası yan etkilerini antibiyotiklere karşı direnç, alerjik reaksiyonların tetiklenmesi, toksik veya kanser ya da doğum anomalileri şeklinde sıralamak mümkündür.⁴⁰³

GD gıdaların bilinen en yaygın yan etkilerinden biri alerjik reaksiyondur.⁴⁰⁴ Bir ürünün alerjik proteinini kodlayan genin başka bir ürüne transferi ile bu yeni GD gıdada alerjik proteinlerin ortaya çıkması sonucunu doğurarak GD gıdalarda alerjik yan etkilerin görülmesi riskini ortaya çıkarmaktadır.⁴⁰⁵ İngiltere’de GD soya piyasaya sürüldükten hemen sonra soya alerjilerinin % 50 artmış olması bunu doğrular niteliktedir.⁴⁰⁶ Yapılan bir çalışmada, alerjik özelliği olduğu bilinen Brezilya fıındığından alınan bir gen, besin içeriğinin zenginleştirilmesi amacıyla soyaya aktarılmıştır. Ancak bu genin sentezlediği proteinin Brezilya fıındığındaki alerjik proteinlerden biri olduğu ortaya çıkmış ve bu GD soyanın geliştirilmesine son verilmiştir.⁴⁰⁷ İnsan sağlığı açısından bireysel hassasiyete bağlı olarak ölüme bile sebep olabilecek olan alerji kişilerin bildikleri besinleri yemeyerek engel olabilecekleri bir rahatsızlıktır. Ancak insanlardan içinde fıındık geni saklanmış bir soyanın hangi gıdalarda bulunduğunu öngörmesi beklenemez ve bu durum ciddi sağlık riski oluşturmaktadır.⁴⁰⁸

⁴⁰² Pınar Kaynar, “Genetik Olarak Değıştirilmiş Organizmalar (GDO)’a Genel Bir Bakış”, *Türk Hijyen ve Deneyisel Biyoloji Dergisi*, 66/4 (2009): 180.

⁴⁰³ Yılmaz, *Genetiğı Değıştirilmiş Organizmalar*, 33.

⁴⁰⁴ Dinçoğlu, “Genetiğı Değıştirilmiş Organizmalar”, 61.

⁴⁰⁵ Kaynar, “Genetik Olarak Değıştirilmiş Organizmalar”, 179.

⁴⁰⁶ Jeffrey M. Smith, “Genetically Modified Foods Unsafe? Evidence that Links GM Foods to Allergic Responses Mounts”, *Permaculture Research Institute*, 04.01.2009, (Erişim Tarihi, 16.05.2022), <https://www.permaculturenews.org/2009/01/04/genetically-modified-foods-unsafe-evidence-that-links-gm-foods-to-allergic-responses-mounts/>.

⁴⁰⁷ Kaynar, “Genetik Olarak Değıştirilmiş Organizmalar”, 179.

⁴⁰⁸ Dinçoğlu, “Genetiğı Değıştirilmiş Organizmalar”, 61.

GD gıdaların insan sağılığı üzerindeki olumsuz etkilerinden bir diğeri de antibiyotiğre dirençli genlerin insan vücudundaki zararlı bakterilere geçmesidir. Bitkilere aktarılan genlerin birçoğı bakteri ve virüs kökenlidir. Gen aktarımı sırasında, işaretleyici gen olarak antibiyotik direnç izleme genleri kullanılmakta olup bu genler, insan ve hayvan vücudundaki bakterilere yatay olarak geçebilmektedir. Bu durum insan ve hayvan bünyesindeki genleri antibiyotiğre dirençli hale getirmektedir.⁴⁰⁹ GD bitki üretiminde kullanılan antibiyotiğre dirençli genlerin patojen mikroorganizmalara geçmesi durumunda ortaya çıkacak bir enfeksiyonun kontrol altına alınması zor olacaktır.⁴¹⁰

Ayrıca GD gıdalar ile ilgili olası risklerden bir diğeri de toksik etkisidir. GD bitkilerde bulunan zararlı ot ve böcek öldürücü genler ile terminatör genler etkilerini toksin üreterek göstermektedir. Burada özellikle terminatör genlerden bahsetmekte fayda vardır. Genetik Kullanımı Sınırlayıcı Teknoloji olarak da adlandırılan terminatör gen teknolojisiyle üretilen bitkiler normal olarak gelişimini sürdürmekte ancak bir sonraki jenerasyon için tohum üretebilme kabiliyetine sahip olmamakta yani kısırır. Terminatör gen teknolojisinin özünde, hücreleri öldürücü nitelikte toksin salgılanmasıyla bu toksinin de tohumun çimlenmesini engellemesi yatmaktadır.⁴¹¹

Bu toksinlerin doku ve hücrelerde birikmesi önemli riskler oluşturmakta ve hayati organlarda hasara sebep olabilmektedir. Yapılan araştırmalarda farelerin 90 gün boyunca GD mısır ile beslenmesi sonucunda idrarlarında fosfor ve sodyum atılımının azaldığı ve karaciğerde yağlanmanın arttığı yani bu iki atılım organının hasarlanma bulguları gösterdiği ortaya çıkmıştır. GD gıdaların kısırılık ve sakat doğum riskini arttırdığına yönelik bulgular Avrupa Gıda Güvenliği Kurumu tarafından yapılan bir çalışma ile tespit edilmiştir. Bu çalışmaya göre GD soya ile beslenen dişi farelerden doğan bebek farelerin diğrerlerine göre daha küçük oldukları ve birçoğunun üç hafta içerisinde öldüğü tespit edilmiştir.⁴¹²

⁴⁰⁹ Ahmet Saltık, “Genetiğı Değıştirilmiş Gıdalar ve Halk Sağılığı”, içinde *Farklı Boyutlarıyla Genetiğı Değıştirilmiş Organizmalar*, ed. Dilek Aslan, Meltem Şengelen, (Ankara: Ankara Tabipler Odası, 2010), 33-34.

⁴¹⁰ Kaynar, “Genetik Olarak Değıştirilmiş Organizmalar”, 179.

⁴¹¹ Şahin Dere, Ahmet Aygün, “Terminatör Gen Teknolojisi ve Biyoçeşitlilik Üzerine Olan Etkileri”, *Anadolu Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 18/2 (2008): 56.

⁴¹² Dinçoğlu, “Genetiğı Değıştirilmiş Organizmalar”, 61.

3. Ekonomik ve Ticari Etkiler

Günümüzde GDO teknolojisinin gelişmesiyle GD gıda ve tohumların uluslararası alanda ticareti yaygın hale gelmiştir. 2012 ISAAA verilerine göre uluslararası ticareti yapılan soya fasulyesi ve pamuğun % 81'inin, mısırın % 35'inin ve kanolanın %30'unun genetiği değiştirilmiş ürün olduğu ve bu ürünlerin %40 gibi büyük bir oranının ABD'de üretildiği tespit edilmiştir.⁴¹³ GDO teknolojisi daha çok gelişmiş ülkelerde faaliyet göstermekte olup gelişmekte olan ülkeler bu ürünleri genellikle ithal etmektedirler.⁴¹⁴ GD ürünlerin patent hakkı tüm dünyada birkaç çokuluslu şirketin tekelindedir. Patentli GD tohumu eken çiftçinin hasattan sonra elinde kalan tohumları tekrar kullanınca patent sahibine tekrar ödeme yapması şartı konulmuş ve böylece patentli GD tohumun saklanması yasaklanmıştır.⁴¹⁵ Ayrıca biyoteknoloji şirketleri ürettikleri GD tohumlarını kontrol altında tutmak için terminatör gen teknolojisini geliştirmişlerdir. Terminatör genler ile üretilen bitki ve tohumlar kısır olup sadece tek sene ürün vermektedirler ve çiftçilerin her sene bu şirketlerden tekrar tohum alması gerekmektedir. Bu durum çiftçileri bu şirketlere bağımlı hale getirmekte ve tohumların yüksek fiyatlara satılması sorununu ortaya çıkarmaktadır.⁴¹⁶ Sonuç olarak GDO teknolojisini kullanacak imkânlara sahip olmayan gelişmekte olan ülkeler ve küçük ölçekli çiftçiler için GDO teknolojisi avantajlı olmayacaktır.

GD tohumlarda birim alandan daha fazla ürün elde edilmesi amaçlanmakta ise de GD tohumların yerel şartlara uyum sağlayıp sağlamayacağı ve verimin beklendiği gibi yüksek olup olmayacağı da önceden bilinmeyen bir faktördür. Bu sebeple verimin düşük olması halinde çiftçilerin yapabileceği herhangi şey kalmayacaktır. GD ürün piyasasını elinde tutan büyük şirketler tekelleşmeleri ve güçlü lobilere sahip olmaları sebebiyle küçük çiftçilerin bu şirketlere karşı haklarını aramaları da zorlaşmıştır. Bu durumda GD tohumların ürün vermemesi ya da beklenen verimi göstermemesi durumuna karşı risk çiftçilerin üzerinde kalacaktır. Bu sebeple GD tarım, uzun vadede küçük çiftçilerin

⁴¹³ Yılmaz, *Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, 37.

⁴¹⁴ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 104.

⁴¹⁵ Kaynar, "Genetik Olarak Değiştirilmiş Organizmalar", 182.

⁴¹⁶ Venhar Çelik, Dilek Turgut Balık, "Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO)", *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi*, 23/1 (2007): 20.

faaliyetlerinin azalmasına ve birkaç büyük şirketin tarımı tekelleştirmesine neden olabilecektir.⁴¹⁷

C. Genetiği Değiştirilmiş Gıdaların Gıda Güvencesi Üzerindeki Etkileri

GDO teknolojisinin ortaya çıkmasıyla hedeflenen kısaca çevre kirliliğinin azaltılması ve açlığın önlenmesidir. Bitkilere genetik modifikasyon uygulamaları ile kimyasal ilaç kullanımının azaltılması ve böylece çevre kirliliğinin önlenmesi hedeflenmiştir.⁴¹⁸ Bunun yanı sıra biyoteknoloji ile günden güne artan nüfusun besin ihtiyacının rahat bir şekilde karşılanması ve böylelikle dünyada açlığın önlenmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda GD tarım ile ürünlerin raf ömürleri uzatılmış, hastalıklara ve zararlılara karşı dirençleri ve çevresel koşullara dayanıklılıkları artırılmıştır. Ayrıca ürünlerin içeriğindeki besin miktarı ve kalitesinin yükseltilmesi ve olgunlaşma sürelerinin kısaltılması sağlanmıştır.⁴¹⁹ Böylece gıdaların hem miktarı hem de içeriğindeki besin değeri artmış ve gıda güvencesinde bulunabilirlik ilkesinin sağlanması kolaylaşmıştır. Gelişen biyoteknoloji ile gıda miktarının artması sağlanmış ancak açlık oranında azalma görülmemiştir.⁴²⁰ Ayrıca yukarıda GD gıdaların olumsuz etkileri açıklanmıştır. Bu bölümde bahsedilen olası sağlık riskleri gıda güvenliği konusunda tereddüt oluşturmaktadır.

Gıda güvencesinin gıda güvenliğini de kapsayan geniş bir kavram olduğundan bahsetmiştik. Bu bakımdan yalnızca gıdanın var olması gıda güvencesinin sağlandığı anlamına gelmemektedir. Ayrıca tüketime hazır olan gıdaların güvenli olması da gerekmektedir. GD gıdaların sağlık açısından taşıdığı riskler de düşünülürse tamamen güvenli olup olmadığı ile ilgili farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki GD ürünlerin diğer ürünlerle eşdeğerde olduğunu savunan ABD'nin "temel eşdeğerlilik" yaklaşımıdır. Diğerleri ise AB ülkelerinin benimsediği GDO'nun potansiyel risklerinin tam

⁴¹⁷ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 104-105.

⁴¹⁸ Bu konu çalışmanın "Çevre ve Biyoçeşitlilik Üzerindeki Etkileri" başlığı altında açıklanmıştır.

⁴¹⁹ Erden Atak, "Beslenme Hakkı", 96-97.

⁴²⁰ Dinçoğlu, "Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar", 60.

olarak bilinmemesinden dolayı GD ürünlere karşı ihtiyatlı davranılmasını savunan “ihtiyatlılık ilkesi”dir.⁴²¹

ABD yaklaşımı ürüne dayalı bir yaklaşım olup, GD ürünler ile geleneksel yöntemlerle elde edilen ürünler farklı şekillerde üretilseler de sonuç ürünler eşdeğer olduğu için aynı kategoride değerlendirilmeli, aynı yasalara ve düzenlemelere tabi tutulmalı ve ek bir güvenilirlik araştırmasına ihtiyaç duyulmamalıdır.⁴²² ABD, Kanada, Brezilya, Arjantin, Çin gibi bazı ülkeler bu yaklaşımı benimseyip GD gıdaların üretilmesi ve satışı için onay vermiştir.⁴²³

ABD’de 3 kurum GD gıdalar ve GD olmayan gıdalar konusunda yetkilendirilmiştir. Bunlardan FDA gıdalara eklenen boyalar, yapay tatlandırıcılar ve genetik mühendisliği ile elde edilen proteinler gibi bileşenlerin güvenliğini değerlendirmekten sorumludur. USDA (Amerika Birleşik Devletleri Tarım Bakanlığı) potansiyel istilacı yeni bitki türleriyle mücadele konusunda sorumlu olup bu türler arasında GD ürünler de mevcuttur. EPA (Amerikan Çevre Koruma Ajansı) pestisitlerin ve kimyasalların insan ve çevre sağlığına olan risklerini değerlendirmekle sorumludur.⁴²⁴

FDA’ya göre GD ürünün temel eşdeğerliğe sahip olduğu sonucuna varılmışsa o ürün, GD olmayan ürün ile aynı kabul edilir ve ek bir güvenlik araştırmasına ihtiyaç duyulmaz. Eşdeğer kabul edilebilmesi için de GD ürünün, aktarılan genin özellikleri ve aktarıldığı bitkideki olası etkileri, protein, yağ ve nişasta ölçümleri, vitamin, mineral eşdeğerliği, bilinen alerjenler ve diğer potansiyel toksik bileşenlerin düzeyleri gibi özellikler yönünden değerlendirilmesi sonucunda GD olmayan gıdanın karşılığı olması gerekmektedir.⁴²⁵

AB ise GDO’lar hakkındaki potansiyel risklerin tam olarak bilinmemesinden dolayı ihtiyatlı davranılması gerektiğini ve GD ürünlerin yapılış şekilleri geleneksel

⁴²¹ Osman Mahmut Eryurt, “GDO’lu Gıda ve Yem Ticaretinde Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, (Yayımlanmamış AB Uzmanlık Tezi, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2015), 25.

⁴²² Eryurt, “GDO’lu Gıda ve Yem”, 25.

⁴²³ Ünver ve Kurnaz, *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*, 93.

⁴²⁴ Eryurt, “GDO’lu Gıda ve Yem”, 25.

⁴²⁵ Sayıt Mahmut Erdoğan, “Dünya’da GDO Mevzuatı, Ticareti ve Uygulamalarının Karşılaştırılması ve Türkiye”, (Yayımlanmamış AB Uzmanlık Tezi, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2015), 23.

ürünlerden farklı olduğu için farklı düzenlemelere tabi tutulması gerektiğini savunmaktadır.⁴²⁶ Burada AB'deki uygulamalara geçmeden önce "ihtiyatlılık ilkesi"ne değinmekte fayda vardır. 1992 yılında Brezilya'nın Rio de Jenario kentinde düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı sonucunda kabul edilen Rio Deklarasyonu ile ihtiyatlılık ilkesi tanımlanmıştır. Bu deklarasyona göre ihtiyatlılık ilkesi uyarınca, insan sağlığına yönelik risklerin varlığı veya boyutu hakkında bilimsel şüphe varsa, karar vericiler durumun tam olarak gerçekleşmesini veya ciddileşmesini beklemeden gerekli önlemleri almalıdırlar.⁴²⁷

AB'de GD gıdaların hepsi merkezi bir market öncesi onay prosedüründen geçmek zorundadır. AB'de GDO'lara ilişkin mevzuatların uygulanmasında en yetkili kurumlar Avrupa Komisyonu (AK) ve Avrupa Gıda Güvenilirliği Otoritesi (European Food Safety Authority-EFSA)'dir. 2002 yılında kurulan EFSA, AB'nin gıda ve yem güvenliğine ilişkin olarak bağımsız risk değerlendirmelerinin yürütülmesinden sorumlu ana kuruluştur.⁴²⁸ AB ülkelerinde GD bir ürünün ticari olarak piyasaya sürülmesi için öncelikle sağlığa veya çevreye olabilecek beklenen veya beklenmeyen olası etkileri incelenerek risk değerlendirmesi yapılmaktadır. Bu nedenle GD gıdalarla bağlantılı olabilecek toksik veya alerjen etkiler EFSA da dâhil olmak üzere bilimsel kuruluşlar tarafından değerlendirilir. Değerlendirmeler sonucunda gerekli şartları taşıyan ve onaylanan ürünler, GDO içerdiği etiketinde belirtilmek şartıyla piyasaya sürülebilecektir.⁴²⁹

Ülkemiz de GD gıdalara karşı ihtiyatlı yaklaşımı savunan AB yaklaşımını esas almış ve bu doğrultuda kanunlar çıkarmıştır. Türkiye'de GDO'lara yönelik faaliyetler 2010 tarihli ve 5977 sayılı Biyogüvenlik Kanunu⁴³⁰ altında yürütülmektedir. Ayrıca bu kanuna dayanılarak Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından çıkarılan 13 Ağustos 2010 tarih ve 27671 sayılı "Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerine Dair

⁴²⁶ Eryurt, "GDO'lu Gıda ve Yem", 28.

⁴²⁷ Derya Çamur, Songül A. Vaizoğlu, "Çevreye İlişkin Önemli Toplantı ve Belgeler", *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 6/4 (2007): 299.

⁴²⁸ Yılmaz, *Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, 64.

⁴²⁹ Erdoğan, "Dünya'da GDO Mevzuatı", 26; AB'de GDO'lara ilişkin temel düzenlemelerin ayrıntısı hakkında bkz. Erdoğan, "Dünya'da GDO Mevzuatı", 26 ve devamı.

⁴³⁰ Mevzuat Bilgi Sistemi, "Biyogüvenlik Kanunu", (Erişim Tarihi, 06.06.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5977.pdf>.

Yönetmelik”⁴³¹ ile “Biyogüvenlik Kurulu ve Komitelerin Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik”⁴³² yürürlüğe konulmuştur. Bu düzenlemeler ile GDO’lardan kaynaklanabilecek risklerin engellenmesi, insan, hayvan ve bitki sağlığı ile çevrenin ve biyolojik çeşitliliğin korunması için biyogüvenlik sisteminin kurulması amaçlanmıştır.⁴³³

Biyogüvenlik Kanunu’nun 5. maddesinde GDO’lara ilişkin yasaklar belirtilmiştir. Bu maddeye göre GDO ve ürünlerinin; onay alınmadan piyasaya sürülmesi, Kurul kararlarına aykırı olarak kullanılması veya kullandırılması, Kurul tarafından belirlenen piyasaya sürme amacı dışında kullanımı, bebek mamaları ve bebek formülleri, devam mamaları ve devam formülleri ile bebek ve küçük çocuk ek besinlerinde kullanılması yasaktır. Ayrıca genetiği değiştirilmiş bitki ve hayvanların üretimi de bu madde ile yasaklanmıştır.

Bu maddeden yola çıkarak ülkemizde GD hayvan ve bitki üretiminin yasaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca her ne surette olursa olsun bebek mamaları ve ek gıdalarında GD ürünlerin kullanılması yasaklanmıştır. GD gıdaların ithal edilmesi ve piyasaya sürülmesi için ise Biyogüvenlik Kurulu tarafından onay verilmesi gerekmektedir. Ayrıca m.7/4’e göre herhangi bir ürünün Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından belirlenen eşik değerin üzerinde GDO ve ürünlerini içermesi durumunda, etikette GDO içerdiğinin açıkça belirtilmesi zorunludur.

GDO veya ürünlerinin ithalatı, ihracatı, deneysel amaçlı serbest bırakılması, piyasaya sürülmesi ile GDO’ların kapalı alanda kullanımına, bilimsel esaslara göre yapılacak risk değerlendirmesine göre karar verilmektedir. GD ürünlerin:

- İnsan, hayvan ve bitki sağlığı ile çevre ve biyolojik çeşitlilik üzerinde tehdit oluşturması,
- Üretici ve tüketicinin tercih hakkının ortadan kaldırılması,

⁴³¹ Resmi Gazete, “Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerine Dair Yönetmelik”, (Erişim Tarihi, 06.06.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/08/20100813-4.htm>.

⁴³² Resmi Gazete, “Biyogüvenlik Kurulu ve Komitelerin Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik”, (Erişim Tarihi, 06.06.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/08/20100813-3.htm>.

⁴³³ İlker Karaönder, “Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmaların (GDO) Karşılaştırmalı Bir İncelemesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013), 55.

- Çevrenin ekolojik dengesinin ve ekosistemin bozulmasına neden olması,
- Çevreye yayılma riskinin olması (gen kaçıışı),
- Biyolojik çeşitliliğin devamlılığını tehlikeye düşürmesi,
- Başvuru sahibinin biyogüvenliğin sağlanmasına yönelik tedbirleri uygulamak için yeterli teknik donanımına sahip olmadığına anlaşıldığı halde, yapılan başvurular Biyogüvenlik Kurul'u tarafından reddedilmektedir.⁴³⁴

Kanundaki düzenlemelerden yola çıkarak ülkemizin de ihtiyatlı davrandığını ve GD gıdaların doğrudan üretiminin yasaklandığını, ithalat ya da bilimsel araştırma gibi sebeplerle bulundurulmasının ise onaya tabi olduğunu ve GD içeren ürünlerin piyasaya sürülebilmesi için etiketinde belirtilmesinin zorunlu tutulduğu söylenebilir.

GD ürünlerin denetim ve kontrolleri, risk esasına dayalı, yıllık planlanan denetim ve kontrol planları çevresinde yürütülmektedir. Ayrıca şüphe, şikayet ya da bireysel başvuru şeklinde yapılan ihbarlar kapsamında denetimler de yapılmaktadır.⁴³⁵ 2012 yılında yem olarak Türkiye'ye giriş yapan ürünlerin gıda sanayiinde kullanımını engellemek amacıyla kontroller sıklaştırılmış; yem firmalarına denetimler planlanmış, fatura kontrolleri ile izlenebilirliğin sağlanması yönünde denetimler yoğunlaştırılmıştır. GDO analizleri, Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesindeki özel gıda kontrol laboratuvarları ve TÜBİTAK'ta gerçekleştirilmektedir. Yemler hakkında da kontroller Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü tarafından yapılmaktadır. İzlenebilirliğin sağlanabilmesi için yem firmaları sık sık denetlenmekte ve firmanın muhasebe kayıtları üzerinden kontrol ve denetimler yapılmaktadır.⁴³⁶

⁴³⁴ Biyogüvenlik Kanunu, m. 3.

⁴³⁵ A. Bostan, S. Gün, " Türkiye'de Genetiği Değiştirilmiş Gıda ve Yem Konusunda Mevzuat Uygulamaları ve Denetimler", *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 10/1 (2013): 94.

⁴³⁶ Bostan ve Gün, "Mevzuat Uygulamaları ve Denetimler", 94-95.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BESLENME HAKKI ÇERÇEVESİNDE HELAL GIDA

I. Helal Gıda

A. Helal Gıda Kavramı

1. Genel Olarak Helal Gıda

Arapça olan “helal” kelimesinin anlamı din kurallarına aykırı olmayan, dinî bakımdan yasaklanmamış olan, haram karşıtıdır. Haram ise din kurallarına aykırı olan, dinî bakımdan yasak olandır.⁴³⁷ Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’ne göre de helal, yapılması dinen serbest olan fiildir. Mastar olarak “mubah, caiz ve serbest olmak, ruhsat vermek,” anlamlarına gelen helal kelimesi isim olarak haramın karşıtıdır.⁴³⁸

Helal gıda kısaca, İslâm dinine göre yenilmesine ve içilmesine izin verilen, gıdalardır. Haram gıda ise İslâm dinine göre yasaklanmış olan yiyecek ve içeceklerdir. Bir gıdanın helal olması için, çiftlikten veya tarladan sofraya kadar gördüğü tüm işlemler bakımından İslâmî kurallara uygun hazırlanması gerekmektedir. Bu bakımdan, bitkisel, hayvansal, kimyasal ya da mikrobiyal kaynaklı gıda ürünlerinin; hammaddeleri, yardımcı işlem maddeleri, bileşenleri, katkı maddeleri, işleme yöntemleri, işletme ve ambalajlama koşullarının da İslâmî kurallara uygun olması gerekmektedir.⁴³⁹

Helal gıda kavramı uluslararası alanda, Codex Alimentarius Komisyonu tarafından 2001 yılında hazırlanan “Helal” Teriminin Kullanımı İçin Yönerge’nin 2.

⁴³⁷ Güncel Türkçe Sözlük, “helal” ve “haram” maddeleri.

⁴³⁸ Kürşat Demirci, “Helal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Test Yayını), (Erişim Tarihi 13.06.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/>.

⁴³⁹ Hasan Yetim, Selman Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2020), 5.

maddesinde: “İslâm Hukuku uyarınca izin verilen gıda” şeklinde tanımlanmıştır. Maddenin devamına göre gıdanın, haram sayılan herhangi bir şey içermemesi, haramdan ari olmayan herhangi bir cihaz veya tesis kullanılarak hazırlanmamış, işlenmemiş, taşınmamış veya depolanmamış olması ve bu aşamada helal olmayan herhangi bir gıda ile doğrudan temas etmemiş olması şartlarını taşıması gerekmektedir.⁴⁴⁰

Özetle helal gıda, gerek hammadde gerekse son ürün olsun, sofralarımıza gelinceye kadar geçirdiği tüm aşamalarda İslâmi kurallara uygun olarak sunulan gıda şeklinde tanımlanabilir.⁴⁴¹

2. Helal Gıdanın Beslenme Hakkı İle İlişkisi

Beslenme hakkının, insanların vazgeçilmez temel haklarından biri olduğundan ve diğer insan haklarının uygulanması için önkoşul niteliğinde olduğundan birinci bölümde bahsetmiştik. Bu hakkın içeriğini belirleyen BMESKHK’nin 12 No’lu Yorum’una göre, gıdanın, bireylerin kültürleri açısından kabul edilebilir olması gerekmektedir.⁴⁴² Yorum’a göre, beslenme hakkı yalnızca bireylere yetecek miktarda gıdanın sağlanmasından ibaret değildir. Bu gıdaların temiz ve güvenilir olmasının yanında kültür ve inanç değerleri bakımından kabul edilebilir nitelikte olması da gerekmektedir.

Din insanların ve toplumların tercihlerinde etkili olan önemli bir faktör olmuştur. İnsanların dindarlık seviyeleri tüketim tercihlerinde belirleyici olmuş ve bu durum gıda konusuna da yansımıştır.⁴⁴³ Bu bakımdan beslenme hakkının gerçekleşmesi ve gıda güvencesinin sağlanması için insanların dinî inançları doğrultusunda tüketmeyi tercih ettikleri gıdalara ulaşabilme imkânlarının bulunması da gerekmektedir.

2015 yılında Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü tarafından gıda tüketimi konusunda insanların yönelimlerine yönelik yapılan bir araştırma sonuçlarına göre insanların gıda maddesi satın alırken dikkat

⁴⁴⁰ FAO/WHO Ortak Gıda Standartları Programı, Codex Alimentarius Komisyonu, (Rome: 2001), “Helal” Teriminin Kullanımı İçin Genel Yönerge, (Erişim Tarihi 14.06.2022), <https://www.fao.org/3/y2770e/y2770e08.htm#bm08>.

⁴⁴¹ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 6.

⁴⁴² BMESKHK, “Genel Yorum No. 12”, 207.

⁴⁴³ Züleyhan Baran, Orhan Batman, Mehmet Selami Yıldız, “Helal Otel Belgeli Otellerdeki Yöneticilerin Sertifikalı Helal Gıda Uygulamalarıyla İlgili Düşünceleri: Beş Yıldızlı Bir Otel Örneği”, *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8/15 (2017): 457-458.

ettikleri özellikler arasında ilk sırada “dini ihtiyaçlara uygun olup olmadığı” yer almıştır. İkinci fiyat, üçüncü üretim ve son kullanma tarihi, dördüncü tadı ve lezzeti, beşinci ise kalitesi olmuştur.⁴⁴⁴ İnsanların dinî inançlarına uygun olan beslenme tercihleri de bizi helal gıda kavramına götürmektedir.

Helal gıda konusu ilk insanla birlikte var olmuştur. İlk insan olan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva’nın yasaklanan ağacın meyvesini yemeleri sonucu Cennetten çıkarılmaları ile helal gıda kavramı varlık bulmuş; helal ve haram gıda konusu Hz. Âdem’den bu yana gelen tüm Peygamber şariatlarında ve semavi dinlerde var olmuştur. Ancak bilindiği üzere “Ehli kitap” şeklinde de anılan bu semavi dinler arasında İslamiyet dışındakilerde zamanla yapılan tahrifatlar sonucu çok sayıda değişiklik olmuştur. Bu değişiklikler sonucunda zamanla helal ve haram gıda kavramları da inançlar ve dinler arasında farklılık göstermiştir.⁴⁴⁵

B. Dini İnanışlara Göre Yasak Gıdalar

1. İslamiyet’te Helal ve Haram Gıdalar

İslamiyet, 610 yılında Hira Mağarası’nda Hz. Muhammed’e ilk vahyin inmesi ile ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁶ İslamiyet ile birlikte ilahi hükümler kıyamete kadarki son şeklini almıştır.⁴⁴⁷ Kelime olarak, “kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek; barış yapmak” anlamlarındaki selm (selm) kökünden türemiş olan İslam, boyun eğmek itaat etmek anlamına gelmektedir.⁴⁴⁸ İslam dinine inananlara Müslüman denir ve Müslümanların kutsal kitabı Kur’ân-ı Kerim’dir. İslamiyet’te emir ve yasakların dört temel kaynağı vardır:

- Kitap: İslamiyet’te tek kutsal kitap vardır o da Kur’ân-ı Kerim’dir. Kur’ân-ı Kerim İslam’ın asıl ve en temel kaynağıdır.

⁴⁴⁴ Yakup Güzel, Cihat Kartal, “Helal Gıda Sertifikası ve Tüketici”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 5/4 (2017): 304, DOI: 10.21325/jotags.2017.151.

⁴⁴⁵ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 23-24.

⁴⁴⁶ Azmi Özcan, “İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 22.06.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#7-dogusu-ve-yayilisi>.

⁴⁴⁷ Züleyhan Baran, “Helâl Gıda Uygulamalarının Müşteri Beklentilerini Karşılama Önem Düzeyinin Ölçülmesi: Beş Yıldızlı Bir Otel Örneği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 23.

⁴⁴⁸ Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 22.06.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#1-etimoloji-ve-tanim>.

- Sünnet: Son peygamber olan Hz. Muhammed'in sözleri ve fiili davranışlarıdır. Peygamberimiz söz ve davranışlarıyla Kur'an-ı Kerim'i açıklamış, ayetlerin ne anlama geldiğini izah etmiştir. Bu sebeple Hz. Peygamber'in sünneti İslami hükümlerin dayandığı en önemli ikinci kaynaktır.
- İcma-ı Ümmet: Toplanma, bir araya gelme anlamına gelen İcma-ı Ümmet, İslam bilginlerinin bir konuda fikir birliği etmeleri durumudur.
- Kıyas-ı Fukaha: Yetkin İslam bilginlerinin bir konu hakkında karşılaştırma veya benzetme yaparak hüküm çıkarmalarıdır.⁴⁴⁹

İslamiyet'te bir gıdanın yenilebilmesi için ilk şart o gıdanın helal ve temiz olmasıdır. Bu şart Kur'an-ı Kerim'de doğrudan emredilmiştir: “*Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helal ve tayyip (temiz) olanlarını yiyin...*”⁴⁵⁰ Helal gıda İslami hükümlere göre yenilmesine veya içilmesine izin verilen gıdalar, haram gıda ise yenilmesi ve içilmesi yasak olan gıdalardır. Bir de helal veya haram olduğu konusunda net bir kural olmayan ancak tüketilmesinin sorun oluşturacağı düşünülen gıdalar vardır; bunlara da mekruh denilmektedir.⁴⁵¹

İslamiyet'te helal ve haram gıdaların amacı, insanların ruh ve beden sağlığının korunması, huzurlu bir yaşamın sağlanmasıdır. Bu sebeple genelleme yapacak olursak iyi, güzel, temiz ve sağlıklı gıdalar helal, zararlı, kötü, çirkin ve pis gıdalar ise haram kılınmıştır.⁴⁵² İslamiyet'e göre helal kural, haram ise istisnadır. Yani haram olduğu açıkça belirtilmeyen gıdalar helaldir.⁴⁵³ Ancak gıdanın helal mi haram mı olduğu konusunda şüphe var ise bu durumda haram olduğu kanaati ile tüketmekten kaçınmak gerekmektedir.⁴⁵⁴

Helal ve haramı belirleme yetkisi ise yalnızca Allah ve Peygamber'ine aittir. Kur'an-ı Kerim ve sünnetlerde helaller tek tek sayılmamış, haram veya mekruh gıdalar

⁴⁴⁹ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 34-35.

⁴⁵⁰ Kur'an-ı Kerim, Bakara, 2/168. Benzer ayetler için bkz. Bakara, 2/172; Maide, 5/88; Nahl, 16/114; Mü'minun, 23/51; Enfal, 8/69; A'râf, 7/157.

⁴⁵¹ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 23.

⁴⁵² Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 33.

⁴⁵³ Kur'an-ı Kerim, Mâide, 5/1; Mâide, 5/96.

⁴⁵⁴ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 40.

belirtilmiştir. Bazen de genel prensipler konulmuş ve İslam âlimleri kıyas yoluyla hüküm çıkarmıştır.⁴⁵⁵ Kur’ân-ı Kerim’de açıkça yasaklanan hayvanlar ve hayvansal ürünler sadece; ölmüş hayvan (leş), domuz, akmiş kan ve Allah’tan başkası adına kesilen hayvandır.⁴⁵⁶ Yine Kur’ân-ı Kerim’de içkinin yasak olduğu açıkça belirtilmiştir.⁴⁵⁷ Peygamberimizin yasakladığı gıdalar ise; köpek dişi olan yırtıcı hayvanlar, tırnaklı yırtıcı kuşlar, pislik yiyen hayvanlar, insan fitratının tiksinti duyduğu haşeratlardır.⁴⁵⁸ Bunların dışında kalan tüm haram veya mekruh gıdalar İcma-ı Ümmet ya da Kıyas-ı Fukaha yoluyla belirlenmiştir.⁴⁵⁹ Örneğin; şarap ve alkollü içecekler ilgili ayet ve hadislerden yola çıkılarak uyuşturucu ve sarhoşluk veren diğer alkollü içeceklerin ve uyuşturucu maddelerin haram sayılması Kıyas-ı Fukaha ile belirlenmiştir. Yine pullu ve yüzgeçli balıkların helal olduğu konusunda tüm Müslümanların fikir birliği olduğu için İcma-ı Ümmet yoluyla helal kabul edilmiştir.⁴⁶⁰

Bu doğrultuda ayet ve hadislerle kabul edilen helal ve haram gıdaları kategorilere ayırarak incelemekte fayda vardır.

a. Hayvansal Gıdalar

Hayvanlar, Yüce Allah’ın çeşitli şekillerde faydalanmamız için yaratmış olduğu nimetlerdendir⁴⁶¹ ve hangilerinin yenilebileceği, hangilerinin ise yasak olduğu Kur’ân-ı Kerim ve sünnetler vasıtasıyla bildirilmiştir.⁴⁶² Kur’an’da ismi bizzat verilerek haram kılınan tek hayvan domuzdur. Ayrıca leş, kan ve Allah’tan başkası adına kesilen hayvanlar da haram kılınmıştır. Bunların sadece mecburiyet halinde ve zaruret miktarınca yenmeleri de istisna olarak verilmiştir.⁴⁶³

⁴⁵⁵ Selman Türker, “Helal ve Güvenilir Gıda”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 2/1 (2020): 89.

⁴⁵⁶ Bakara, 2/173; Mâide, 5/3; En’âm, 6/145; Nahl, 16/115.

⁴⁵⁷ Bakara, 2/219; Mâide, 5/90,91.

⁴⁵⁸ Türker, “Helal ve Güvenilir Gıda”, 89.

⁴⁵⁹ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 46-47.

⁴⁶⁰ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 36.

⁴⁶¹ Kur’ân-ı Kerim, Nahl, 16/5; “Hayvanları da yarattı. Onlarda sizin için bir ısınma ve birçok faydalar vardır. Hem de onlardan yersiniz.”

⁴⁶² Fatma Yenen, *İslâm Hukukuna Göre Gıda Katkı Maddeleri ve GDO Meselesi*, (Kahramanmaraş: SAMER Yayınlar, 2021), 33.

⁴⁶³ Bakara, 2/173.

Ölü hayvanın yenmesi de Kur'an'da açıkça haram kılınmıştır. Normal şartlar altında etinin yenmesi helal olan hayvanların hem dinî usullere göre kesilmemiş olması hem de kendiliğinden ölmüş olması halinde eti haram hale gelmektedir.⁴⁶⁴ Ayrıca her türlü hayvanın akıtılan kanı da haram kılınmıştır.⁴⁶⁵ Bu konunun istisnası Hz. Peygamber'in hadisinde yer almaktadır: *“Bizim için iki leş ile iki kan helal kılınmıştır. Bunlar balık, çekirge, ciğer ve dalaktır”*⁴⁶⁶

İslamiyet'te domuzdan başka haram olan hayvanlar şunlardır:

- Vahşi ve yırtıcı hayvanlar; aslan, kaplan, kurt, ayı, tilki, çakal, fil, sırtlan, pars, gelincik, sansar, samur, sincap, kedi, köpek,
- Yırtıcı, avını pençesi ile yakalayan ve leş yiyen kuşlar; akbaba, kartal, çaylak, kuzgun, yarasa, atmaca, şahin, alacakarga,
- Pis kabul edilen hayvanlar; fare, kırkayak, akrep, kurbağa, kaplumbağa, köstebek, kirpi, solucan, sinek, kertenkele⁴⁶⁷, salyangoz,
- Akar kanı olmayan böcekler (çekirge hariç); kurt, bit, kene, kelebek, sinek;
- Öldürülmeleri yasaklanmış hayvanlar; arı, ağaçkakan, karınca,
- Evcil olan at, eşek, katır (yabani at ve eşeklerle ilgili farklı fetvalar olup helal olduğu rivayet edilmektedir.)

Ayrıca eti yenmeyen hayvanların süt, yumurta gibi ürünleri ile helal hayvanların canlı iken kesilen uzuv, et, yağ gibi parçaları da yine haram kılınmıştır.⁴⁶⁸ Deniz hayvanlarından haram kılınanlar ise şunlardır:

- Zehirli, tehlikeli ve insan sağlığına zarar veren deniz hayvanları; balon balığı, iğneli vatoz, trakonya balığı vb.

⁴⁶⁴ Mâide, 5/3.

⁴⁶⁵ En'âm, 6/145.

⁴⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 2: 97.

⁴⁶⁷ Ancak kertenkelenin bir çeşidi olan kelerin helal olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Peygamber efendimiz kendisi keler yemediği halde yiyenlere müdahale etmemiş ve yenmesinin haram olup olmadığı konusu sorulduğunda ise haram olmadığını ancak kendi kavminin bulunduğu bölgede yenilen bir şey olmadığı için kendisinin yemediğini söylemiştir. Oğuzhan Özdemir, “Yiyecek ve İçeceklerde Helallik-Haramlık Kriterleri”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 39.

⁴⁶⁸ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 47-48.

- Hem karada hem de suda yaşayabilen hayvanlar; timsah, kaplumbağa, kurbağa, su samuru, su domuzu, penguen, fok balığı vb.
- Kendiliğinden ölmüş ve su yüzüne çıkmış balıklar,
- Kabuklu ve yumuşakçalar; ahtapot, yengeç, midye, kalamar, karides, istiridye, ıstakoz vb. Ancak bu son maddede sayılanlar hakkında mezhepler arasında görüş birliği bulunmamaktadır.⁴⁶⁹ Bunlar Hanefi mezhebine göre balık suretinde olmadığı için yenilmesi uygun değildir.⁴⁷⁰

b. Bitkisel Gıdalar

Bitkisel gıdalar hakkında zehirli, sarhoş edici uyuşturucu ya da insan vücuduna zarar verici olmadığı sürece haram olduğu belirtilmiş bitki bulunmamaktadır. Bu noktada bitkisel gıdanın haram olması için insan vücuduna kısa ya da uzun vadede zarar vermesi, zehirli olması ya da uyuşturucu veya sarhoş edici niteliği barındırması gerekmektedir.⁴⁷¹ Örneğin; amarula (marula) ağacının meyvesi bekletildiği zaman % 17 alkol içerdiği için bu meyvenin bekletilmesi ya da fermente olması halinde tüketilmesi uygun olmayacaktır.⁴⁷² Bitkilerden üretilen alkollü içeceklerin haram olduğu ise hem Kur'an-ı Kerim hem de hadisler yoluyla belirtilmiştir.⁴⁷³

Ayrıca bitkisel kökenli olan esrar, afyon, eroin, kokain, morfin gibi maddelerin uyuşturucu ve bağımlılık yapıcı özelliğinden dolayı tedavi amacı dışında kullanımı haram kapsamına girmektedir. Bu konuda Hz. Peygamber'in "*Her sarhoş edici hamırdır (içkidir) ve her hamır haramdır*" hadisinden yola çıkarak uyuşturucu maddelerin de haram olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.⁴⁷⁴

Ayrıca zehirli bitkilerin de vücuda verdikleri zarardan dolayı yenilmesi haramdır. Ancak bu bitkilerin zehirli ve zararlı kısımlarının çıkarılması ya da işlem görmesi ile zehir

⁴⁶⁹ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 48.

⁴⁷⁰ Zeynep Saliha Güneş, Hasan Yetim, "Helâl Gıda Üretimi ve Tüketimi", *Akademik Platform Helal Yaşam Dergisi*, 2/2 (2020): 78.

⁴⁷¹ Yenen, *İslâm Hukukuna Göre Gıda Katkı Maddeleri*, 40-41.

⁴⁷² Tropik Bahçe, "Amarula (Marula)", (Erişim Tarihi 24.06.2022), <http://www.tropikalbahce.com/tropikal-meyve-fidanlari/amarula/>.

⁴⁷³ Bakara, 2/219; Maide, 5/90-91. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, "Yiyecek ve İçeceklerde Helallik-Haramlık Kriterleri", 74 ve devamı.

⁴⁷⁴ Özdemir, "Yiyecek ve İçeceklerde Helallik-Haramlık Kriterleri", 66.

tesirinin ortadan kalkması halinde yenilmesi helaldir.⁴⁷⁵ Yine aslında helal olan ancak içine karışan maddeler nedeniyle pis hale gelen gıdalar da helallikten çıkabilmektedir. Örneğin; sirke, şerbet, pekmez gibi gıdalar helal iken içine fare, zehirli böcek ya da necis⁴⁷⁶ düşmesi halinde ya da fermentasyon sonucu sarhoşluk verici hale gelmesi durumunda bu bitkisel gıdaların tüketilmemesi gerekmektedir.⁴⁷⁷

c. Gıda Katkı Maddeleri

Gıda katkı maddelerinin helalliği üzerine tartışmaya geçmeden önce gıda katkı maddesinin tanımının yapılması daha doğru olacaktır. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından çıkarılan 30 Haziran 2013 tarih ve 28693 sayılı Türk Gıda Kodeksi Gıda Katkı Maddeleri Yönetmeliği'nde gıda katkı maddeleri ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Bu Yönetmeliğin 4. maddesinin e bendine göre gıda katkı maddesinin tanımı şu şekildedir:

*Besleyici değeri olsun veya olmasın, tek başına gıda olarak tüketilmeyen ve gıdanın karakteristik bileşeni olarak kullanılmayan, teknolojik bir amaç doğrultusunda üretim, muamele, işleme, hazırlama, ambalajlama, taşıma veya depolama aşamalarında gıdaya ilave edilmesi sonucu kendisinin ya da yan ürünlerinin, doğrudan ya da dolaylı olarak o gıdanın bileşeni olması beklenen maddeleri, [...] ifade eder.*⁴⁷⁸

Gıda katkı maddeleri, gıdanın besinsel değerini korumak, işlenmesini kolaylaştırmak, ürünün kalitesini artırmak, raf ömrünü uzatmak gibi amaçlarla yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu maddeler hayvansal, bitkisel ve mikrobiyal olmak üzere üç farklı kaynaktan elde edilebilmektedir. Bu maddelerin helalliği, bu maddelerin hangi kaynaktan elde edildiği, insan sağlığına zararı, işleme sırasında geçirdiği kimyasal değişimler dikkate alınarak değerlendirilmektedir.⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 49.

⁴⁷⁶ Necis; dinen pis sayılan nesne anlamındaki fıkıh terimidir. “Necis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim tarihi 24.06.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/necis>.

⁴⁷⁷ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 49-50; Özdemir, “Yiyecek ve İçeceklerde Helallik-Haramlık Kriterleri”, 81-82.

⁴⁷⁸ Mevzuat Bilgi Sistemi, “Türk Gıda Kodeksi Gıda Katkı Maddeleri Yönetmeliği”, (Erişim Tarihi 24.06.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=18532&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>.

⁴⁷⁹ Güneş ve Yetim, “Helâl Gıda Üretimi ve Tüketimi”, 80.

Gıda katkı maddeleri eğer hayvan kökenli bir kaynaktan elde edilmişse, helallik durumunun tespiti bakımından hangi hayvandan elde edildiğinin belirlenmesi önemlidir. Bu bakımdan hayvanın türü ve helal kesim yöntemleriyle kesilip kesilmediğinin bilinmesi gerekmektedir. Eğer gıda katkı maddesi, helal olmayan bir hayvandan (örneğin; domuzdan) ya da helal kesim şartlarına göre kesilmemiş bir hayvandan elde edilmiş ise bu madde helal olmamaktadır. Bitki kökenli olan gıda katkı maddeleri için de alkol gibi haram veya necis olan bir madde içerip içermediği yine o maddenin helallliğini belirlemede önemlidir.⁴⁸⁰ Mikrobiyal ve sentetik katkı maddeleri için ise insan vücuduna zararı olması durumu bu maddelerin helal olup olmamasında etkilidir. Bu doğrultuda bilim adamlarının ve gıda otoritelerinin yürüttükleri deney ve araştırmalar sonucunda kesin olarak zararlı olduğu tespit edilen katkı maddeleri zehir hükmünde olup tüketilmemesi gerekmektedir.⁴⁸¹

d. Genetiği Değiştirilmiş Gıdalar

Biyoteknolojik gelişmelerle hayatımızda yeri artan GD gıdalar da helal gıda konusundaki tartışmalı alanlardan biridir.⁴⁸² Helal olmayan hayvanların ve bitkilerin genleri kullanılarak oluşturulan GD gıdalar ve bunlardan elde edilen ürünlerin helal olmadıkları kabul edilmiştir. Bundan başka helal hayvan geni ile elde edilmiş olsa dahi insan sağlığına zararlı olduğu kesin olarak belirtilen GD gıdalar da verdiği zarar ölçüsünde mekruh ya da haram hükmünde olabilmektedir.⁴⁸³ Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun GD gıdalar hakkındaki görüşüne göre, domuz geni bulunan ürünler haram olup bunun dışındaki ürünlere gıda güvenliği doğrultusunda yaklaşılmalıdır. Yani insan sağlığına, diğer canlılara veya ekolojik dengeye verdiği muhtemel zarara göre bu ürünlere dikkat edilmelidir. Zararları henüz kesin olarak ispatlanamadığı için GD gıdaların tüketilmesinin haram olduğunu söylemek mümkün

⁴⁸⁰ Yenen, *İslâm Hukukuna Göre Gıda Katkı Maddeleri*, 99-100.

⁴⁸¹ Yenen, *İslâm Hukukuna Göre Gıda Katkı Maddeleri*, 105.

⁴⁸² Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 50.

⁴⁸³ Türker, "Helal ve Güvenilir Gıda", 91.

değildir. Bununla beraber bu gıdalara insanların ihtiyatla yaklaşmaları ve genetiği değiştirilmemiş doğal ürünlere yönelmeleri tavsiye edilmiştir.⁴⁸⁴

2. Musevilikte Yasak Gıdalar

Musevilik, M.Ö. XIII. yüzyılda Hz. Musa'ya Sina dağında gelen vahiy ile başlamış ve Hz. Musa'nın ismini yüceltmek için Musevilik olarak adlandırılmıştır. Günümüzde Musevilik ve Yahudilik kavramları aynı anlamda kullanılmaktadır.⁴⁸⁵ Mensupları Tevrat ve Zebur'a inanmaktadır. Tevrat'ın helal ve haramı belirleyen hükümlerinin günümüze kadar geldiği gözlenmektedir.⁴⁸⁶ Ehli kitap arasında gıdalarda en yaygın haram inancı Musevilerdedir.⁴⁸⁷ Musevilikte sadece koşer (kosher/kashrut) izniyle üretilen gıdalar helal olup ancak bu gıdalar tüketilebilmektedir. İbranicede koşer, temiz, uygun ya da caiz olan, Musevilik inancına göre gerekli kuralları karşılayan anlamına gelmektedir. Yani koşer gıda, Musevi dininin kurallarına göre yenmesine izin verilen gıdalara verilen genel isimdir.⁴⁸⁸

Musevilikte yasak olan gıdaları hayvansal yiyecek ve içecekler ile bitkisel yiyecek ve içecekler şeklinde sınıflandırabiliriz.

Hayvansal Yiyecek ve İçecekler: Öncelikle Musevilik de tek tanrı inancına dayandığı için Allah'tan başkası adına kesilen her türlü hayvan yasaktır.⁴⁸⁹ Hayvanlardan domuz, deve ve tavşan eti ile bunlardan elde edilen ürünler, her türlü karınca, sinek, böcek, sürüngen ve kemirgenler ve bazı kuş türlerinin (genellikle yırtıcı kuşlar) yenilmesi yasaklanmıştır.⁴⁹⁰ Ayrıca kedi, köpek, aslan, sırtlan gibi pençeleri üzerinde yürüyen hayvanlar da haram kılınmıştır.⁴⁹¹ Musevilerin leş, kan ve bir kısım iç yağları yemesi de yasaklanmıştır. Eti yenen hayvanların da sırt, bağırsak ve kemik yağları hariç, iç yağları

⁴⁸⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu, “Üretim ve tüketim açısından GDO’lu ürünlerin hükmü nedir?”, (Erişim Tarihi, 01.08.2022), <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38657/uretim-ve-tuketim-acisindan-gdolu-urunlerin-hukmu-nedir>.

⁴⁸⁵ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 15.

⁴⁸⁶ Remzi Kaya, “Kur’an, Tevrat ve İnciller Bağlamında Helâl ve Haram Gıdalar”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24/24 (2007): 11.

⁴⁸⁷ Türker, “Helal ve Güvenilir Gıda”, 88.

⁴⁸⁸ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 24.

⁴⁸⁹ Kaya, “Kur’an, Tevrat ve İnciller Bağlamında Helâl ve Haram Gıdalar”, 11.

⁴⁹⁰ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 24-25.

⁴⁹¹ Bahar Mammadli, “Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 67.

yenmemektedir.⁴⁹² Balıklardan ise pullu ve yüzgeçli olanlar dışında kalanların; yumuşakçalar ve kabuklu hayvanlar (midye ve istiridye), ahtapot, kalamar, ıstakoz, karides, kerevit, yengeç ve denizkestanesinin yenmesi yasaklanmıştır. Ayrıca havyar (her türlü balık yumurtası) da yasak olan su ürünlerindendir.

Yenilmesi yasak olan hayvanlardan üretilen her türlü ürün de yasaktır. Bu kapsamda bu hayvanların eti, sütü, yumurtası ve bunların işlenmesiyle elde edilen gıdalar yenilmemektedir. Bunun tek istisnası baldır.⁴⁹³ Bal arıya ait hiçbir özellik taşımadığı için koşer sayılmaktadır.⁴⁹⁴ Yine üstünde kan lekesi bulunan yumurtalar da yasak gıdalar arasındadır.

Musevilikte yenilebilecek hayvanlar ise şunlardır; geviş getiren ve çift tırnaklı hayvanlar (sığır, koyun, keçi, geyik, ceylan gibi), evcil kümes hayvanları (tavuk, ördek, hindi, kaz gibi), bıldırcın, güvercin, sülün gibi kanatlı hayvanlar. Ancak temiz sayılan bu hayvanların kesim ve işleme şartları da koşer olması bakımından önemlidir.⁴⁹⁵ Koşere uygun kesime İbranice şehita, bu kesimi yapana da şöhet denilmektedir. Bu kesim dindar ve Şohet belgesine sahip bir kasap tarafından gerçekleştirilir.⁴⁹⁶ Kesim sırasında Şohet tarafından özel şükür duası okunmalıdır.⁴⁹⁷ Kesilen hayvanın içi Şohet tarafından kontrol edilir ve hayvanın bir yıl içinde ölmesine neden olabilecek bir hastalığı olduğu kuşkusunun olması durumunda et koşer sayılmaz. Uygun bulunması halinde ise ete koşer damgası vurulur ve kasaplara sevk edilir. Koşer etler kesildikten sonra en geç 72 saat içinde tuzlanıp yıkanmış olmalıdır.⁴⁹⁸

Musevilikte et ve sütün veya et ve balığın bir arada tüketilmesi de yine yasaklanmıştır.⁴⁹⁹ Et ve sütün bir arada pişirilmesi, et işlenmiş kaptaki sütün işlem görmesi, her iki ürüne ait bulaşıkların birlikte yıkanması dahi yasaklanmıştır. Son olarak yumuşak

⁴⁹² Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 25.

⁴⁹³ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 24.

⁴⁹⁴ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 17.

⁴⁹⁵ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 25-26.

⁴⁹⁶ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 16.

⁴⁹⁷ Birsan Bulut Solak, “Musevilikte Koşer Yiyecek ve İçecekler ve Koşer Beslenme Kanunlarının Koşer Gıda Üretimine Potansiyel Etkileri”, *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (2021): 37.

⁴⁹⁸ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 16-17.

⁴⁹⁹ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 25.

ve aroma maddeleri içeren peynirler de koşer olmayıp ancak pişirme işlemi uygulanması halinde koşer olabilmektedirler.⁵⁰⁰

Bitkisel Yiyecek ve İçecekler: Musevilikte her türlü meyve ve sebzededen üretilen alkollü ve alkolsüz içecekler koşer kabul edilmiştir. Ancak koşer kuralları gereği bunların Museviler tarafından ve Musevilerin gözetiminde üretilmesi ve üzerinde koşer damgasının bulunması gerekmektedir.⁵⁰¹ Bu içecekler Musevi olmayanlar tarafından üretilmiş veya putlara sunulmak üzere hazırlanmışsa yasaktır.⁵⁰² Ayrıca yas törenleri, oruç günleri, adak günleri ve dua zamanlarında da içki içilmesi yasaklanmıştır.⁵⁰³

Bitkisel yiyeceklerle ilgili de bazı yasaklar bulunmaktadır. Örneğin; yeni dikilen meyve ağacının ilk dört yıl meyvesinin yenmesi yasaklanmıştır. Yere düşen başaklar ve meyveler de toplanmamaktadır. Ayrıca mahsuller toplanırken kenarlardakiler bırakılır. Tarladaki mahsullerin bir kısmının ve yere düşenlerin toplanmamasının sebebi, bunların fakirlerin hakkı olduğunun düşünülmesidir.⁵⁰⁴ Musevi inancına göre aynı tarla içinde iki ayrı ürünün ekilmesi de yasaklanmıştır. Ayrıca tek ürünün ekildiği bir tarlanın tek cins hayvanla sürülmesi gerekip, farklı cins hayvanların sürdükleri tarlanın ürünlerinin yenmesi de yasaklanmıştır.⁵⁰⁵

Koşer gıda, sadece Musevileri bağlayan beslenme yasası olmasına rağmen Musevi olmayan toplumların da koşer gıdaya yöneldiği görülmektedir. Günümüzde koşer gıdaların yaklaşık % 40'ı Museviler tarafından tüketilmektedir. Geri kalan % 60'lık kesim ise gerek kaliteli, hijyenik ve güvenli bulduğu için gerekse inancına yakın veya uygun olduğu için tercih etmektedir. Örneğin; domuz ve ürünlerinin yasak olması sebebiyle koşer belgesi Müslüman toplumlar tarafından da (İslamiyetle örtüştüğü durumlarda) tercih edilebilecektir.⁵⁰⁶ Koşer kurallarına göre et ve sütün karıştırılmamasından dolayı

⁵⁰⁰ Ahmet Koluman, “Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye”, *Uludağ Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 28/1 (2009): 29.

⁵⁰¹ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 18.

⁵⁰² Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 25.

⁵⁰³ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 18.

⁵⁰⁴ Kaya, “Kur'an, Tevrat ve İnciller Bağlamında Helâl ve Haram Gıdalar”, 14.

⁵⁰⁵ Mammadli, “Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)”, 75-76.

⁵⁰⁶ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 27.

koşer gıda vejetaryenler ve laktoz hassasiyeti olanlar tarafından da tercih edilmektedir.⁵⁰⁷ Benzer şekilde inek eti yemeyen Hindular da, et içermediği belirtilen koşer gıdalara yönelebilmektedirler.⁵⁰⁸ Koşer pazarının küçük bir kısmını da satın aldığı ürünün koşer oluşuna dikkat etmeden alan bir kesim oluşturmaktadır.⁵⁰⁹

3. Hristiyanlıkta Yasak Gıdalar

Hristiyanlık, Orta Doğu kökenli ve tek tanrı inancına sahiptir ve kutsal kitabı Kitab-ı Mukaddes olarak adlandırılır. Yeni ve Eski Ahit şeklinde iki bölümden oluşan Kitab-ı Mukaddesin Yeni Ahitteki (Ahd-i Cedîd) ilk dört bölümüne İncil adı verilmiştir. Günümüzde yazarlarının ismiyle anılan revize edilmiş dört İncil bulunmaktadır.⁵¹⁰ Eski Ahit (Ahd-i Atîk) ise Hristiyanlar tarafından Yahudilerin kutsal kitabına verilen isimdir. Eski Ahit, Hristiyanlar tarafından da kutsal kabul edilmekte ve Kitab-ı Mukaddes'in ilk bölümünü oluşturmaktadır. Eski Ahit hem Hristiyanların hem de Yahudilerin kutsal kitabı iken Yeni Ahit sadece Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilmektedir.⁵¹¹

Genel olarak ilk Hristiyanlıkta helal ve haram kavramları Eski Ahit'te Tevrat'ın da yer alması sebebiyle Yahudilik gelenekleriyle devam etmiştir. Ancak Hz. İsa'dan sonra Yeni Ahit olan İncil'deki tahrifler yüzünden zamanla helal ve haram kavramları değişikliğe uğramıştır.⁵¹²

İncil'de yiyecek ve içecekler hakkında Tevrat ve Kur'an'da belirtilen kadar geniş bilgi bulunmamaktadır. Ancak “putlara kesilen kurbanın ve kanın yasak olduğu” gibi bazı ifadeler de bulunmaktadır.⁵¹³ Yine her çeşit uçan, sürünen ve yürüyen hayvanın yenilebileceği ifade edilmektedir. Ancak bu konularda farklı mezhepler ve farklı İnciller arasında çelişkiler de görülmektedir. Farklı görüşler bulunsa da genel olarak Hristiyanlıkta belirli günler dışında çok ciddi kısıtlamalar bulunmamaktadır.⁵¹⁴

⁵⁰⁷ Ali Osman Kurt, “Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2 (2010): 122.

⁵⁰⁸ Kurt, “Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi”, 128.

⁵⁰⁹ Kurt, “Yahudilik'te Koşer ve Koşer Ekonomisi”, 123.

⁵¹⁰ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 18.

⁵¹¹ Ömer Faruk Harman, “Ahd-i Atîk”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 01.08.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahd-i-atik>.

⁵¹² Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 19.

⁵¹³ Kaya, “Kur'an, Tevrat ve İnciller Bağlamında Helâl ve Haram Gıdalar”, 15.

⁵¹⁴ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 28.

Hristiyanlar ağza giren değil, kalpten dışarı çıkanın insanı kirlettiğine inanmaktadırlar.⁵¹⁵ Ancak ufak da olsa mezhepler arasında bazı farklı uygulamalar vardır.

Örneğin; Roma Katolikleri Paskalyadan 40 gün önce tutulan bir oruçta komünyon (mayasız ekmek ve şarap) alımından bir saat önce herhangi bir yiyecek ya da içecek alımını yasaklamışlardır. Ortodoks Hristiyanları ise mayasız ekmek yerine mayalı ekmek tüketirler, oruç tuttukları zaman da sadece hayvansal ürün ve su yasaktır. Ayrıca Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini kabul ettikleri gün de her türlü gıda alımını yasaklamışlardır. Protestan Hristiyanların içinde yer alan Mormon Tarikatı'na göre, çay, kahve ve alkollü içecekler yasaklanmıştır.⁵¹⁶ Yedinci Gün Havarileri Tarikatına göre ise aşırı gıda tüketiminin günah olduğu, etsiz yemek yemenin daha uygun olduğu savunulmaktadır. İstisnai durumlarda et tüketilecek ise de çoğunlukla bu et domuz eti olmaz. Yine yemek sırasında su içilmemekte, ancak yemekten önce veya sonra tüketilmektedir. Ayrıca güçlü aroma maddeleri ve tatlandırıcılar da yasaklanmıştır.⁵¹⁷

4. Diğer İnançlarda Yasak Gıdalar

Hinduizm tarihi M.Ö. iki binlerin ortalarına kadar uzanmaktadır. Bu sebeple Hinduizm yaşayan dinler arasında en eskilerden biridir. Hindistan'ın % 80'i, dünya nüfusunun ise % 12'si bu dine inanmaktadır.⁵¹⁸ Hinduizm bir peygamber ya da kurucusu olmayan, varlığını tek bir kutsal kitaba dayandırmayan, çok tanrılı bir dindir.⁵¹⁹ Yasak gıdalar bakımından ise Hindu'lar genel olarak fiziksel ve ruhsal gelişimi engelleyecek her türlü gıdayı yasaklamışlardır. Bu doğrultuda yazılı olarak yasaklanmamış olmasına rağmen, Ahimsa'ya⁵²⁰ göre canlıların zarar görmesinin engellenmesi amacıyla bir kısım Hindu et yememektedir. Et yiyenler için ise tavşan, köpek, balık, koyun, at ve diğer yabani otçulların etleri yenilebiliyorken; sığır, domuz, yılan, kuşlar, fil, deve etleri ve böceklerin yenmesi yasaklanmıştır.⁵²¹ Ayrıca ruhsal bütünlük arayanların alkollü içecek

⁵¹⁵ Kaya, "Kur'an, Tevrat ve İnciller Bağlamında Helâl ve Haram Gıdalar", 15.

⁵¹⁶ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 28-29.

⁵¹⁷ Koluman, "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", 29.

⁵¹⁸ Emine Ersöz, "Manu Kanunnamesi'ne Göre Hinduizm", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), ix.

⁵¹⁹ Ersöz, "Manu Kanunnamesi'ne Göre Hinduizm", xiv.

⁵²⁰ Şiddete başvurmayı yasaklayan ve tamamen barışçıl bir bakış açısı içeren yaklaşım/anlayış. Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 31.

⁵²¹ Koluman, "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", 26.

içmemeleri, duyuları uyuşturan, uyaran ve kötü kokan maddeleri (soğan, sarımsak gibi) tüketmemeleri gerekmektedir.⁵²² Hinduizm'e göre bazı gıdaların ruhu, mantığı ve bedeni saflaştırdığına inanılmaktadır. Bunlar arasında özellikle inekten (ineğin kutsal olduğuna inandıkları için)⁵²³ elde edilen süt, yoğurt ve işlenmemiş tereyağı yer almaktadır. Bu bakımdan yenilmesinden şüphe edilen gıdaların süt ya da tereyağıyla işlenmesi suretiyle bir miktar da olsa saflaştırılabileceğini düşünmektedirler. Ancak sığır eti ve alkolün hiçbir surette saflaştırılmadığı, aksine alkolün sütü bozduğu, ete değen sütün de kan kokması sebebiyle arındırılmayacağına inanılmaktadır.⁵²⁴

Budizm, Buda'nın M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'da kurduğu din ve felsefe sistemidir. Günümüzde Budizm, Hindistan, Çin, Moğolistan, Tayland, Kore, Japonya gibi Asya ülkelerinde etkindir.⁵²⁵ Budizm'de gıda tüketimi konusunda bölgesel anlayış ve düşünce sistemlerine göre büyük farklılıklar mevcuttur. Birçok Budist Ahimsa kurallarına uyarak lokto-ovo-vejetaryendir, yani hayvansal gıdalardan sadece süt ve yumurta tüketirler. Bir kısım Budistler balık tüketir ancak sığır etinin yasak olduğuna inanırlar. Bazıları ise hayvanı kendileri öldürmedikleri sürece o hayvanın etini yiyebileceklerine inanırlar.⁵²⁶ Budizm, Taoizm ve Konfüçyanizm düşünce sistemlerinin karışımı olan Çin inaniş sisteminde ise koruyucu ruha sahip olduğuna inandıkları yılan ve ejder gibi hayvanların etinin yenmemesi gerektiğine inanmaktadırlar.⁵²⁷

C. Helal Sertifikası

Helal kelimesinin din kurallarına aykırı olmayan anlamına geldiğinden, helal gıdanın da İslami kurallar doğrultusunda izin verilen gıda olduğundan bahsetmiştik. Helal sertifikası ise üretilen bir ürünün, sertifika veren bir kuruluş tarafından, İslami kurallara göre yasak olan herhangi bir unsur içermediğinin, bu unsurlardan arındırılmış yerlerde ve cihazlarla hazırlandığının, işlendiğinin, taşındığının ve depolandığının, İslami şartlara

⁵²² Koluman, "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", 26.

⁵²³ Ersöz, "Manu Kanunnamesi'ne Göre Hinduizm", 35.

⁵²⁴ Koluman, "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", 26.

⁵²⁵ Günay Tümer, "Budizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Erişim Tarihi 21.06.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm>.

⁵²⁶ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 31.

⁵²⁷ Koluman, "Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye", 27.

uygun olmayan herhangi bir ürün ile herhangi bir aşamada doğrudan temas etmediğinin belgelenmesidir.⁵²⁸

Helal sertifikası, ABD, Avrupa, Asya ve Pasifik ülkeleri gibi gayrimüslim ülkelerde yaşayan Müslümanların dini kimliklerini korumak amacıyla ve dini hassasiyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir kavramdır. Gayrimüslimler arasında azınlıkta kalan Müslümanların dini inançlarına uygun helal gıda bulma zorlukları ve tüketmek zorunda kaldıkları gıdaların helal olup olmadığı konusundaki endişeleri, onları helal ürünleri helal olmayan ürünlerden ayırt etmeye yarayan işaretlemeler yapmaya sevk etmiştir. Böylece helal sertifikası çalışmaları ilk defa 1960'lı yılların ortalarında ABD'de bazı Müslüman gruplar tarafından başlatılmıştır.⁵²⁹ Ancak ülke düzeyinde helal sertifikası çalışmaları ilk defa 1970'li yıllardan itibaren Malezya'da yürütülmüştür.⁵³⁰

Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde gıdaları üreten kişilerin çoğunun da Müslüman olması sebebiyle, helal gıda belgelendirmesine ihtiyaç olmamış ve helal gıda sertifikası çalışmaları yakın tarihlere kadar yapılmamıştır. Ancak küreselleşen dünya ile birlikte ülkelerin tüm dünya ülkeleri için pazar haline gelmesi, yerli gıda ürünlerinde bile çoğunlukla ithal katkı maddelerinin kullanılması helal beslenmeyi önemseyen kişiler için helal sertifikasını önemli hale getirmiştir.⁵³¹

Türkiye'de de Müslüman sayısı vatandaşların çoğunluğunu oluşturduğu için helal sertifikasına ihtiyaç duyulmamış ve yakın zamana kadar (2000'li yıllara kadar) uygulaması olmamıştır. Ancak ABD ve Malezya örneklerinin ardından Türkiye de helal sertifikası uygulamasını başlatmış ve bu alanda öncü ülkelere olmuştur. Bu konuda vatandaşların helal gıda konusundaki hassasiyeti etkili olmuştur.⁵³²

Zamanla helal sertifikası Müslümanlar için güven işareti haline dönüştüğü için günümüzde helal sertifikası veren kurum sayısı oldukça artmıştır. Amerika'dan Asya'ya,

⁵²⁸ Fatih Gültekin, *Fark Etmeden Yediklerimiz: A'dan Z'ye Gıda Katkı Maddeleri*, (İstanbul: Server Yayınları, 2021), 81.

⁵²⁹ Baran, Batman ve Yıldız, "Helal Otel Belgeli Otellerdeki Yöneticilerin Sertifikalı Helal Gıda Uygulamalarıyla İlgili Düşünceleri", 459.

⁵³⁰ Arif Köseoğlu, "Helal Belgelendirme Gerekliliği", *Mevlana Kalkınma Ajansı Değerlendirme Notu*, (2014): 10, (Erişim Tarihi 28.06.2022), <https://www.mevka.org.tr/dokuman-merkezi/dokumanlar>.

⁵³¹ Gültekin, *Fark Etmeden Yediklerimiz*, 81-83.

⁵³² Serdar Çöp, Muzaffer Çakmak, Oğuzhan Köklü, "Helal Gıda Sertifikalarına Yönelik Bir Araştırma", *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 3/2 (2021): 49, <https://doi.org/10.51973/head.956072>.

Avrupa'dan, Avustralya'ya kadar pek çok ülkede helal sertifikası veren yüzden fazla kurum bulunmaktadır. Helal gıdanın gayrimüslim ülkelerde yaygınlaşması zamanla Müslüman olmayan tüketicilerin de helal ürünlere yönelmesine sebep olmuş ve helal gıda pazarının hacmini artırmıştır. Müslüman olmayan kişiler helal sertifikalı ürünleri daha hijyenik, sağlıklı ve güvenilir bulmalarından dolayı tercih edebilmektedirler.⁵³³

Helal sertifikası konusundaki en büyük problem, ortak bir standardın⁵³⁴ bulunmamasıdır. Bu sebeple helal sertifikalandırmanın güvenilir kurum ve kuruluşlar tarafından yapılması ve bu sürecin denetiminin sıkı tutulması tüketiciler bakımından önem taşımaktadır. Ülkeler düzeyinde helal sertifikası veren kuruluşların farklı uygulama ve standartları olsa da hepsinin ortak üç temel amacı bulunmaktadır:

- Helal gıda konusunda hassasiyeti olan tüketicilerin taleplerinin giderilmesi,
- Helal gıda sertifikasyonuna sahip olan gıdaların helal, hijyen ve sağlık şartlarına uygun olması,
- Helal sertifikalı ürünlerin uluslararası pazarda kabul görerek helal ürün talep eden ülkelere ulaştırılması noktasında iş birliğinin sağlanmasıdır.⁵³⁵

Helal sertifikası iki tür olabilir; birincisi, bitki üretim tesisi, gıda tesisi, mezbaha ya da gıda ile uğraşan herhangi bir kuruluşun (otel, restoran gibi) helal gıda üretimi ya da sunumu için denetlendiğini ve onaylandığını gösteren mekan kayıt sertifikasıdır. Ancak bu sertifika o tesiste üretilen tüm ürünlerin helal sertifikalı olduğu anlamına gelmez; yani mekan sertifikası ürün sertifikası olarak kullanılmaz. İkinci tür sertifika ise belirli bir ürün veya belirli bir miktar için yapılan helal sertifikasıdır. Bu sertifika listelenen ürünlerin sertifikalı kuruluş tarafından formüle edilen helal kurallarına uygun olduğunu göstermektedir. Eğer sertifika belirli bir miktardaysa toplu sertifika ya da sevkıyat

⁵³³ Ali Erkam Yazar, “Tüketimin Helal Olanı, Helal’in Tüketimi”, *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, 1/2 (2019): 112.

⁵³⁴ Uluslararası Standartlar Teşkilatı (International Organization for Standardization (ISO)) tarafından yapılan tanıma göre standart; standardizasyon çalışmaları sonucunda yetkili kurum veya kuruluşlar tarafından hazırlanarak onaylanan, yerine getirilmesi gereken koşulları kapsayarak, uygulanması genellikle tarafların isteğine bırakılan teknik özellik veya belgelerdir. Standardizasyon ise belirli faaliyetten ekonomik fayda sağlamak üzere, ilgili tarafların katkı ve işbirliği ile kurallar koyma ve kuralları uygulama işlemidir. Köseoğlu, “Helal Belgelendirme Gerekliği”, 2-3.

⁵³⁵ Çöp, Çakmak ve Köklü, “Helal Gıda Sertifikaları”, 49-50.

sertifikası olarak adlandırılabilir. Örneğin; kırmızı et ya da kanatlı et ürünleri genellikle toplu veya sevkiyat sertifikası almaktadır.⁵³⁶

Helal sertifikasının alınmasından sonra ülkeye ve belgeyi aldığı kuruma göre ürünün helal olduğunun anlaşılması için ürüne logo tahsis edilir. Ürün için verilen logo ürünün ambalajında kullanılabilir. Helal logosu için herhangi bir standart olmayıp ülkelere ve kurumlara göre farklılık göstermektedir.⁵³⁷

II. Helal Gıdaya Erişim İmkânları

A. Dünyada Helal Gıda

1. Dünyada Helal Gıda İmkânları ve Helal Gıda Pazarı

Dünya üzerinde helal gıda pazarı her geçen gün gelişmektedir.⁵³⁸ Dünya ticaretinin gelişmesi ve helal gıda pazarına giren üretici sayısının artmasıyla, Müslüman tüketicilerin helal sertifikası olan ürünlere talebi artmıştır. Böylece 2009 yılında 2.1 trilyon dolar seviyesinde olan helal pazar hacmi 2021 yılında 7 trilyon dolara yükselmiştir.⁵³⁹

Helal gıdaya olan ilginin artmasında etkili olan başlıca sebepler; dünya nüfusunun yaklaşık dörtte birinin Müslüman olması (1,86 milyar kişi)⁵⁴⁰ ve bu sayının hızla yükselmesi, İslam bilincinin yükselmesine bağlı olarak helal gıda ihtiyacının artması, Müslümanların dünya geneline yayılması sonucunda küresel düzeyde helal gıda ihtiyacının artması, helal gıda pazarına kozmetik, turizm gibi gıda dışı alanların da eklenmesi ile küresel helal pazar hacminin artması şeklinde özetlenebilir.⁵⁴¹

Dünya genelinde Müslüman sayısı yaklaşık 1.86 milyar kişi ile dünya nüfusunun yaklaşık 1/4 'ünü oluşturmaktadır. İslamiyet'te helal gıdaya verilen önem sebebiyle din

⁵³⁶ Salih Memiş, Zafer Cesur, “Ürünlerde Helal Sertifikasyon ve Logo Uygulamaları”, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2020): 67.

⁵³⁷ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 44; Dünya genelinde kullanılan helal logoların bazılarının örneğini görmek için bkz. Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 45.

⁵³⁸ Yarar, “Tüketimin Helal Olanı, Helal'in Tüketimi”, 113.

⁵³⁹ Gökhan Yıldız, “Küresel helal pazarı 7 trilyon dolara hükmediyor”, *Anadolu Ajansı*, 18.11.2021, (Erişim Tarihi 28.06.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kuresel-helal-pazari-7-trilyon-dolara-hukmediyor/2424156>; Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 56.

⁵⁴⁰ Yıldız, “Küresel helal pazarı”.

⁵⁴¹ Türker, “Helal ve Güvenilir Gıda”, 94.

ve gıda tüketimi arasında bağlantı vardır. Bu sebeple dünya genelinde helal gıda üretiminin artması ve pazarın genişlemesi kaçınılmazdır. Ancak helal pazarın genişlemesinde Müslümanlardan başka, sağlık, güvenlik, etik, kalite, lezzet, hayvan refahı gibi sebeplerle Müslüman olmayan kesimin de helal gıdaya yönelmesi etken olmuştur.⁵⁴² Helal gıda pazarının hızla büyümesi özellikle Müslüman olmayan yatırımcıların ilgisini çekmektedir; helal ve haram ürün karışımının engellendiği depoların Hollanda’da inşa edilmesi, dünyanın en büyük helal tavuk kesimhanesinin Brezilya’da kurulmuş olması bunun ispatı niteliğindedir. Ayrıca Avustralya ve Yeni Zelanda hükümetleri kırmızı et konusunda helal sertifikasını desteklemektedir. Bunlardan başka Endonezya, Malezya, Türkiye, Singapur, Tayland, Filipinler de helal gıda üretimi ile ilgili düzenlemeler yapmaktadırlar.

Singapur ve İngiltere’de helal belgesi alan bazı büyük gıda şirketleri (McDonald’s, KFC, Burger King, Taco Bell, Dominos, Subway, gibi) müşteri sayılarını belirgin ölçüde artırmışlardır. İsveç Menşei Nestle firması helal gıda uygulamalarında lider firmalar arasında yer almaktadır. Benzer şekilde Unilever, L’Oréal, Colgate gibi bakım ürünleri markaları da helal ürünlere yatırımlarını artırmaktadırlar. Yine Fransız menşei Carrefour, Kuala Lumpur, Albert Heijn gibi ürün sağlayıcı firmalar helal gıda ürünlere yer verip müşterileri uyarmak amacıyla özel işaretler kullanmaktadırlar.

Helal gıda pazar potansiyelindeki artışlar özellikle Müslüman toplumların helal gıdaya erişimi noktasında olumlu bir gelişmedir. Ancak helal pazarında Müslüman olmayan ülkelerin de etkin olması bazı aksaklıkları da beraberinde getirmektedir. Özellikle helal ve helal olmayan ürünlerin aynı alanlarda üretilmesi, çalışanlarının Müslüman olmaması ve İslami kuralları bilmemeleri gibi unsurlar helal üretim aşamasında uyulması gereken helal standartlarının önemini ortaya çıkarmaktadır.⁵⁴³ Helal gıda için ortak bir standardizasyonun olmaması helal üretimi ve ticareti yapan kuruluşlar bakımından ciddi bir belirsizlik teşkil etmekte ve bu durum da Müslüman ülkeler arasındaki ticaretin gelişimini olumsuz etkilemektedir.⁵⁴⁴

⁵⁴² Mohammed A. Khan, Mian N. Riaz, Munir M. Chaudry, “Muslim Demography and Global Halal Trade A Statical Overview”, içinde *Handbook of Halal Food Production*, ed. Mian N. Riaz, Muhammad M. Chaudry, (London, New York: CRC Press, 2019), 39.

⁵⁴³ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 57-58.

⁵⁴⁴ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 16.

Her Müslümanın helal, sağlıklı ve temiz gıdaya kolaylıkla erişebilme hakkı vardır. Bu hak beslenme hakkının bir uzantısı olmakla birlikte her zaman mümkün olmamaktadır. Günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri, Endonezya gibi bazı ülkeler helal belgelendirmesini zorunlu tutmuşken, bazı ülkelerde ihtiyari tutulmaktadır. Bu durum özellikle Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerde helal belgeli ürünlere ulaşımı zorlaştırmaktadır.⁵⁴⁵ Ayrıca ihtiyari nitelik taşıyan helal belgeli ürünlerin içeriğinin de dikkatli incelenmesi gerekmektedir. Çünkü günümüzde katkı maddeleri, GDO gibi farklı uygulamaların da artması gıdalardaki helallikğin sorgulanmasına sebep olmaktadır. Örneğin; gıda renklendirme amacıyla kullanılan şellak ya da koşineal gibi maddeleri içeren ürünlerin tüketilmesi Müslümanlar için ihtilaflı bir konudur.⁵⁴⁶ Helal belgesi olan bir gıdada bu ürünlerin bulunması ihtimaline karşılık tüketilen gıdaların dikkatli incelenmesi gerekmektedir. Bu bakımdan helal belgeli ürünlerde belgelendirmeye esas teşkil eden kılavuz ya da standartta yer alan şartlar ve uygulamaların güvenilirliği açıkça ortaya konulmalıdır.⁵⁴⁷ Bu bakımdan ortak bir helal standartlarının olmaması helal gıda konusundaki en büyük engellerden biridir. Ayrıca mezhepler arasındaki ihtilaflar, sayısız sertifika kurum ve kuruluşu ile düzenlenen sertifika ve logolardaki farklılıklar, ulusal ya da uluslararası alandaki yasal boşluk, helal kalite standardı uygulamalarını da olumsuz etkilemektedir.⁵⁴⁸ Bu kapsamda uluslararası düzeyde geçerli tek bir helal standardın olması için çalışmalar yürütülmüştür. Bunlardan en önemlisi İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü (SMIIC) olmuştur.⁵⁴⁹ Ayrıca buna benzer çatı organizasyonlar ve helal belgelendirme için yetkili olan kuruluşlardan bazıları da aşağıda kısaca anlatılacaktır.

⁵⁴⁵ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 17.

⁵⁴⁶ Türker, “Helal ve Güvenilir Gıda”, 94. İslam açısından helal olmayan hayvanlardan elde edilen ürünler de helal değildir. Şellak ve koşineal ise böceklerden elde edilen ürünlerdir. Bu bakımdan böceklerin yenmesinin haram olduğu mezhepler bakımından bu ürünler haram, helal olduğu mezhepler bakımından ise helaldir. Böcekler Hanefi, Şafi ve Hanbelilere göre haram kabul edilmiş, Malikilere göre ise ayet ve hadislerde böceklerin haram kılındığına dair açık bir hüküm olmadığından dolayı helal kabul edilmiştir. Erdoğan Küçüköner, “Koşineal (Karmin) ve Şellak Üretimi ve Helallik Açısından Değerlendirme”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 2/1 (2020): 47.

⁵⁴⁷ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 17.

⁵⁴⁸ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 20.

⁵⁴⁹ Gültekin, *Fark Etmeden Yediklerimiz*, 83.

2. Helal Sertifikası Vermeye Yetkili Kuruluşlar

a. İslam Ülkeleri Standartlar ve Metroloji Enstitüsü (SMIIC)

İslam ülkeleri arasında standartların uyumlulaştırılması için mekanizma kurma fikriyle, SMIIC ilk defa 1984 yılında İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)'nin çatısı altında bulunan Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi (İSEDAK)'nin gerçekleştirdiği toplantıda gündeme gelmiştir. 1998 yılında Ankara'da düzenlenen 8. Uzmanlar Kurulu toplantısıyla SMIIC tüzüğü hazırlanmış; aynı yılda İstanbul'da yapılan 14. İSEDAK toplantısında tüzüğün kabul edilmesi ile resmen kurulmuştur. 1999 yılında yine İstanbul'da düzenlenen 15. İSEDAK toplantısında üye ülkelerin imzasına sunulmuş ve ilk imzalayan ülke Türkiye olmuştur. Ancak yürürlüğe girmesi 2010 yılını bulmuştur.⁵⁵⁰ Şu an 43 üyesi bulunmaktadır.⁵⁵¹

SMIIC, İİT'ye üye ülkeler arasında metroloji, laboratuvar testleri ve standardizasyon faaliyetlerinde yeknesaklığı sağlamayı ve standardizasyon, metroloji ve akreditasyon⁵⁵² kapsamında üyelerine teknik destek ve mesleki eğitim vermeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda SMIIC üye ülkeler arasında ticaretin önündeki teknik engellerin kaldırılması ve çeşitli ortak standartların hazırlanması amacıyla kurulmuştur.⁵⁵³ SMIIC helal gıdaya yönelik üç tür standart hazırlamıştır:

1. **OIC/SMIIC 1: 2019 Helal Gıda Genel Kılavuzu Standardı:** Üretimden paketlemeye, dağıtımdan servise kadar tüm aşamalarda İslami açıdan uyulması gereken kuralları kapsamaktadır.
2. **OIC/SMIIC 2: 2019 Helal Belgelendirmesi Yapan Kuruluşlar İçin Kılavuz Standardı:** Helal belgelendirme yapan kuruluşların faaliyetlerini yürütürken uymaları gereken kuralları ve taşımaları gereken yükümlülükleri kapsamaktadır.

⁵⁵⁰ Murat Şimşek, "Helal Belgelendirme ve SMIIC Standardı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 22 (2013): 24-25.

⁵⁵¹ SMIIC, "About Us-SMIIC Member States", (Erişim Tarihi 29.06.2022), <https://www.smiic.org/en/members>.

⁵⁵² Akreditasyon, uygunluk değerlendirme kuruluşlarınca gerçekleştirilen çalışmaların ve düzenledikleri uygunluk teyit belgelerinin güvenilirliğini ve geçerliliğini desteklemek amacıyla oluşturulmuş bir kalite altyapısıdır. T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Akreditasyon Kurumu, "Akreditasyon Nedir?", (Erişim Tarihi, 29.06.2022), <https://www.turkak.org.tr/akreditasyon/akreditasyon-nedir.html>.

⁵⁵³ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 111.

3. OIC/SMIIC 3: 2019 Helal Belgelendirme Kuruluşlarını Akredite Eden Akreditasyon Kuruluşu Kılavuzu Standardı: Helal belgelendirme kuruluşlarını denetleyen ve akredite eden akreditasyon kuruluşlarına yönelik genel kılavuz ve uygulamaları kapsamaktadır.⁵⁵⁴

Bu standartlara uygun verilen belgeler üye ülkelerin hepsinde geçerli olacağı için hem vatandaşlar için hem de uluslararası ticaretle uğraşanlar için büyük kolaylık sağlayacaktır.⁵⁵⁵ SMIIC Standartları konusunda önemli bir eksiklik ise Standartlara erişimin ücretli olmasıdır. Vatandaşlar tarafından kolaylıkla ulaşılabilir olması bu Standartlar'ın neleri kapsadığını görmeyi sağlayacak ve böylece bu Standartlar'a olan güveni daha da artıracaktır.

SMIIC Standartları'nda İslami hükümlere göre gıdalarla ilgili kurallar gıdanın kaynağına göre ayrıma tabii tutularak belirlenmiştir. Buna göre hayvansal kökenli gıdalardan helal kabul edilen hayvanlar şunlardır: sığır, bufalo, koyun, keçi, deve, tavuk, kaz, ördek ve hindi gibi evcilleştirilmiş hayvanlar; geyik, antilop, dağ keçisi, yabani sığır gibi yırtıcı olmayan yabani hayvanlar; güvercin, serçe, bildircin, sığırcık, devekuşu gibi yırtıcı olmayan kuş türleri; çekirge.⁵⁵⁶

Hayvansal kökenli gıdalardan helal olmayan hayvanlar ise şunlardır: domuz, köpek ve akraba türleri; Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlar; İslami kurallara aykırı olarak kesilmiş hayvanlar; kendiliğinden ölmüş hayvanlar; avını öldürmek ya da kendini savunmak için uzun sivri dişleri veya ön boynuzları olan, ayı, fil, maymun, kurt, aslan, kaplan, panter, kedi, çakal, tilki, sincap, sansar, köstebek, gelincik, timsah gibi hayvanlar; atmaca, şahin, kartal, akbaba, kuzgun, karga, çaylak, baykuş gibi keskin pençeleri olan yırtıcı kuşlar; fare, çıyan, akrep, yılan, yaban arısı, sıçan gibi haşereler ve zehirli hayvanlar; kertenkele, salyangoz, böcek, tırtıl gibi tiksindirici hayvanlar; İslam'da öldürülmesi yasak olan bal arısı, ibibik gibi hayvanlar; eşek ve katırlar; bilinçli bir şekilde ve sürekli olarak helal olmayan yem ile beslenen çiftlik hayvanları. Ayrıca helal olmayan hayvanlardan elde edilen ürünlerin yenmesi de helal değildir. Su hayvanları hakkında da pullu balıklar, karides, pullu balıkların yumurtaları ve diğer su hayvanları ile bunların yan

⁵⁵⁴ Şimşek, "SMIIC Standardı", 26.

⁵⁵⁵ Gültekin, *Fark Etmeden Yediklerimiz*, 84.

⁵⁵⁶ Şimşek, "SMIIC Standardı", 32.

mamulleri helal kabul edilmiş, sağlığa zararlı ve zehirli tüm su hayvanları ise helal kabul edilmemiştir. Ancak bu hayvanların zehirli ve zararlı kısımların çıkarılması durumunda bunlar da yine helal hale gelecektir. Hem karada hem de suda yaşayan hayvanlar (amfibiyeenler) ise helal değildir.

Ayrıca kan ile idrar, plasenta, dışkı, kusmuk, irin, meni, ve yumurta gibi insan ve hayvanların vücut deliklerinden çıkan her türlü necis madde helal değildir. İnsan vücudunun herhangi bir kısmının tüketilmesi de yine helal değildir.

Bitkisel kökenli gıdalar ile ilgili helallik kriteri ise zehirli ve zararlı olmaları ile belirlenmiştir. Buna göre zehirli ve zararlı bitkiler hariç tüm bitkiler ve bitkisel ürünler helal olup, zehirli ve zararlı olanların bu kısımlarının çıkarılması durumunda bunlar da helal olmaktadır.⁵⁵⁷

SMIIC Standartları'na göre hayvanların kesim kuralları da ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Buna göre öncelikle kesilecek olan hayvanın taşınması gereken bazı şartlar vardır. Hayvanın sağlıklı olduğunu gösteren belgenin veterinerlik hizmetlerinden sorumlu kuruluşlarca düzenlenmesi, hayvanın kesim sırasında canlı olması, kesimin hayvana işkence çekirtmeyecek şekilde yapılması, hayvanın sadece helal yem ile beslenmiş olması, gebelik süresinin 1/3'ünü tamamlamamış olması, uzak mesafeden gelmiş hayvanların kesimden önce dinlenmiş olması gerekmektedir. Helal kesimi yapacak kasabın da akıl sağlığı yerinde, kesimin gerektirdiği kuralları ve koşulları anlamış, yetişkin bir Müslüman olması gerekmektedir. Ayrıca kasabın sağlık, hijyen, sanitasyon⁵⁵⁸ ve helal kesim kuralları konusunda yetkili bir kuruluştan alınmış helal kesim sertifikasına sahip olması gerekmektedir. Kesim sırasında kullanılacak araç ve gereçlerin temiz olması ve sadece helal kesim amacıyla kullanılması, keskin ve paslanmaz çelikten yapılmış olması gerekmektedir.⁵⁵⁹

Kesim işlemi sırasında dikkat edilmesi gereken şartlardan ilki hayvanın Kibleye bakacak şekilde çevrilmesi ve sol tarafına yatırılmasıdır. Kesim esnasında kasap besmele

⁵⁵⁷ Şimşek, "SMIIC Standardı", 33-34.

⁵⁵⁸ Türkçesi "sağıklama" olan Fransızca kökenli sanitasyon, halk sağlığını korumak ve hastalıkları önlemek için tasarlanan önlemler ve bu önlemlerin uygulanması işlemidir. Güncel Türkçe Sözlük, "sanitasyon" ve "sağıklama", maddeleri.

⁵⁵⁹ Şimşek, "SMIIC Standardı", 34-36.

çekmeli, Allah'ın adından başka isim anmamalı ve bunu her kesim için tekrar etmelidir. Kesimin her hayvana bir kez uygulanması, gırtlığın biraz altındaki bir noktadan başlanarak yapılması, kanamayı ve ölümü hızlandırmak için soluk borusu, yemek borusu, boyun arteri ve şah damarının kesilmesi gibi teknik şartlarda ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir.⁵⁶⁰

b. Dünya Helal Konseyi (WHC)

Dünya çapındaki helal belgelendirme kuruluşlarının⁵⁶¹ oluşturdukları konsey, üyesi olan ülke ve milletleri temsil etmek ve helal belgelendirme ve akreditasyon çalışmalarını standart hale getirmek amacıyla 1999 yılında Jakarta'da kurulmuştur.⁵⁶² Konsey tarafından ortak görüş birliğiyle hazırlanan ve üyesi olan ülkeler tarafından uygulanan standart bir prosedüre sahiptirler ancak, farklı ülkelerin kendilerine has standartları ve logoları mevcuttur.⁵⁶³

c. Malezya İslami Kalkınma Kurumu (JAKIM)

Helal sertifikasyonu yapan ilk ülke olan Malezya, helal ürünlere sertifika vermek üzere 1997 yılında "JAKIM"i kurmuştur. JAKIM bugün BM tarafından krebilitesi onaylanmış dünyanın en önde gelen helal kuruluşu olmuştur.⁵⁶⁴ Yine Malezya 2000 yılında helal sertifikasyon için önemli bir adım olan helal standardını yayınlamıştır. Küresel düzeyde ilk olan bu standart 2004 ve 2009 yıllarında revize edilmiş ve son olarak 2019 yılında "MS1500:2019 Helal Gıda-Genel Kılavuz" ismiyle tekrar yayınlanmıştır.⁵⁶⁵ Helal endüstrisinin ve sertifikasyonun gelişim göstermesiyle beraber ülkede içlerinde farklı ülkelerin helal sertifikasyon kurumlarının da bulunduğu farklı sertifikasyon kuruluşları da aktif olmaya başlamıştır. Bu durum üzerine Malezya hükümeti 2011

⁵⁶⁰ Şimşek, "SMIIC Standardı", 36.

⁵⁶¹ Bu kuruluşlardan bazıları şunlardır; Türkiye'de GİMDES, Makedonya'da Agency For Halal Standards, İtalya'da Co.Re.Is. Italiana/Halal Italia, Bulgaristan'da Halal Balkans, Avustralya, Halal Certification Authority vb. WHC, "List of Full Members", (Erişim Tarihi 29.06.2022), <https://www.worldhalalcouncil.com/members>.

⁵⁶² WHC, "About Us", (Erişim Tarihi 29.06.2022), <https://www.worldhalalcouncil.com/about-us>.

⁵⁶³ Baran, "Helâl Gıda Uygulamaları", 39-40.

⁵⁶⁴ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 15.

⁵⁶⁵ Mehmet Ali Fındık, "Malezya'nın Helal Gıda Sertifikasyonundaki Rolü", *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 1/2 (2019): 87.

yılında çıkardığı yasalarla JAKIM'in yetkilerini artırmış ve diğer kuruluşların faaliyetlerine son vererek JAKIM'i ülkedeki tek otorite haline getirmiştir.⁵⁶⁶

d. Kuzey Amerika İslam Toplumu (ISNA)

Helal gıdaya yönelik belgelendirme çalışmaları ilk defa Kuzey Amerika'da yaşayan Müslüman gruplar tarafından başlatılmıştır. Buradaki ülkelerin nüfusu Müslüman ağırlıklı olmasa da sınırları içinde ciddi bir Müslüman kesim de bulunmaktadır. Burada başlayan sertifikasyon çalışmaları daha sonra Müslüman ülkeler tarafından da benimsenmiş ve tüm dünyaya yayılmıştır. Bu kapsamda helal gıda üzerine çalışmalar yapan İslami topluluklardan biri de ISNA olmuştur. Kanada'da yaşayan Müslümanlar tarafından 1963 yılında oluşturulan bu sivil toplum kuruluşu ilk helal standartlarını oluşturan kuruluştur.⁵⁶⁷

e. Amerika İslami Gıda ve Beslenme Konseyi (IFANCA)

Amerika'da yaşayan Müslüman gruplar tarafından yapılan helal gıda çalışmalarıyla ortaya çıkan bir başka kuruluş da Amerika İslami Gıda ve Beslenme Konseyi olmuştur. 1982 yılında kurulan IFANCA'nın merkezi ABD'nin Illionis Eyaleti, Des Plaines şehrinde yer almaktadır.⁵⁶⁸ Önceleri amacı Amerika'da yaşayan Müslümanları helal beslenme ve helal gıda maddeleri hakkında bilinçlendirmek olan IFANCA daha sonra talepler ve gereklilikler neticesinde helal gıda sertifikalandırma çalışmaları da başlatmıştır.⁵⁶⁹ Dünya Helal Konseyi'nin de kurucu üyelerinden olan ve JAKIM tarafından da tanınan bu kuruluş günümüzde hala helal gıda ve belgelendirme çalışmalarına devam etmektedir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ Fındık, "Malezya'nın Helal Gıda Sertifikasyonundaki Rolü", 88.

⁵⁶⁷ Çöp, Çakmak ve Köklü, "Helal Gıda Sertifikaları", 60.

⁵⁶⁸ IFANCA, "We Are IFANCA", (Erişim Tarihi 01.07.2022), <https://ifanca.org/>.

⁵⁶⁹ Baran, "Helâl Gıda Uygulamaları", 39.

⁵⁷⁰ "We Are IFANCA".

B. Türkiye’de Helal Gıda

1. Türkiye’de Helal Gıda İmkânları ve Helal Gıda Pazarı

Türkiye’de, Müslüman oranının yüksek olması ve üreticilerin çoğunun Müslüman olduğundan dolayı yakın zamana kadar helal gıda konusunda tereddüt olmamış ve helal sertifikasyonuna ihtiyaç duyulmamıştır. Helal sertifikasına asıl ihtiyaç Müslüman oranı düşük ülkelerdeki Müslümanlar arasında doğmuş ve zamanla yapılan çalışmalar Müslüman ülkelerde de helal sertifikasının yayılmasına sebep olmuştur. Türkiye de bu konuda öncü Müslüman ülkelerden biri olmuştur.⁵⁷¹

Türkiye’de helal sertifikası çalışmalarının yapılmasındaki başlıca sebepleri şu şekilde özetleyebiliriz:

- Müslüman olmayan ülkelere ithal edilen gıdaların helal olup olmadığı konusunda tedirginlik yaşanması,
- Ülke içinde üretilen gıdalar ile ilgili çıkarılan temel kanunlarda helal şartları hakkında düzenlemelerin bulunmaması,
- Gıda katkı maddelerinin helal olmayan gıda kaynaklarından elde edilmesi ve bu maddelerin kullanım alanının genişlemesi,
- GD gıda, yapay et gibi teknolojik gelişmeler sonucu elde edilen yeni gıdaların helal olup olmadığı konusunda yaşanan tedirginlik,
- Gıda ihracatında bazı İslam ülkelerinin Helal Gıda Uygunluk Belgesi talep etmeleri.⁵⁷²

Sayılan bu sebepler sonucunda zamanla helal sertifikasyonu çalışmaları başlamış ve dini hassasiyeti yüksek insanlar tarafından helal sertifikalı ürünlere yönelim artmıştır. Bu doğrultuda atılan ilk adım 2005 yılında gönüllü kişiler tarafından oluşturulan “Gıda ve İhtiyaç Maddeleri Denetleme Çalışmaları ve Sertifikalama Derneği (GİMDES)” olmuştur. Yine 2011 yılında TSE, kırmızı ve beyaz et ürünlerinin ihracatında helal belgelendirme aranması sebebiyle yaşanan zorluklara çare olmak düşüncesiyle Diyanet

⁵⁷¹ Yıldız, “Küresel helal pazarı”.

⁵⁷² Son yıllarda özellikle Orta Doğu ülkeleri ve diğer İT üyesi ülkeler, gıda ithalatında genellikle bu belgeyi talep etmektedirler. Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 13.

İşleri Başkanlığı ile işbirliği içinde helal belgelendirme faaliyetine başlamıştır.⁵⁷³ Ülkemizde helal gıda çalışmaları ile ilgili son gelişme ise 18 Kasım 2017 tarihli ve 7060 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kurulan Helal Akreditasyon Kurumu olmuştur.⁵⁷⁴

Dünya’da helal pazar payının 7 trilyon dolar olduğundan bahsetmiştik. Her geçen gün artan bu pazar payının 100 milyar doları Türkiye’ye ait olup ülkemizin, bu miktarı 400 milyar dolara çıkarma hedefi bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Türkiye kanatlı et sektöründe Avrupa’da ilk sırayı almakta olup, kanatlı et ihracatının % 80’den fazlası genellikle helal gıda uygunluk belgesi arayan İİT üyesi ülkelere yapılmaktadır. Türkiye bugün dünya standartlarına göre üretim yapan bir gıda sanayisine sahip olması nedeniyle en büyük on gıda ihracatçısı ülke arasında yer almaktadır. Yakın Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerine en büyük ihracatı yapan ülke Türkiye’dir. Yine zirai uygulamalardaki olumlu gelişmeler çerçevesinde tarımsal üretim bakımından dünyada yedinci, Avrupa’da ise birinci üretici konumundadır. Bu kapsamda örneğin; Türkiye’nin Müslüman ülkelere yaptığı gıda ihracatındaki % 10’luk bir artış helal gıda arz ve talebinde de paralel bir artışa neden olacak ve helal pazarının gelişmesine imkân sağlayacaktır.⁵⁷⁶

Ülkemizdeki helal belgelendirme çalışmalarında yaşanan gelişmeler helal pazarına olumlu bir etki yapmaktadır; ancak ülkemizde yaşayan nüfusun çoğunun Müslüman olduğu düşünülürse bu çalışmalar yeterli değildir. Çünkü Türkiye’de üretilen gıdalar için gıda güvenliği mevzuatları mevcuttur ve gıdaların üretimi devlet kontrolündedir. Ancak helal gıda konusunda yeterli mevzuat bulunmamakta, helal belgelendirmesi genellikle ihtiyari nitelikte olup gönüllü kuruluşlar tarafından yapılmaktadır.⁵⁷⁷ Bu durum göstermektedir ki Türkiye henüz helal gıda belgelendirmesi konusunda olması gereken düzeyin gerisinde kalmaktadır. Nüfusunun % 76’sının Müslüman olduğu Birleşik Arap Emirlikleri’nde (BAE) helal belgelendirmesi zorunlu

⁵⁷³ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 49-50.

⁵⁷⁴ Resmi Gazete, “Helal Akreditasyon Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”, (Erişim Tarihi, 07.07.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/11/20171118-40.htm>.

⁵⁷⁵ Mahmut Resul Karaca, “Küresel Helal Pazarı”, *Anadolu Ajansı*, 18.11.2021, (Erişim Tarihi, 07.07.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/25731>.

⁵⁷⁶ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 13.

⁵⁷⁷ Güneş ve Yetim, “Helâl Gıda Üretimi ve Tüketimi”, 89.

tutulmuştur. BAE piyasasında yer alan (yerli ya da ithal) tüm ürünlerde helal belgesi bulunmaktadır.⁵⁷⁸ Ancak Müslüman nüfus oranının BAE'den daha yüksek olduğu Türkiye'de⁵⁷⁹ helal belgelendirmesi ihtiyaridir. Kanaatimce Türkiye'de de helal belgelendirmenin zorunlu tutulması ve helal ürünlerin helal olmayandan açık bir logo ile ayrılması insanların tüketim tercihlerine göre gönül rahatlığı ile alışveriş yapmasını sağlayacaktır. Böylece helal gıdaya erişim kolaylaşacak ve gıda güvenliği ile birlikte gıda güvencesi de sağlanmış olacaktır.

2. Türkiye'de Helal Sertifikası Vermeye Yetkili Kuruluşlar

a. Gıda İhtiyaç Maddeleri Denetleme ve Sertifikalama Araştırmaları Derneği (GİMDES)

Türkiye'de helal sertifikası düzenleme yetkisine sahip ilk kuruluş olan GİMDES, 2005 yılında gönüllü kişilerin bir araya gelmesiyle helal gıda konusunda faaliyet göstermeye başlamıştır.⁵⁸⁰ Ülkemizdeki helal ve sağlıklı ürünleri araştırma ve sertifikalandırma çalışmaları yapmak amacıyla kurulmuş olan bu sivil toplum kuruluşu günümüzde de çalışmalarını devam ettirmektedir.⁵⁸¹ GİMDES, insanlarda helal gıda bilincini oluşturmak amacıyla “Helal ve Sağlıklı Ürünler” dergisi gibi çeşitli yayımlar çıkarmış, “Uluslararası Helal ve Tayyib Ürünler” konferansları düzenlemiştir. 2009 yılında ulusal ve uluslararası akredite yetkinliğine sahip kurumlar (Endonezya-MUI, Malezya-JAKIM, Singapur-MUIS, Dünya Helal Konseyi vb.) tarafından denetlenerek sertifikasyon sürecine başlamıştır.⁵⁸² Ayrıca bu derneğin kendisine ait bir helal standardı

⁵⁷⁸ HAK, “Ülke Bazlı Helal Düzenlemeler-Birleşik Arap Emirlikleri”, (Erişim Tarihi, 07.07.2022), <https://www.hak.gov.tr/dis-iliskiler/ulke-bazli-helal-duzenlemeler/asya-kitasi/birlesik-arap-emirlikleri>.

⁵⁷⁹ 2014 yılında TÜİK'in katkılarıyla ve Diyanet İşleri Başkanlığınca yürütülen “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması” sonucuna göre Türkiye’nin % 99,2’si Müslümandır. TRT Haber, “Türkiye nüfusunun yüzde 99,2’si Müslüman”, 15.07.2015, (Erişim Tarihi, 02.08.2022), <https://www.trthaber.com/haber/yasam/turkiye-nufusunun-yuzde-992si-musluman-136243.html>.

⁵⁸⁰ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 50.

⁵⁸¹ GİMDES, “Hakkımızda-Dünden Bugüne GİMDES”, (Erişim Tarihi, 07.07.2022), <http://www.gimdes.org/kurumsal>.

⁵⁸² Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 50.

bulunmakta ve internet adresinde yayınlanmaktadır.⁵⁸³ Günümüzde GİMDES gıdadan başka, kozmetik ve sağlık ürünlerinde faaliyet göstermektedir.⁵⁸⁴

b. Dünya Helal Birliği

Dünya Helal Birliği 2010 yılında Bursa’da akademisyenler tarafından hayata geçirilen bir sivil toplum kuruluşudur. Tam adı Dünya Helal ve Temiz Gıda Araştırma, Bilinçlendirme ve Sertifikalandırma Birliği Derneği’dir.⁵⁸⁵ Helal gıda ile ilgili araştırma ve bilgilendirme yapan bu kuruluş, SMIIC tarafından akredite edildikten sonra sertifikalandırma çalışmalarına başlamıştır.⁵⁸⁶ Birlik 52 kişilik uzman denetçisi ve 250 bilim insanından oluşan Bilim Kurulu’na sahiptir. Ayrıca Birliğin 37 ülkede ofisi ve 4 adet de sertifika dağıtmak için yetki verdiği alt kuruluşu bulunmaktadır. Ulusal ve uluslararası çapta bilimsel etkinlikler düzenleyen Dünya Helal Birliği, 2011 yılında SMIIC’e üye olmaya hak kazanmıştır. Birlik 9 ayrı kategoride faaliyette bulunmaktadır. Bunlar, helal gıda, helal turizm, helal hizmet yeri, helal tarımsal faaliyet, helal kozmetik, helal finansman ve bankacılık, helal ulaşım ve lojistik, helal yenilenebilir enerji, helal ürün diğer hizmetlerdir.⁵⁸⁷

c. Helal Derneği (HELALDER)

Helal Derneği helal ürünlerin temininin kolaylaştırılması, helal standartlarının belirlenmesi konusunda çalışmalar yapmak ve mevcut çalışmalara katkıda bulunmak amacıyla 2010 yılında Konya’da kurulmuştur ve hala faaliyetlerine devam etmektedir.⁵⁸⁸ Uluslararası Helal Entegrasyon Birliği (IHI) ve Batı Afrika İslami Ekonomik Forumu (WAIEF) üyelikleri bulunan HELALDER ayrıca Türk Akreditasyon Kurumu (TÜRKAK)⁵⁸⁹ tarafından da akredite edilmiştir. HELALDER bünyesinde 4 ayrı kurul

⁵⁸³ GİMDES, “Standartlarımız”, (Erişim tarihi, 07.07.2022), <http://www.gimdes.org/gimdes-standartlari>.

⁵⁸⁴ Çöp, Çakmak ve Köklü, “Helal Gıda Sertifikaları”, 53.

⁵⁸⁵ Şimşek, “SMIIC Standardı”, 30-31.

⁵⁸⁶ Baran, “Helâl Gıda Uygulamaları”, 51.

⁵⁸⁷ Çöp, Çakmak ve Köklü, “Helal Gıda Sertifikaları”, 53-54.

⁵⁸⁸ Helal Derneği, “Hakkımızda”, (Erişim Tarihi 08.07.2022), <https://www.helalder.org.tr/kurumsal.asp?id=1&helalder=Hakk%C4%B1m%C4%B1zda>.

⁵⁸⁹ TÜRKAK, uygunluk değerlendirme kuruluşlarını akredite etmek, bu kuruluşların ulusal ve uluslararası standartlara göre faaliyette bulunmalarını ve bu suretle uygunluk değerlendirme kuruluşlarının düzenlenen belgelerin ulusal ve uluslararası alanda kabulünü temin etmek amacıyla 1999 yılında Ankara’da

bulunmaktadır. Bunlardan İslami Yürütme Kurulu ve Teknik Yürütme Kurulu, sertifikalandırma süreçlerinde kendi uzmanlık alanları doğrultusunda rol almaktadır. İslami Konular Danışma Kurulu ve Teknik Konular Danışma Kurulu ise gerekli görüldüğü zaman başvuru alan uzmanlardan oluşmaktadır.⁵⁹⁰ HELALDER, gıda ve kozmetik alanında faaliyette bulunmaktadır.⁵⁹¹

d. Helal Gıda Denetim ve Sertifikalandırma Merkezi (HEDEM)

HEDEM, 2010 yılında İstanbul'da akademisyenler tarafından hayata geçirilmiş bir kuruluştur. Uluslararası Helal Entegrasyon Birliği üyesi olan HEDEM, işletmelere yönelik olarak helal denetim sertifikası ve helal denetim kontrol raporu düzenlemekte ve bu süreçte Türkiye'den ve farklı ülkelerden önde gelen laboratuvarlarla ortak hareket etmektedir.⁵⁹² İnsanlara ve inançlarına karşı saygılı bir şekilde üretim ve tüketimi sağlamayı ve helal ve temiz ürünler ile insan ve çevre sağlığının korunmasına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.⁵⁹³

e. Türk Standardları Enstitüsü (TSE)

1954 tarihinde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) bünyesinde hazırlanan tüzük ile kurulan TSE,⁵⁹⁴ 2011 tarihinden beri SMIIC tarafından yayınlanan TS OIC/SMIIC 1: 2019 Helal Gıda Genel Kılavuzu standardına göre Helal Uygunluk Belgelendirmesi yapmaktadır.⁵⁹⁵ TSE ile helal sertifikalandırma işlemine devlet eli değmiş ve helal belgelendirme işlemi resmi bir kimlik kazanmıştır. 2011'den itibaren TSE, Diyanet İşleri ile birlikte hareket etmiş ve 5 yıldan kısa bir sürede 150'nin üzerinde firma ile 300'ün üzerinde ürüne yönelik helal sertifikası düzenlemiştir.⁵⁹⁶

kurulmuş olan Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki kamu kurumudur. TÜRKAK, "TÜRKAK Hakkında", (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.turkak.org.tr/kurumsal/hakkinda.html>.

⁵⁹⁰ Çöp, Çakmak ve Köklü, "Helal Gıda Sertifikaları", 54.

⁵⁹¹ Helal Derneği, "Hakkımızda".

⁵⁹² Çöp, Çakmak ve Köklü, "Helal Gıda Sertifikaları", 54.

⁵⁹³ Şimşek, "SMIIC Standardı", 31.

⁵⁹⁴ Türkiye Standardları Enstitüsü, "TSE'nin Kuruluşu", (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.tse.org.tr/Hakkimizda?ID=2&ParentID=1>.

⁵⁹⁵ Türkiye Standardları Enstitüsü, "Helal Belgelendirme Hizmetlerimiz", (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.tse.org.tr/IcerikDetay?ID=2358&ParentID=6898#:~:text=T%C3%BCrk%20Standardlar%C4%B1%20Enstit%C3%BCs%C3%BC%202014%20Temmuz,g%C3%B6re%20Helal%20Uygunluk%20Belgelendirmesi%20yapılmaktadır%C4%B1r>.

⁵⁹⁶ Çöp, Çakmak ve Köklü, "Helal Gıda Sertifikaları", 54.

TSE kapsamında 3 tür helal belgelendirmesi yapılmaktadır:

Helal Gıda Belgelendirmesi: TS OIC/SMIIC 1 standardına göre et, süt, yumurta, tahıl ürünleri, yağlar, meyve sebzeler, şeker, meşrubat, bal, besin takviyeleri, gıda katkı maddeleri vb. ürünler için belgelendirme yapılmaktadır. Bu belgelendirmede başvurular, geçerlilik süresi 1 yıl olan helal ürün belgelendirme modeline ya da geçerlilik süresi ürünün raf ömrü ile sınırlı olan helal parti malı uygunluk belgelendirme modeline göre değerlendirilmektedir.

Helal Hizmet Belgelendirmesi: TS OIC/SMIIC 1 ve TS 13571/T1 standardına göre toplu yemek mutfakları, lokanta, kafeterya, pastane, hızlı yemek servis yerleri, market, mezbahalar için belgelendirme yapılmaktadır.

Helal Kozmetik Belgelendirmesi: TS OIC/SMIIC 4 standartlarına göre bebek ürünleri, kişisel temizlik ve banyo ürünleri, bakım ve makyaj ürünleri ile makyaj temizleme ürünleri, koku verici ter önleyiciler, tıraş ürünleri, cilt bakım ürünleri vb. kozmetik ürünleri için belgelendirme yapılmaktadır. Bu ürünler için de başvurular, geçerlilik süresi 1 yıl olan helal ürün belgelendirme modeline ya da geçerlilik süresi ürünün raf ömrü ile sınırlı olan helal parti malı uygunluk belgelendirme modeline göre değerlendirilmektedir.⁵⁹⁷

TSE'nin helal belgelendirme çalışmalarında:

- Müracaat ve doküman kontrolü aşamasında belgelendirme uzmanları,
- Helal ürün ve hizmet sektörünün ilgili meslek gruplarından oluşan deneyimli teknik inceleme uzmanları, Diyanet İşleri Başkanlığınca belirlenen müftü, müftü yardımcısı ya da vaizlerden oluşan İslami Konular Uzmanı,
- Sertifikalandırma ve karar alma aşamalarında Diyanet İşleri Başkanlığınca görevlendirilen Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi,

⁵⁹⁷ TSE, “Ürün Belgelendirme Başvuruları”, (Erişim Tarihi, 11.07.2022), <https://tse.org.tr/IcerikDetay?ID=41&ParentID=34>.

- Fıkıh, sağlık, hijyen, gıda bilimi ve teknolojisi, veterinerlik ve yasal düzenlemeler konusunda çoğunluğu profesör olan uzman akademisyenlerden oluşan Akademik İstişare Kurulu,
- Eğitim, seminer, çalıştay, ulusal ve uluslararası panel, kongre, konferans ve sempozyum gibi etkinliklerde tecrübeli eğitim uzmanları görev almaktadır.⁵⁹⁸

f. Helal Akreditasyon Kurumu (HAK)

Helal akreditasyon, helal belgesi veren kuruluşların ulusal ve uluslararası kabul görmüş standartlara göre değerlendirilmesi, yeterliliklerinin onaylanması, düzenli aralıklarla denetlenmesi ve izlenmesidir.⁵⁹⁹ Bu kapsamda, helal uygunluk değerlendirme kuruluşlarını akredite etmek, bu kuruluşların ulusal veya uluslararası alanda faaliyette bulunmalarını ve bu surette düzenledikleri belgelerin ulusal ve uluslararası alanda kabulünü temin etmek üzere, 18 Kasım 2017 tarihli 7060 sayılı Kanun ve 4 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi hükümleri çerçevesinde kurulmuştur. Ülkemizde helal akreditasyon konusunda yetkili tek kurum olan HAK, Ticaret Bakanlığı'na bağlı olarak çalışmalarını sürdürmektedir.⁶⁰⁰ HAK, bir akreditasyon kurumu olup helal belgelendirme faaliyeti Kurumun görev ve yetki alanında bulunmamaktadır.⁶⁰¹

HAK'ın oluşturulmasındaki amaç helal ürünlere yönelik yapılan sertifikalandırma işlemlerinde yaşanan farklılıkların giderilmesi, bu işin ticari amaçlardan korunması, standartlaşmanın önünün açılması ve helal ürün sertifikalarının güvenilirliğinin sağlanmasıdır.⁶⁰² Bu doğrultuda HAK tarafından ilk akredite edilen kuruluş TSE olmuştur.⁶⁰³

⁵⁹⁸ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 121-122.

⁵⁹⁹ HAK, "Sıkça Sorulan Sorular", (Erişim Tarihi, 11.07.2022), <https://www.hak.gov.tr/>.

⁶⁰⁰ Yetim ve Türker, *Helal ve Sağlıklı Gıda*, 120; HAK, "Sıkça Sorulan Sorular".

⁶⁰¹ HAK, "Sıkça Sorulan Sorular".

⁶⁰² Çöp, Çakmak ve Köklü, "Helal Gıda Sertifikaları", 56.

⁶⁰³ HAK tarafından akredite edilen kuruluşlardan bazıları şunlardır; Uluslararası Uygunluk Değerlendirme Servisi (ICAS), Supreme Islamic Council of Halal Meat in Australia (SICHMA), Szutest Uygunluk Değerlendirme A.Ş., Halal Food and Quality S.L (HFQ), Gebze Biyogenetik ve Gıda Laboratuvarı, Tekirdağ Gıda Kontrol Laboratuvar Müdürlüğü... HAK, "Helal Akredite Kuruluş Arama" (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.hak.gov.tr/helal-akreditasyon/helal-akredite-kurulus-arama>.

Günümüzde gerek ulusal gerekse uluslararası birçok firma, kurum veya kuruluş helal belgesi vermektedir. Ancak yurtdışında verilen belgeleri hatta yurt içinde verilen belgeleri dahi firmalar tanımamaktadır. Dolayısıyla genel olarak helal sertifikaların tanınmama problemi bulunmaktadır. Bu durum özellikle uluslararası alanda helal gıda hassasiyeti olanlar için ticareti zorlaştırmaktadır. Bu yüzden firmaları akredite edecek ve akredite firmaların birbirlerini tanıyacağı bir sisteme ihtiyaç olmuş ve bu ihtiyacı gidermek üzere HAK kurulmuştur.⁶⁰⁴ Ayrıca HAK tarafından akredite edilen helal belgelendirme kuruluşlarınca verilen helal belgeleri İİT'nin helal standardı olan SMİIC standartları uyarınca güvenilirlikleri de ispatlanmış olacağı için önemli bir prestij kazanmış olacaktır. Böylece hem tüketici güvenini kazanmış hem de piyasa dolaşımı sağlanmış ürünlerin gerek yurt içi gerekse yurt dışı pazarlara girişi kolaylaşmış olacaktır.⁶⁰⁵

7060 sayılı Kanun'un 3. maddesi 2. fıkrasında kurumun görev ve yetkileri şu belirtilmiştir:

1. Ülkemizde ve yurt dışındaki helal uygunluk değerlendirme kuruluşlarına helal akreditasyon hizmeti sunmak, helal akreditasyon kıstas ve tedbirlerini belirlemek ve bunları uygulamak,
2. Faaliyet alanı kapsamında, uluslararası ve bölgesel akreditasyon birlikleri ve örgütleri nezdinde Türkiye'yi temsil etmek, bunlara üye olmak yönetimlerinde görev almak veya bu kuruluşların merkezi olarak hizmet vermek, karşılıklı tanıma anlaşmalarını imzalamak, akreditasyon kuruluşları ve bu kuruluşlar ile bağlantılı kurum ve kuruluşlarla ilişkiler kurmak ve işbirliğinde bulunmak,
3. Helal akreditasyon konusunda her türlü bilimsel ve teknik incelemeleri gerçekleştirmek, helal akreditasyonun önemini artırıcı faaliyetler yapmak, helal akreditasyon kapsamında eğitim vermek, araştırma ve yayın yaptırmak, ulusal ve uluslararası kongre, seminer ve benzeri toplantılar düzenlemek,
4. Kurumun faaliyetlerinin icrası için hizmet almak, taşınır ve taşınmaz satın almak, yaptırmak, satmak, kiralamak,

⁶⁰⁴ Gültekin, *Fark Etmeden Yediklerimiz*, 86.

⁶⁰⁵ HAK, "Sıkça Sorulan Sorular".

5. Kanun kapsamındaki diğer görevleri yerine getirmek.⁶⁰⁶

C. Helal Gıdaya Yönelik Yaşanan Sorunlar

Helal gıdaya yönelik yaşanan sorunlardan biri helal sertifikasyon alanında uygulanan ortak bir standardın olmayışı sebebiyle uygulama birliğinin olmamasıdır. Bu sebeple helal belge veren kuruluşlar ve kurumlar arasında farklı uygulamalar ve standartlar olmakta ve ülkeler arasında, hatta ülke içindeki farklı firmalar arasında farklılıklar ortaya çıkmaktadır.⁶⁰⁷ Bu durum ticarete sorunlara yol açmaktadır.⁶⁰⁸

Helal gıda sertifikasının zorunlu olmaması da hem ülkemizde hem de diğer Müslüman ülkelerde sorun oluşturabilecek bir konudur. Helal sertifikasının zorunlu olmaması sertifikasyon işlemlerinin çoğunlukla gönüllü kuruluşlar tarafından yerine getirilmesine sebep olmaktadır. Bu durum tüketicilerin helal sertifikalı ürünlere de şüpheyile yaklaşmasına sebep olmaktadır. Çünkü belgelendirmenin belli bir ücret karşılığı verilmesi helal gıdayı ekonomik araç haline getirmekte ve bu durum helal belgelerin geçerliliğinin ve denetimlerin güvenilirliğinin sorgulanmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple ortak bir helal gıda standardının hazırlanması ve helal gıda denetimlerinin belirli bir sisteme ve periyoda bağlanması gerekmektedir.⁶⁰⁹

Ülkemizde bazı kesimler tarafından helal gıdanın haksız rekabete yol açtığı; domuz ürünü, helal kesim veya alkol konusu haricindeki ürünlerin zaten helal olduğu bu sebeple ayrıca sertifikalandırmanın gereksiz olduğunu savunulmaktadır.⁶¹⁰ Günümüzde üretilen paket ürünlerin içerisindeki katkı maddeleri ve genetik modifikasyonlar sonucu farklı hayvan genlerinin aktarılması gibi gelişmeler aslında yediğimiz pek çok üründe helal olmayan gıda ya da gıda katkı maddelerinin bulunduğunu doğrulamaktadır. Helal gıda konusunun yalnızca domuz yememek, içki içmemekten ibaret olmadığı ve ayrıntısının çok fazla olduğu da düşünülürse bu durumun tersine her gıdanın helal sertifikasına ihtiyacı olduğunu söylemek daha yerinde olacaktır.

⁶⁰⁶ Helal Akreditasyon Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, m.3/2.

⁶⁰⁷ Güzel ve Kartal, “Helal Gıda Sertifikası ve Tüketici”, 302.

⁶⁰⁸ Türker, “Helal ve Güvenilir Gıda”, 95.

⁶⁰⁹ Güzel ve Kartal, “Helal Gıda Sertifikası ve Tüketici”, 303.

⁶¹⁰ Köseoğlu, “Helal Belgelendirme Gerekliği”, 12.

Helal sertifikalandırma konusundaki bir başka problem de genellikle mezhepler arasındaki farklılıkların dikkate alınmamasıdır.⁶¹¹ Helal gıda konusunda mezhepler arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Bu sebeple her mezhebin kendine has sertifikasının bulunmasına yönelik çalışmaların yapılması da gereklidir. Hanefilere göre haram sayılan pek çok şey Malikilere göre helal sayılmıştır. Şafiiler ve Hanbeliler bu iki uç mezhep arasında yer alır ve Şafiiler Hanefilere, Hanbeliler ise Malikilere yakın konumda yer almaktadır.⁶¹² Örneğin; balık konusunda tüm mezhepler görüş birliğinde iken, midye, istakoz, karides gibi diğer deniz canlıları konusunda farklı yaklaşımlar vardır. Hanefiler sadece balıkların helal olduğunu, balık sureti dışındakilerin haram olduğunu bu sebeple diğer deniz canlılarının haram olduğunu savunmaktadırlar.⁶¹³ Maliki, Şafii ve Hanbeliler ise Mâide Suresi'nin 96. Ayeti'ndeki⁶¹⁴ “deniz avı” ifadesine ve Peygamber Efendimizin “*denizin suyunun temiz, ölüsünün helal*” olduğu ifadesine dayanarak deniz ürünlerinin yenilmesi konusunda geniş bir yaklaşım sergilemişlerdir. Maliki ve Hanbeliler timsah gibi yırtıcı hayvanlar hariç tüm deniz hayvanlarının helal olduğunu savunmaktadırlar. Şafii mezhebine göre ise suda yaşayan hayvanlar helal, suda yaşadığı halde karada da yaşayabilen kurbağa, yengeç, kaplumbağa, su yılanı gibi hayvanlar habıs ve zararlı oldukları için helal değildir. Ancak midye, kalamar, istakoz, karides gibi denizde yaşayan ürünlerin yenmesi helaldir.⁶¹⁵

Hemen hemen her ülkede sağlıklı ve temiz gıda konusunda gerekli mevzuatlar bulunmaktadır. Örneğin ülkemizde hayvansal ürünlerle ilgili, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından 17.12.2011 tarihinde çıkarılan “Hayvansal Gıdaların Resmi

⁶¹¹ Çöp, Çakmak ve Köklü, “Helal Gıda Sertifikaları”, 61.

⁶¹² Orhan Çeker, “Helal Gıda Anlayışımız”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 3/2, (2021): 7, <https://doi.org/10.51973/head.1005218>.

⁶¹³ Saffet Köse, “Fıkhi Açıdan Helal Gıdanın Temel İlkeleri”, *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*, 2/1, (2020): 4-5.

⁶¹⁴ “Hem size hem de yolculara fayda olmak üzere (faydalanmanız için) deniz avı yapmak ve onu yemek size helâl kılındı. İhramlı olduğunuz müddetçe kara avı size haram kılındı. Huzuruna toplanacağınız Allah'tan korkun.” Mâide, 5/96.

⁶¹⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu, “Yengeç, istakoz, karides, kalamar, midye, kurbağa vs. gibi deniz ürünleri yenir mi?”, (Erişim Tarihi, 02.08.2022), <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/987/yengec--istakoz--karides--kalamar--midye--kurbaga-vs--gibi-deniz-urunleri-yenir-mi-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>.

Kontrollerine İlişkin Özel Kuralları Belirleyen Yönetmelik”,⁶¹⁶ ya da Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından 05.01.2005 tarihinde çıkarılan “Kırmızı Et ve Et Ürünleri Üretim Tesislerinin Çalışma ve Denetleme Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik”⁶¹⁷ ile hayvansal ürünlerin üretim tesislerinin hijyen ve sanitasyonu ile çalışanların taşınması gereken şartlar düzenlenmiştir. Ancak iki yönetmelikte de helal kesim konusunda herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır. İslami açıdan her sağlıklı gıda helal ve tayyib değildir. Bu noktada mevcut kanunlar, kontrol otoriteleri ve kriterleri helal gıda konusunda yetersizdir. Uluslararası gıda otoritelerinin de helal gıda konusunda katkısının olmaması ya da sınırlı olması sonucu helal gıda denetimleri yetersiz kalmaktadır.⁶¹⁸

Helal sertifikası konusunda en önemli husus sertifikayı verecek olan kurumun bağımsız, tarafsız, teknik ve teknolojik olarak üretim ve katkı maddeleri konularına hâkim olan teknik ekip ile fıkıh ilmine sahip ilim adamlarından oluşan bir heyete sahip olması gereğidir. Ayrıca bu kurumun ekonomik kaygılardan uzak olması ve toplumun her tabakası tarafından saygı duyulan ve işini hakkı ile yaptığı konusunda şüpheye meydan vermeyecek özellikte olması gerekmektedir.⁶¹⁹ Bu kapsamda devlet kontrolü altında olması kontrollerin güvenilirliğinin sağlanmasında etkili olacaktır. Ayrıca devletin maddi kaygısının olmayışı da helal belgelendirme işlemlerinin ticari kazanç sebebiyle kötüye kullanılmasının önüne geçilmesini sağlayacaktır.

⁶¹⁶ Resmi Gazete, “Hayvansal Gıdaların Resmi Kontrollerine İlişkin Özel Kuralları Belirleyen Yönetmelik”, (Erişim Tarihi, 13.09.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/12/20111217-9.htm>.

⁶¹⁷ Resmi Gazete, “Kırmızı Et ve Et Ürünleri Üretim Tesislerinin Çalışma ve Denetleme Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik”, (Erişim Tarihi, 13.09.2022), <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/01/20050105-7.htm>.

⁶¹⁸ Türker, “Helal ve Güvenilir Gıda”, 95.

⁶¹⁹ Ali Batu, “Helal (Mahzursuz) Gıda Belgelendirmesindeki Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 7/2 (2012): 64, <https://doi.org/10.51973/head.1072453>.

SONUÇ

İnsan vücudunun fizyolojik ve zihinsel gelişiminin devam edebilmesinin yolu yeterli, sağlıklı ve güvenilir gıdaya sürekli olarak erişebilmesinden, yani beslenmesinden geçmektedir. Beslenme hakkı insan vücuduna minimum düzeyde, yaşamaya yetecek kadar herhangi bir yiyecek maddesinin alınmasından ibaret değildir. Beslenme hakkı, herkesin beslenme ihtiyaçlarını karşılayacak miktar ve kalitede, sağlıklı, güvenilir, kültürel olarak ya da inanç değerleri bakımından kabul edilebilir, sürdürülebilir gıdaya, her zaman fiziksel ve ekonomik olarak erişebilmesi hakkıdır. Bu bakımdan beslenme hakkının sağlanmış olması için tüketilen gıdaların yeterli miktarda, sürekli, mevcut, erişilebilir, kültürel ve inanç değerleri bakımından kabul edilebilir, sağlıklı, temiz, güvenilir ve sürdürülebilir olması gibi bazı şartların da sağlanmış olması gerekmektedir. İnsanın yeterli bir yaşam standardına sahip olabilmesi için temel gereksinimlerden biri de beslenme olduğu ve yeterli yaşam standardı hakkı da ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisinde yer aldığı için beslenme hakkı da insan hakları içinde ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisinde yer bulmuştur.

Beslenme insan hayatının devam edebilmesi için zorunlu olduğu, diğer insan haklarının sağlanabilmesinin yolu da yaşayan bir insanın var olmasına bağlı olduğu için beslenme hakkı diğer tüm insan haklarının da temelinde yer alan bir haktır. Ancak beslenme hakkının sağlanabilmesi için de bazı insan haklarının yerine getirilmiş olması gerekmektedir. Örneğin; yaşam hakkı sağlanmadan beslenme hakkından söz etmek mümkün değildir. Ayrıca beslenme sadece katı gıdalarla sınırlı değildir, su da beslenme hakkının bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bakımdan su hakkının beslenme hakkı ile bağlantılı olması kaçınılmazdır. Yine sağlık hakkı ile beslenme hakkı doğrudan bağlantılı olan bir başka haktır. Görüldüğü üzere beslenme hakkı diğer insan haklarıyla da bazen doğrudan bazen ise dolaylı yoldan ilişkilidir.

Beslenme hakkının, Türk Hukuku bakımından gelişimi eski Türklere kadar dayanmaktadır. Orhun Kitabelerinde bulunan “*Tanrı buyurduğu için, ölecek milleti diriltip besledim*” ifadesi bize göstermektedir ki Göktürk döneminde dahi hükümdar milletini doyurmayı görev bilmiştir. Bu gelenek Türk İslam döneminde de devam etmiş ve o dönem eserlerinden Kutadgu Bilig’de de halkı beslemek hükümdarın görevleri arasında sayılmıştır. Bu durum Türklerde beslenme hakkının köklü bir tarihi olduğunu

kanıtlamaktadır. Selçuklu kaynaklarında doğrudan beslenme hakkı düzenlenmemekle birlikte beslenme hakkıyla bağlantılı olan Hisbe teşkilatı kurulmuş ve gıda kalite ve fiyat istikrarı gibi konular düzenlenerek halkın gıdaya erişimini kolaylaştıracak ve gıdalarda kalite kontrollerini sağlayacak düzenlemelerle beslenme hakkı dolaylı yoldan korunmuştur. Osmanlı Devleti'nde de hisbe teşkilatı varlığını devam ettirmiş ve Fatih Sultan Mehmet dönemine ait "İhtisab Kanunnameleri", II. Bayezid dönemine ait "Kanunname-i İhtisab-ı Bursa" gibi kanunlarla hukuki olarak koruma altına alınmış ve II. Mahmut döneminde İhtisab Nezareti kurulmuştur. Hisbe teşkilatı ile satılan gıdaların kalite standartlarının altına düşürülmemesi, fiyat ve sağlık açısından uygunluk şartlarını sağlaması suretiyle tüketiciye ulaştırılması ve esnaf kontrolü gibi konularda düzenlemeler yapılmıştır. Böylece dolaylı olarak korunan beslenme hakkı Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da yaşam hakkının korunmasıyla yine dolaylı olarak varlık bulmuştur.

Beslenme hakkının doğrudan yer bulduğu ilk ve tek Anayasamız 1961 Anayasası olmuştur. 1961 Anayasası'nın 52. maddesinde: *"Devlet, halkın gereği gibi beslenmesini... sağlamak için gereken tüm tedbirleri alır."* ifadesi ile beslenme hakkı anayasal bir temele kavuşmuştur. Ancak 1982 Anayasası'nda bu şekilde doğrudan beslenmeyi hak olarak düzenleyen bir madde bulunmamaktadır. Beslenme hakkını dolaylı olarak kapsayacak yaşam hakkı, sağlık hakkı gibi haklar ve toprak mülkiyeti (m. 44), çiftçinin korunması (m. 45) gibi maddelerle dolaylı yoldan beslenme hakkı korunmuştur. Ancak beslenme hakkının hayati önemi düşünüldüğü zaman bu hakkın dolaylı değil de doğrudan bir hak olarak düzenlenmesi ve Anayasa ile koruma altına alınması gerekmektedir. Anayasa'da açık bir şekilde beslenme hakkının kapsamının ve içeriğinin belirlenmesi ve hakkın ihlal edilmesi halinde başvurulacak hukuki mekanizmanın belirlenmesi gerekmektedir. Yine beslenme hakkının ihlalinden sorumlu olan kişilerin hesap verebilirliğinin sağlanması bakımından beslenme hakkının doğrudan anayasal ve kanuni düzenlemelerde mevcut olması gerekmektedir.

Beslenme hakkı diğer insan haklarının yerine getirilmesinin ön şartı niteliğinde bir hak olduğu için temel bir insan hakkıdır ve kişi hakları arasında düzenlenmesi gerekir. Ancak uluslararası sözleşmelerde beslenme hakkı yeterli bir yaşam düzeyine ulaşılması hakkı kapsamında değerlendirilerek sosyal ve ekonomik haklar arasında düzenlenmektedir. 1961 Anayasası'nda da beslenme hakkı sosyal ve ekonomik haklar arasında düzenlenmiştir. Beslenme hakkında devlete doğrudan besin dağıtma

yükümlülüğü yüklenmemektedir. Devletin beslenme hakkı bakımından yükümlülüğü saygı gösterme, koruma ve yerine getirmedir. Yerine getirme yükümlülüğü ise devletin ekonomik kaynakları doğrultusunda kademeli bir şekilde uygulamasını gerektirmektedir. Sosyal ve ekonomik hakların, devletin ekonomik imkanları dahilinde yerine getirilmesi gereğinden ve beslenme hakkının yeterli yaşam düzeyine ulaşılabilmesi kapsamında değerlendirilmesinden dolayı bu hak sosyal ve ekonomik haklar arasında değerlendirilmektedir. Bu kapsamda beslenme hakkı 1982 Anayasası'nda, 49. maddede "Çalışma hakkı ve ödevi" başlığı altında "*çalışanların hayat seviyesini yükseltmek...*" ibaresinin devamında düzenlenebileceği gibi 56. maddede "Sağlık hizmetleri ve çevrenin korunması" maddesinde de düzenlenebilecektir.

Uluslararası alanda beslenme hakkının düzenlenmesi daha yakın bir tarihe dayanmaktadır. Beslenme hakkına yer veren ilk metin 1924 tarihli Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi olmuştur. Ancak bu Bildiri Milletler Cemiyeti'nin ortadan kalkması sebebiyle geçerliliğini yitirmiştir. Ancak 1959 yılında BM bünyesinde Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi'nin genişletilmiş hali olan BM Çocuk Hakları Bildirgesi ile çocuklar için beslenme hakkı tekrar düzenlenmiştir. BM'nin beslenme hakkına dair yaptığı ilk düzenleme ise 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si olmuştur. Beyanname'nin 25. maddesinde herkesin hem kendisi hem de ailesi için sağlık ve refahına uygun bir hayat seviyesine ulaşmak amacıyla besin temin edebilme hakkına sahip olduğu düzenlenmiştir. Ancak beslenme hakkının en kapsamlı düzenlendiği metin olarak karşımıza 1966 tarihli BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi çıkmaktadır. 1999 yılında BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi tarafından çıkarılan 12 No'lu Genel Yorum ile de beslenme hakkının tanımı ve temel içeriği kapsamlı bir şekilde ortaya konulmuştur. Bu tarihlerden sonra BM bünyesinde çıkarılan pek çok sözleşme ile beslenme hakkı korunmuş ve beslenme hakkının önemini ve gereklerini saptamak için pek çok gıda konferansları ve zirveler düzenlenmiştir.

Bölgesel düzeyde olan sözleşmelerin ise ilk hallerinde beslenme hakkına yer verilmemiştir. Ancak Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi ile Afrika İnsan ve Halkların Hakları Sözleşmesi'ne ek çıkarılan protokollerle beslenme hakkı düzenlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ise temel olarak medeni ve siyasi hakları korumayı hedeflemiş ve ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kategorisinde yer alan beslenme hakkına ilişkin doğrudan bir düzenlemeye yer vermemiştir. AİHS ile eksik kalan ekonomik, sosyal ve

kültürel haklar daha sonra Avrupa Sosyal Şartı ile giderilmiş fakat beslenme hakkı bu Şart'ta da yer almamıştır. Diğer bölgesel anlaşmalarda olduğu gibi AİHS'de de sonradan eklenen protokoller yoluyla beslenme hakkına yer verilmesi daha uygun olacaktır. Ancak beslenme hakkının doğrudan düzenlenmemesi bu hakkın gözetilmediği anlamına da gelmemektedir. AİHM, insan haklarının dinamik, Sözleşme'nin de yaşayan bir belge olmasından dolayı "yaşam hakkını" günümüzde yaşanan gelişmelere paralel olarak geniş bir şekilde yorumlamıştır. Bu doğrultuda beslenme hakkı ile yaşam hakkı arasında bağ kurarak yeterli miktarda besine ulaşılamamasını yaşam bakımından tehlike olarak kabul etmiştir. Böylece Sözleşme'de yer alan yaşam hakkı ile bağlantısından dolayı beslenme hakkı dolaylı yoldan korunmaktadır.

Yapılan tüm bu hukuki düzenlemelere rağmen 2021 yılında dünyada 811 milyon kişi yetersiz beslenmektedir. 2019 yılında dünya açlık oranı yaklaşık % 8,4 iken, 2020 yılında % 10'a çıkmıştır. Beslenme hakkı üzerine yapılan tüm zirveler, konferanslar ve hukuki düzenlemelere rağmen açlık oranı sürekli artmaktadır. Yani yapılan düzenlemeler yetersiz kalmaktadır. Gelişmiş ülkelerde açlık oranı daha az iken az gelişmiş ülkelerde bu oran oldukça fazladır. Bu durum bize açlığın sebebinin kaynak yetersizliği değil de mevcut kaynakların adaletsiz dağılımdan kaynaklandığını göstermektedir. Dünyada mevcut gıdalar aslında tüm insanlara yetebilecek seviyede iken yoksulluk, savaşlar, politik istikrarsızlıklar, pandemi, ekonomik ya da fiziksel elverişsizlikler gibi sebeplerle kaynakların adil dağılımının sağlanamaması yüzünden pek çok insan açlığa bağlı hayatını yitirmektedir.

Açlık sorunuyla beraber günden güne artan başka bir tehdit de gıda güvensizliği oranıdır. 2020 verilerine göre dünya nüfusunun % 11,9'u ciddi derece; % 18,5'i ise orta derecede gıda güvensizliğine maruz kalmaktadır. Gıda güvensizliği gıda satın alamayacak ya da üretimini yapamayacak durumda olanların sürekli yeterli beslenememesi veya gıda fiyatlarındaki, üretimindeki veya gelir düzeyindeki istikrarsızlıklar sebebiyle yaşanan geçici gıdaya erişememe durumudur. Bu durum üzerinde iklim değişikliği, artan gıda fiyatları, yoksulluk, silahlı çatışmalar, politik istikrarsızlıklar, tarım arazilerinin verimsizleşmesi ve bölünmesi gibi pek çok faktör etkili olmaktadır. Yani gıda güvencesi üzerinde politik, ekonomik, çevresel pek çok faktör etkili olmaktadır. Bu noktada gıda güvencesinin sağlanması için hem devletlere hem de uluslararası topluluklara yükümlülükler düşmektedir. Örneğin; enerji kaynaklarında

istikrar sağlanması, tarım alanlarının amaç dışı kullanımının önlenmesi ve tarımsal faaliyetlere teşviklerin artırılması, tarım arazilerinin küçülmesini önleyecek kanunların hazırlanması, sürdürülebilir tarım yöntemlerinin geliştirilmesi gibi tarım politikaları ile politik istikrarsızlıkların ve çatışmaların önlenmesi, yoksulluk oranını düşürecek ve gelir dağılımında adaleti sağlayacak, iklim değişikliğini azaltacak tedbirlerin alınması gerekmektedir. Yine açlık oranının yüksek olduğu az gelişmiş ülkelere gıda yardımları yapılması, bu bölgelerde yerel üretimin gelişmesini destekleyecek faaliyetlerde bulunulması, gıda üretimi üzerine eğitimlerin verilmesi, modern araç-gereç yardımı yapılması gibi yöntemler de gıda güvencesinin sağlanması bakımından etkili olabilecektir.

Gıda güvencesi yalnızca gıdanın var olması ve yeterli olması ile sağlanmamaktadır. Gıdanın mevcut ve yeterli olmasıyla birlikte sürdürülebilir olması da gerekmektedir. Gıdanın sürdürülebilirliği ise bugün yapılan üretim ve tüketim faaliyetleri ile gelecek nesillerin gıda elde etme imkânlarının engellenmemesi, gıdanın hem bugün hem de gelecekte devamlı mevcut ve ulaşılabilir olması anlamına gelmektedir. Bunun yolu da doğada var olan kaynakların bilinçli ve yenilenebilir şekilde kullanılması ve üretim faaliyetleri sırasında çevreye ve insan sağlığına zarar verilmeyecek yöntemlerin kullanılmasıdır. Ancak geçmişte ve günümüzde hem sağlık hem de ekolojik denge bakımından zararlı yöntemlerle gıda ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır.

Öncelikle gıda arzının sağlanması için Yeşil Devrim olarak nitelendirilen konvansiyonel tarım yöntemi uygulamaları başlamış ve bununla birim alandan elde edilen verimin artırılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda melez tohumlar üretilmiş, kimyasal gübreler ve ilaçlar ile hastalık ve zararlılara mücadele ve verim artışı sağlanmış, tarımda makineleşme ve sulama yöntemleri geliştirilmiştir. Konvansiyonel tarım yöntemleri ile verimde artış sağlanmış ancak hem ürünlerin kalitesinde düşüş olmuş hem de kullanılan kimyasal, toprağa ve insan sağlığına karşı riskler oluşturmuştur. Yine bilinçsiz sulama ile hem toprak tuzlanmış ve çoraklaşmış hem de su kaynakları bilinçsizce tüketilmiştir.

Konvansiyonel tarımın çevreye verdiği zararlar üzerine daha çevre dostu olduğuna inanılan biyoteknolojik çalışmalar gündeme gelmiştir. Biyoteknoloji ile hem tarımsal hem de hayvansal üretimde; hastalıklara ve zararlılara karşı dirençli, çevresel koşullara uyum sağlayabilen, ürün verim ve kalitesini artıran çalışmalar yürütülmektedir.

Böylece konvansiyonel tarım ile çevreye verilen zararlar azaltılarak ürün verimi artırılmaya çalışılmıştır. Ancak GD gıdaların sağladığı fayda ve taşıdığı risk değerlendirildiği zaman gerçekten masum olup olmadıkları düşündürmektedir. GDO teknolojisi ile çevreye verilen riskin azaltılması hedeflenmektedir; ancak GD ürünlerin gen kaçışı, süper yabancı otların türemesi, zararlılarda dayanıklılığın artması, hedef olmayan yararlı organizmaların da zarar görmesi, toprak ve su kirlenmesi gibi çevreye olası yan etkileri de mevcuttur. Yine konvansiyonel tarımda bitkilerdeki kimyasal kalıntıların insan sağlığı için risk oluşturması sebebiyle zararlı olduğu savunulmuştur. Ancak konvansiyonel tarımın yerini alan biyoteknolojinin insan sağlığı üzerindeki olası etkileri de azımsanamayacak derecede önemlidir. GD gıdalar ile antibiyotiğe karşı direnç, alerjik reaksiyonları tetikleme, toksik etkisinden dolayı kanser, kısırlık gibi farklı tehlikelerin ortaya çıkması riskleri mevcuttur.

Gıda güvencesinin sağlanmasına yönelik yapılan bir başka biyoteknolojik çalışma da suni ettir. Laboratuvar ortamında üretilen doku ve hücrelerden elde edilen bu etin alternatif protein kaynağı arayışlarına çare olacağı düşünülmektedir. Yapay etin hayvansal üretimden kaynaklanan sera gazı salınımını azaltması, orman ve arazi tahribatlarının önlenmesi, hayvanların kesilme gereğinin ortadan kalkması, dünya nüfusunun protein ihtiyacının karşılanması, etin laboratuvar ortamında hijyen kuralları dahilinde üretilmesinden dolayı patojen riskinin azaltılması gibi potansiyel faydalarıyla birlikte; üretimi sırasında kullanılan kimyasalların potansiyel zararları ile hücrelerin geliştirilmesi işleminin kanser hücrelerini tetikleme ihtimali gibi zararları da gündeme gelmektedir.

Yapay et sırasında kullanılan enerji miktarının ve yapay etin maliyetinin yüksek olması ile lezzet olarak geleneksel etin yerini tutmaması yine bu etin tercih edilmesinin önündeki engellerdendir. Yapay etin üretilmesinin en büyük amacı sera gazı salınımlarının azaltılmasıdır. Ancak yapay et üretimi sırasında kullanılan yoğun enerji ile yine karbon salınımı olması kaçınılmazdır. Ayrıca üretim sırasında kullanılan kimyasalların çevreye vereceği zararlar da yine yapay etin potansiyel çevresel riskleri arasındadır. Günümüzde gerek tarımsal, gerekse hayvansal ürünlerde “doğala dönüş” ve organik gıdalara yönelimin mevcut olduğu da düşünüldüğü zaman insanların doğallıktan uzak olan “yapay et”i tercih etmesi düşünlemez.

Yapay et ile ilgili başka bir tartışma konusu ise helal olup olmadığıdır. Gıdanın helallığı öncelikle kaynağına göre belirlendiği için kaynağının helal olması durumunda yapay etin de helal olabileceği düşünülmekle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından henüz bu konuda kesin bir kanı oluşmamıştır. Bu sebeple yapay et üzerindeki araştırmalar tamamlanana kadar tüketilmesi konusunda tedbirli davranılması gerekmektedir.

GDO teknolojisi henüz etkileri tespit edilecek kadar uzun bir geçmişe sahip değildir. Ayrıca insanlar üzerinde doğrudan deneyler yapılmadığı için de taşıdığı risklerin kesinliği belirlenmemiştir. Ancak tehlikesinin henüz tespit edilememiş olması GD gıdaları güvenli gıda olarak kabul edilebilirliğini de sağlamamaktadır. Taşıdıkları risk ile sağladıkları fayda dengesi henüz belirlenmiş değildir ancak bu sağlıklı olduğu anlamına gelmez. Bu sebeple gelecekte ne tür yan etkilerinin olduğunu bilmediğimiz bu GD gıdalara karşı temkinli olmamız daha doğru olacaktır. Ülkemizde bu doğrultuda Biyogüvenlik Kanunu çıkarılmış ve GD gıdaların üretim ve ithalatı konusunda sınırlamalar getirilmiş ve ambalajda belirtilme zorunluluğu getirilmiştir. Bu Kanun kapsamında GD ürünlere yönelik laboratuvarların kurulması, yapılan denetimlerin sıklaştırılması, gıdaların izlenebilirliğinin geliştirilmesi gıdalara olan güvenilirliğin sağlanması bakımından gereklidir.

Beslenme hakkı kapsamında değerlendirilmesi gereken bir başka konu da tezimizin son kısmını oluşturan helal gıdadır. Beslenme hakkının içeriğinde gıdanın güvenli olması ve kültür ve inanç değerleri bakımından kabul edilebilir olması yer almaktadır. Gıda güvenliği gıdanın temiz ve sağlıklı olması anlamına gelmektedir. Müslüman bireyler için temiz ve sağlıklı gıda helal ve tayyib olan gıdadır; Museviler için koşer gıda; Budistler için ise vejetaryen gıdadır. Bu bakımdan insanların inanç sistemlerine uygun gıdaya sürekli ve düzenli erişiminin sağlanması halinde insanların beslenme hakkının sağlandığından söz edebilecektir.

Türkiye'nin nüfusunun çoğunluğu Müslüman olmasından dolayı ülkemizde gıdaların güvenilirliğinden söz etmek için helal ve tayyib olmasının gerekli olduğunu söyleyebiliriz. Burada tayyib sadece maddi olarak kir veya hastalık içermemesinden ibaret değildir. Gıdanın temiz olması için ayrıca manevi olarak da temiz olması gerekmektedir. Örneğin; Allah adına kesilmeyen hayvan tüm hijyen koşullarını sağlasa da Müslümanlar için manevi olarak temiz kabul edilmemektedir. Yine İslami şartlara göre

helal olmayan gıdalar her türlü hijyen şartlarını taşısa ve gıda besin değerlerine sahip olsa dahi Müslümanlar için gıda niteliğinde olmayacaktır. Bu bakımdan gıdaların hijyenle beraber helal olduğunun da denetiminin yapılabilmesi bakımından helal gıda konusunda kanunların çıkarılması ve üretilen gıdaların helal standartlarına uygunluğun denetim mekanizmalarının geliştirilmesi gerekmektedir.

Hangi gıdaların helal olduklarının tespiti oldukça zordur. Helal gıdaları tespit etmek için helal sertifikalandırma işlemi yapan kuruluşlar hem uluslararası alanda hem de ulusal düzeyde mevcuttur. Ancak bu kuruluşların birçoğu devlet veya başka bir uluslararası otoriteye bağlı olmayıp gönüllü ve ihtiyari kuruluşlardır. Belli bir otoriteye bağlılık olmadığı için de bu kuruluşların ortak bir helal standartları yoktur. Bu durum helal belgelendirme için farklı standartların ortaya çıkmasına sebep olmuş ve helal belgelendirmesi bakımından karşımıza çıkan en büyük problem niteliğindedir.

Helal belgelendirme hakkındaki bir başka problem ise mezhep farklılıklarından kaynaklanan görüş farklılıklarıdır. Bu durum da helal belgesi olan her gıdaya koşulsuz güvenmemeyi ve içeriğini incelemeyi gerekli kılmaktadır. Bu karışıklığı önlemek için helal belgesi mezheplere göre farklı çıkarılabilir ya da etikette hangi mezhebe göre helal olduğu belirtilerek sertifika işlemi yapılabilir. Yine kuruluşların ihtiyari olması ve sertifikasının belli bir ücret karşılığı verilmesi de helal gıdayı ekonomik kazanç haline getirmekte ve bu durum helal gıdaya güveni azaltmaktadır. Bunun önlenmesi için de helal belgelendirme yerelde devlet otoritesine ve denetimine bağlanabilir, uluslararası alanda ise tüm İslam ülkelerini kapsayacak bir helal sertifika otoritesi tarafından işlem ve denetimler sürdürülebilir. Böyle bir otorite maddi kaygılardan uzak olacağı için daha güvenilir olabilecektir. Helal gıdalar hakkında kanuni düzenlemelerin olmaması da eksiklik olup, yapılacak kanuni düzenlemeler sayesinde sertifika veren kuruluşlar üzerinde denetimlerin sağlanması da olumlu bir gelişme olacaktır.

KAYNAKÇA

- A World Bank Policy Study. *Poverty and Hunger Issues and Options for Food Security in Developing Countries*. Washington D.C. U.S.A: The World Bank, 1986. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/166331467990005748/pdf/multi-page.pdf>.
- Acer, Yücel. “Rusya-Ukrayna Savaşının Gıda Arzına Etkileri ve Tahıl Koridoru Anlaşması”. *SETA Perspektif*. 343 (2022): 1-4. <https://www.setav.org/tag/seta-perspektif/>.
- Akbulut Peerzada, Rabia İlay. *Uluslararası Hukukta Gıda Hakkı*. İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2021.
- Alfieri, Fabio. “Novel Foods: Artificial Meat”. İçinde *Encyclopedia of Food Security and Sustainability General and Global Situation*, 1: 280-284. Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Elsevier, 2019.
- Algan, Bülent. *Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2007.
- Arabacı, Rabihan Yüksel. “Dünya Bankasının Yeni Uluslararası Yoksulluk Sınırları ve Küresel Yoksulluğun Yeniden Değerlendirilmesi”. *Sosyal Güvenlik Dergisi*. 9/1 (2019): 123-140. <https://doi.org/10.32331/sgd.582630>.
- Arslan, Kahan Onur. “Bir Temel Hak Olarak Sağlık Hakkı”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 19/1-2 (2015): 35-59.
- Ashley, John M. *Food Security in the Developing World*. Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Academic Press, 2016.
- Atılğan, Atılğan vd. “Antalya Yöresindeki Seralarda Kimyasal ve Organik Gübre Kullanım Düzeyleri ve Olası Çevre Etkileri”. *Ekoloji Dergisi*. 15/62 (2007): 37-47.
- Avrupa Konseyi. *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Mahkeme İçtihadına İlişkin Bilgi Notu, Sayı 164*. Avrupa Konseyi, 2013. https://www.echr.coe.int/Documents/CLIN_2013_06_164_TUR.pdf.
- Ayan, Altan. “Orhun Abidelerindeki Liderlik ve Yönetim Anlayışının Değerlendirilmesi”. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*. 49 (2015): 305-317. <https://www.akademikbakis.org/>.
- Aydın, Merve, Derya Arslan, Selman Türker. “Gıda Teknolojisinde Yenilikçi Yaklaşımlar”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 3/1 (2021): 19-36. <https://doi.org/10.51973/head.925628>.
- Baran, Züleyhan, Orhan Batman, Mehmet Selami Yıldız. “Helal Otel Belgeli Otellerdeki Yöneticilerin Sertifikalı Helal Gıda Uygulamalarıyla İlgili Düşünceleri: Beş Yıldızlı Bir Otel Örneği”. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 8/15 (2017): 455-470.
- Baran, Züleyhan. “Helâl Gıda Uygulamalarının Müşteri Beklentilerini Karşılamada Önem Düzeyinin Ölçülmesi: Beş Yıldızlı Bir Otel Örneği”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

- Başar, Abdullah Affan. “Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Gıda Güvencesi ve Türkiye’nin Mevcut Durum Analizi”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Batu, Ali. “Helal (Mahzursuz) Gıda Belgelendirmesindeki Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. *Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi*. 7/2 (2012): 60-75, <http://ejft.teknolojikarastirmalar.com>.
- Bayramoğlu, Arzu Tay. “Tarımsal Hammadde Fiyatları ve Biyoyakıt Talebi İlişkisi”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi. “Genel Yorum No. 12, Madde 11: Yeterli Beslenme Hakkı”. İçinde *Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006*, Derleyen ve Metinleri Çeviren Lema Uyar, 203-214. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi. “Genel Yorum No. 15, Su Hakkı (Sözleşme’nin 11. ve 12. Maddeleri)”. İçinde *Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006*, Derleyen ve Metinleri Çeviren Lema Uyar, 264-287. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi. “Genel Yorum No. 13, Madde 13: Eğitim Hakkı”. İçinde *Birleşmiş Milletler’de İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 1981-2006*, Derleyen ve Metinleri Çeviren Lema Uyar, 215-236. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006).
- Bostan, A, S. Gün. “ Türkiye’de Genetiği Değiştirilmiş Gıda ve Yem Konusunda Mevzuat Uygulamaları ve Denetimler”. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*. 10/1 (2013): 90-98.
- Bozkurt, Fuat. *Türlerin Dili*. Konya: Eğitim Kitabevi, 2012.
- Bulut, Nihat. “Sosyal/Toplumsal Haklar”. İçinde *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. 4:110-113. Ankara: TÜBİTAK Bilim Yayınları, 2021.
- Büyükyazı, Ayşe Merve, Şebnem Tavman. “Gıda Endüstrisinde Ekstrüzyon Teknolojisinin Kullanımı ve Yapılan Optimizasyon Çalışmaları”. *Gıda*. 45/4 (2020): 774-785. <https://doi.org/10.15237/gida.GD20036>.
- Candoğan, Kezban, Gizem Özdemir. “Sürdürülebilir Et Üretimi İçin Yenilikçi Yaklaşımlar”. *Gıda*. 46/2 (2021): 408-427. <https://doi.org/10.15237/gida.GD20137>.
- Ceylan, Neslihan Aybike. “Kamu Hukuku (Genel Kamu Hukuku) Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Hakların Bütünlüğü İlkesi”. *Anasay*. 1/2 (2017): 217-226.
- Çamur, Derya, Songül A Vaizoğlu. “Çevreye İlişkin Önemli Toplantı ve Belgeler”. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*. 6/4 (2007): 297-306.
- Çeker, Orhan. “Helal Gıda Anlayışımız”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 3/2 (2021): 1-10. <https://doi.org/10.51973/head.1005218>.
- Çelik, Venhar, Dilek Turgut Balık. “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar (GDO)”. *Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Fen Bilimleri Dergisi*. 23/1 (2007): 13-23.

- Çiftçioğlu, Cengiz Topel. “Yaşama Hakkı”. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. 103 (2012): 137-168.
- Çöp, Serdar, Muzaffer Çakmak, Oğuzhan Köklü. “Helal Gıda Sertifikalarına Yönelik Bir Araştırma”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 3/2 (2021):47-65. <https://doi.org/10.51973/head.956072>.
- Dadak, Kemal. “Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı”. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*. 5 (2015): 309-326.
- Demirkol, Esin Candan. “Pandemi Sürecinin Tarım ve Gıda Sistemleri Üzerine Etkileri”. İçinde *International Marmara Social Sciences Congress (Autumn 2020)*, editörler Öznur Gökkaya, İsmail Kılıçaslan, Barış Demir, Kazım Kahraman, 160-165. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Gölcük Belediyesi, 2020.
- Denli, Yüksel, R. Ertan Anlı. “Gıda Güvencesi”. *Gıda*. 22/4 (1997): 249-250.
- Dere, Şahin, Ahmet Aygün. “Terminatör Gen Teknolojisi ve Biyoçeşitlilik Üzerine Olan Etkileri”. *Anadolu Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*. 18/2 (2008): 55-61.
- Di Stasio, Luigia. “New protein Sources: Novel Foods”. İçinde *Encyclopedia of Food Security and Sustainability General and Global Situation*, 1: 276-279. Amsterdam, Boston, Heidelberg, London, New York, Oxford, Paris, San Diego, San Francisco, Singapore, Sydney, Tokyo: Elsevier, 2019.
- Dinçoğlu, Ahmet Hulusi. “Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Gıda Güvenliği”. *Türkiye Klinikleri J Gıda Hig Teknolojisi-Özel Konular*. 2/3 (2016): 56-63.
- Doğan, İlyas. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku*. Ankara: Astana Yayınları, 2021.
- Doğan, İlyas. *İnsan Hakları Hukuku*. Ankara: Astana Yayınları, 2020.
- Döner, Ayhan, Mücahit Kelek. “Negatif Yükümlülükler Açısından Sağlık Hakkı”. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 19/3-4 (2015): 3-21.
- Eide, Asbjørn. “Report on the Right to Adequate Food as a Human Right Submitted by Mr. Asbjørn Eide, Special Rapporteur”. E/CN.4/Sub.2/1987/23. (1987).
- Enver, Hilal. “Promotion and Protection of Human Rights: Human Rights Questions, Including Alternative Approaches for Improving the Effective Enjoyment of Human Rights and Fundamental Freedoms”. A/72/188, (2017).
- Enver, Hilal. “Report Summary: Impacts of Climate Change on The Right to Food”. A/70/287, (2015).
- Erbaş, Mustafa, Sultan Arslan. “Açlığın önlenmesi ve Gıda Güvencesinin Sağlanması”. *Gıda Mühendisliği Dergisi*. 36 (2012): 50-59.
- Erbay, Ercüment. *Çocuk Hakları*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2019.
- Erden Atak, Ebru. “Genel Kamu Hukuku Yönünden Beslenme Hakkı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Erdoğan, Sayıt Mahmut. “Dünya’da GDO Mevzuatı, Ticareti ve Uygulamalarının Karşılaştırılması ve Türkiye”. Yayınlanmamış AB Uzmanlık Tezi, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2015.
- Eren, Erkan, Aysun Pekşen. “Türkiye’de Kültür Mantarı Sektörünün Durumu ve Geleceğe Bakış”. *Türk Tarım – Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi*. 4/3 (2016): 189-196. <https://doi.org/10.24925/turjaf.v4i3.189-196.595>.

- Eren, Erkan, Aysun Pekşen. “Türkiye’de Kültür Mantarı Üretimi ve Teknolojik Gelişmeler”. *Mantar Dergisi*. 10/3 (2019): 225 – 233. Doi:10.30708.mantar.649141.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Âbideleri*. Hisar, 2003. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/72194/mod_resource/content/1/ORHUN-%C3%82B%C4%B0DELER%C4%B0.pdf.
- Ersoy, Gülgün, Meral Aksoy. “1992 Dünya Beslenme Deklarasyonu” *Gıda*, 19/2 (1994): 93-95.
- Ersöz, Emine. “Manu Kanunnamesi’ne Göre Hinduizm”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Eryılmaz, Gamze Aydın, Osman Kılıç. “Türkiye’de Sürdürülebilir Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları”. *KSÜ Tarım ve Doğa Dergisi*. 21/4 (2018): 624-631. <https://doi.org/10.18016/ksudobil.345137>.
- Eryurt, Osman Mahmut. “GDO’lu Gıda ve Yem Ticaretinde Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”. Yayımlanmamış AB Uzmanlık Tezi, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2015.
- Etgü, Mehmet Akif. “Tarımsal Kalkınmanın Sağlanmasında Devletin Rolü”. İçinde *3.Uluslararası ÜNİDOKAP Karadeniz Sempozyumu “Sürdürülebilir Tarım ve Çevre”*, editörler Mustafa Gül, Yavuz Acungil, Doğan Bozdoğan, Ümit Şimşek, 160-165. Tokat: DOKAP Bölgesi Üniversiteler Birliği Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2019.
- European Coordination Via Campesina. “Food Sovereignty Now! A Guide to Food Sovereignty”. Belgium: European Coordination Via Campesina, 2018.
- FAO Council. *Voluntary Guidelines to Support the Progressive Realization of the Right to Adequate Food in the Context of National Food Security*. Rome: FAO, 2005.
- FAO Statistics. *Statistical Yearbook World Food and Agriculture 2021*. Rome: FAO, 2021.
- FAO The State of Food And Agriculture 2008. *Biofuels: Prospects, Risks and Opportunities*. Rome: FAO, 2008.
- FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO. *2017 Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu Barış ve Güvenlik İçin Dayanıklılık İnşası*. Roma: FAO, 2017.
- FAO. *Climate Change and Food Security: A Framework Document*. Rome: FAO, 2008.
- FAO. *Trade Reforms and Food Security*. Rome: FAO, 2003. <https://www.fao.org/3/y4671e/y4671e00.htm#Contents> (17.02.2022).
- FAO/WHO Ortak Gıda Standartları Programı. Codex Alimentarius Komisyonu. Roma: 2001. “Helal” Teriminin Kullanımı İçin Genel Yönerge. (Erişim Tarihi 14.06.2022), <https://www.fao.org/3/y2770e/y2770e08.htm#bm08>.
- FAO-OHCHR (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights). *The Right to Adequate Food, Fact Sheet No. 34*. Geneva: FAO, 2010. <https://www.fao.org/right-to-food/resources/resources-detail/en/c/49338>.
- Fındık, Mehmet Ali. “Malezya’nın Helal Gıda Sertifikasyonundaki Rolü”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 1/2 (2019): 82-104.
- Firidin, Şirin. “Rekombinant DNA Teknolojisi”. *Aquaculture Studies*. 10/3 (2010): 16-18.

- Fulin, Neslihan. "Destanlarda İslam Öncesi Gök Tanrı İnancı ve İlgili Motifler". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Gedik, Melek Akdoğan. "Küresel Kamusal Mal Olarak Gıda Güvencesi: OECD Ülkeleri İçin Bir Değerlendirme". *Sosyoekonomi*. 28/46 (2020):187-210. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2020.04.10>.
- Golay, Christophe, Michaela Büschi. *The Right to Food and Global Strategic Frameworks: The Global Strategic Framework for Food Security and Nutrition (GSF) and the UN Comprehensive Framework for Action (CFA)*. Rome: FAO, 2012. <http://www.fao.org/3/a-ap556e.pdf>.
- Gökpınar, Mahmut. "Bir Kavram Olarak İnsan Hakları ve Çeşitli Açılardan Sınıflandırılması". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. 120 (2015): 12-72.
- Gültekin, Fatih. *Fark Etmeden Yediklerimiz: A'dan Z'ye Gıda Katkı Maddeleri*. İstanbul: Server Yayınları, 2021.
- Güneş, Zeynep Saliha, Hasan Yetim. "Helâl Gıda Üretimi ve Tüketimi". *Akademik Platform Helal Yaşam Dergisi*. 2/2 (2020): 70-94.
- Güngör, Engin, Kürşat Demiryürek. "Türkiye'de Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar". *Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi*. 7/2 (2021): 140-154.
- Güzel, Yakup, Cihat Kartal. "Helal Gıda Sertifikası ve Tüketici". *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*. 5/4 (2017): 299-309. DOI: 10.21325/jotags.2017.151.
- Güzeloğlu, Turan. "Küresel Gıda Krizi ve Beslenme Hakkı (Right to Food)". *TBB Dergisi*. 80 (2009) 299-314.
- Hâcîp, Yûsuf Hâs. *Kutadğu Bilig*. Hazırlayan, Mustafa S. Kaçalın. T.C. Kültür Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. (Erişim Tarihi, 30.05.2022), <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78447/yusuf-has-hacib---kutadgu-bilig.html>.
- Hatunoğlu, E. Emrah. *Biyoyakıt Politikalarının Tarım Sektörüne Etkileri*. Ankara: DPT-Uzmanlık Tezleri İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2010.
- ISAAA. *50 Biotech Bites*. New York, USA: ISAAA, 2015.
- ISAAA. *Brief 56 Breaking Barriers with Breedibg: A Primer on New Breeding Innovations for Food Security*. Ithaca, New York: ISAAA, 2021. <https://www.isaaa.org/resources/publications/briefs/56/>.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2019.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınlar, 2020.
- Karaönder, İlker. "Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmaların (GDO) Karşılaştırmalı Bir İncelemesi". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013.
- Kaya, Remzi. "Kur'an, Tevrat ve İnciller Bağlamında Helâl ve Haram Gıdalar". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 24/24 (2007): 9-29.
- Kaynar, Pınar. "Genetik Olarak Değiştirilmiş Organizmalar (GDO)'a Genel Bir Bakış". *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*. 66/4 (2009): 177-185.
- Khan, Mohammed A, Mian N Riaz, Munir M Chaudry. "Muslim Demography and Global Halal Trade A Statical Overview". İçinde *Handbook of Halal Food*

- Production*. ed. Mian N. Riaz, Muhammad M. Chaudry, 29-59. London, New York: CRC Press, 2019.
- Kıymaz, Taylan, Ahmet Şahinöz. “Dünya ve Türkiye – Gıda Güvencesi Durumu”. *Ekonomik Yaklaşım*. 21/76 (2010): 1-30.
- Kiyonari, Hiroshi, Mari Kaneko, Takaya Abe, Aki Shiraishi, Riko Yoshimi, Ken-ichi Inoue, Yasuhide Furuta. “Targeted Gene Disruption in a Marsupial, *Monodelphis domestica*, by CRISPR/Cas9 Genome Editing”. *Current Biology*. 31/17 (2021): 3956-3963. <https://doi.org/10.1016/j.cub.2021.06.056>.
- Koca, Ramazan, Mehmet Somuncu. “Gıda Güvencesi Konusunda Türkiye İçin Bir Değerlendirme”. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*. 8/2 (2021): 1-11.
- Koç, Emin. “Gıda Güvenliği ve İdarenin Yetkileri”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Koç, Emin. “Gıda Güvenliği ve Kamu Sağlığının Korunması”. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*. 6/22 (2015): 395-426. <https://taad.taa.gov.tr/>.
- Koç, Gökçe, Ayşe Uzmay, Gökhan Çınar. “Gıda Güvencesini Hesaplama Yöntemleri ve Son Gelişmeler”. İçinde IX. *International Balkan and Near Eastern Social Sciences Congress Series-Edirne Turkey*, editörler Dimitar Kirilov Dimitrov, Dimitar Nikoloski, Rasim Yılmaz, 969-981. Edirne, Türkiye: University of Agribusiness and Rural Development/Bulgaria University, “St. Kliment Ohridski” Faculty Economics/Macedonia, İbaness, 2018.
- Koç, Gökçe, Ayşe Uzmay. “Gıda Güvencesi ve Gıda Güvenliği: Kavramsal Çerçeve, Gelişmeler ve Türkiye”. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. 21/1 (2015): 39-48.
- Koluman, Ahmet. “Dinler ve Gıda İlkelden Semaviye”. *Uludağ Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*. 28/1 (2009): 25-32.
- Köse, Saffet. “Fıkhi Açıdan Helal Gıdanın Temel İlkeleri”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 2/1 (2020): 1-18.
- Köseoğlu, Arif. “Helal Belgelendirme Gerekliliği”. *Mevlana Kalkınma Ajansı Değerlendirme Notu*. (2014): 1-17. (Erişim Tarihi 28.06.2022) <https://www.mevka.org.tr/dokuman-merkezi/dokumanlar>.
- Kulakoğlu, Ökkeş. “Türkiye’de Tarımda Kendine Yeterlilik ve Gıda Güvencesi”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2020.
- Kurt, Ali Osman. “Yahudilik’te Koşer ve Koşer Ekonomisi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 14/2 (2010): 103-149.
- Küçüköner, Erdoğan. “Koşineal (Karmin) ve Şellak Üretimi ve Helallik Açısından Değerlendirme”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 2/1 (2020): 39-49.
- Maden, Mehmet. “Gıda Ceza Hukukunun Bazı Temel Kavramları ve Genel Yapısı Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme”. *Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi*. 7/1 (2019): 67-102. DOI: 10.26650/JPLC587072.
- Mahadevan, Renuka, Vincent Hoang. “Is There a Link Between Poverty and Food Security?”. *Social Indicators Research*. 128 (2015): 179–199. <https://doi.org/10.1007/s11205-015-1025-3>.
- Mammadli, Bahar. “Yahudilikte Beslenme Kuralları (Kaşerut)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

- Mccrudden, Cristopher. *Mainstreaming Human Rights*. İçinde *Human Rights in the Community: Rights as Agents for Change*, ed. C. Harvey, 9-28. Oxford and Portland, Oregon: Hart Publishing, 2005.
- Mechlem, Kerstin. "Food Security and the Right to Food in the Discourse of the United Nations". *European Law Journal*. 10/5 (2004) 631-648.
- Memiş, Salih, Zafer Cesur. "Ürünlerde Helal Sertifikasyon ve Logo Uygulamaları". *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*. 6 (2020): 65-68.
- Muslu, Mücahit. "Yapay Et (Sentetik Et – Kültür Eti), Küresel Protein Gereksinimi İçin Alternatif Bir Kaynak Olabilir Mi?". İçinde 4. *International Health Science and ife Congress Uluslararası Sağlık Bilimler ve Yaşam Kongresi*, editörler Mümin Polat, Soner Dönmez, 339-348. Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2021.
- Namazcı, Gürsel. "Endüstriyel Tarım ve Endüstriyel Tarımsal Uygulamaların Çevreye Etkileri". Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Niyaz, Özge Can, İ. Hakkı İnan. "Türkiye’de Gıda Güvencesinin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi". *Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*. 13/2 (2016): 1-7. <https://doi.org/10.25308/aduziraat.293375>.
- Niyazi, Mehmed. *Türk Devlet Felsefesi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021.
- Organization of American Satates. *Additional Protocol to the American Convention on Human Rights in the Area of Economic, Social and Cultural Rights: "Protocol of San Salvador*. America: Organization of American States, 1988. <http://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf>.
- Ozan, Esra. "Güvenlik Bağlamında Geleneksel Tohum Yapısı ve Gıda Güvencesi". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Polis Akademisi Güvenli Bilimleri Enstitüsü, 2020.
- Öndoğan, Ece Nüket. "Türkiye’de İşlenmiş İthal Gıda Ürünleri Pazarlaması". *Ege Akademik Bakış*. 2/2 (2002): 93-104.
- Özdemir, Oğuzhan. "Yiyecek ve İçeceklerde Helallik-Haramlık Kriterleri". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Özdemir, Recep. "Tarihte Tüketici Haklarına Yönelik Yapılan İlk Kanun: Kanunâme-i İhtisab-ı Bursa". *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 2/4 (2017): 1-16.
- Perçin, Murat. *Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkının Gelişimi ve Türkiye’deki Uygulama*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2020.
- Rehber, Erkan. "Dünya Gıda ve Açlık Sorunu". İçinde 10. *Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi Cilt-1*, editörler Cennet Oğuz, Zeki Bayramoğlu, Zuhul Karakayacı, 13-25. Konya: Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Tarım Ekonomisi Derneği, Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü 2012.
- Sağlam, Mehtap Solak, Soner Sağlam. "Kutadgu Bilig", "Garip-Nâme" ve "Vagzı Azat"ta Hükümdarlığın Temelleri". İçinde *Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu*, editör Fatih Kirişçioğlu, 1022-1036. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Web Tabanlı Elektronik Yayın, 2019. (Erişim Tarihi 30.05.2022), https://www.academia.edu/42175586/Kutadgu_Bilig_ve_G%C3%BCn%C3%BC

[m%C3%BCz K%C3%BClt%C3%BCrel Belle%C4%9Finde R%C3%BCya Yo
rumlama-
ANKARA HACI BAYRAM VEL%C4%B0 %C3%9CN%C4%B0VERS%C4
%B0TES%C4%B0 Sempozyum Bildiri Kitab%C4%B1.](#)

- Saltık, Ahmet. “Genetiği Değiştirilmiş Gıdalar ve Halk Sağlığı”. İçinde *Farklı Boyutlarıyla Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar*, ed. Dilek Aslan, Meltem Şengelen, 33-40. Ankara: Ankara Tabipler Odası, 2010.
- Sarı, Cahide Gülnur. “Hisbe Teşkilatı”. İçinde *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler* 3, ed. Muharrem Balcı, 319-334. İstanbul: Hukuk Vakfı, 2009.
- Schutter, Olivier De. “International Trade in Agriculture and the Right to Food”. *Dialogue on Globalization; Occasional Papers-Geneva*. 46 (2009): 3-51. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/genf/06819.pdf>.
- Shue, Henry. *Basic Rights Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*. New Jersey: Princeton University Press, 1980.
- Solak, Birsan Bulut. “Musevilikte Koşer Yiyecek ve İçecekler ve Koşer Beslenme Kanunlarının Koşer Gıda Üretimine Potansiyel Etkileri”. *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 6 (2021): 33-44.
- Sürek, Ece, Pınar Uzun. “Geleceğin Alternatif Protein Kaynağı: Yapay Et”. *Akademik Gıda*. 18/2 (2020): 209-216. <https://doi.org/10.24323/akademik-gida.758840>.
- Şahin, Adil. “Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda Ekonomik Sosyal ve Kültürel Hakların Niteliği Bağlamında Sağlık Hakkının Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. 59/4 (2010): 711-766. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001615.
- Şen, Murat. “İnsan Hakları Bağlamında Çalışma Hakkı”. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*. 20/1 (2014): 143-162. <https://doi.org/10.33433/maruhad.606923>.
- Şenocak, Hasan. “Sosyal Güvenlik Sistemini Oluşturan Bileşenlerin Tarihi Süreç Işığında Değerlendirilmesi”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*. 56 (2009): 409-468.
- Şimşek, Murat. “Helal Belgelendirme ve SMIIC Standardı”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 22 (2013): 19-44.
- Tarım Orman Şûrası Çalışma Grup Belgeleri 2. Cilt. *Gıda Güvenliği ve Güvencesi Grubu Çalışma Belgesi*. Ankara: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2019. <http://www.tarimormansurasi.gov.tr/Sayfa/Detay/1416>.
- Tekir, Asım Furkan. “Gıda Hakkı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Tezgel, Recep. “Açlık ve Obezite Paradoksu Çerçevesinde: Güvenilir Gıdaya Erişim Hakkı”. İçinde *TİHEK, I. Uluslararası İnsan Hakları Sempozyumu İnsan Hakları Sempozyumu İnsan Haklarını Yeniden Düşünmek Bildiriler Kitabı*, ed. Ertuğrul Yazar, 500-522. İstanbul: Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu, 2018.
- The Multilingual Dictionary Tureng, s.v. “In Vitro” maddesi, (Erişim Tarihi, 04.06.2022), <https://tureng.com/tr/turkce-ingilizce/in%20vitro>.
- The World Bank. *World Development Report 2010: Development and Climate Change*. Washington DC: The World Bank, 2010.

- Turan, Özlem. “Gıda Güvencesi Değerlendirmesinde Kullanılan Yöntemler”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Enstitüsü Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012.
- Turhan, Şule. “Tarımda Sürdürülebilirlik ve Organik Tarım”. *Tarım Ekonomisi Dergisi*. 11/1 (2005): 13-24.
- Türker, Selman. “Helal ve Güvenilir Gıda”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 2/1 (2020): 85-97.
- Türkiye Gıda ve İçecek Sanayii Dernekleri Federasyonu. *Çifilikten Çatala Gıda Güvenliği*. Ankara: Elma Teknik Basım, 2011.
- U.S. Department of Agriculture and U.S. Department of Health and Human Services. *Dietary Guidelines for Americans 2020-2025, Make Every Bite Count With the Dietary Guideliness*. USA: USDA and HHS, 2020. DietaryGuidelines.gov.
- Uluşu, Yakup. “Endüstriyel Kullanım Amaçlı Kimozin Enziminin Alternatif Bir Sistemle Rekombinant Olarak Üretilmesi, Saflaştırılması ve Karakterizasyonu”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Umar, Esra Karakuş. “Sosyolojik Bakış Açısından Gıda Güvencesi Kavramı”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 20/37 (2019): 1027-1046. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.512834>.
- Ünsal, Özgecan. “Transgenik Hayvanların Dünyü, Bugünü ve Geleceği”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2012.
- Ünver, Sevgi Salman, Işıl Aksan Kurnaz. *Biyoteknoloji Çağına Hoşgeldiniz*. İstanbul: Aba Yayın, 2020.
- Via Campesina. “The Right to Produce and Access to Land”. Rome Italy: 1996. <https://viacampesina.org/en/wp-content/uploads/sites/2/2021/11/1996-Rom-en.pdf>.
- World Health Organization. *Basic Document, Forty-Ninth Edition*. Geneva: World Health Organization, 2020. <https://apps.who.int/gb/bd/>.
- Yalçın, Güneş Eren, Ebru Yazıcı, Fatma Öcal Kara. “Gıda Güvencesini Tehdit Eden Etmenler ve Çözüm Öneriler”. *Nevşehir Bilim ve Teknoloji Dergisi*. 5 (2016): 130 – 134. <https://doi.org/10.17100/nevbiltek.210977>.
- Yarar, Ali Erkam. “Tüketime Helal Olanı, Helal’in Tüketimi”. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*. 1/2 (2019): 103-117.
- Yenen, Fatma. *İslâm Hukukuna Göre Gıda Katkı Maddeleri ve GDO Meselesi*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınlar, 2021.
- Yeşilçayır, Celal. “İnsan Haklarında Kuşaklar Tartışması ve Bir Çözüm Denemesi”. *Temaşa Felsefe Dergisi*. 13 (2020): 73-85.
- Yetgin, Muhammed Ali, Mithat Baştuğ. “Devlet Terörizmi Bağlamında Tarihsel Vakaların İç ve Dış Etkilerinin Analizi: BM Güvenlik Konseyi Üyeleri Örneği”. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13/4 (2021): 955-980. DOI: 10.17932/IAU.IAUSBD.2021.021/2022.143.
- Yetim, Hasan, İsmail Hakkı Tekiner. “Alternatif Protein Kaynaklarından Yapay Et Üretimi Kavramına Eleştirel Bir Bakış”. *Helal ve Etik Araştırmalar Dergisi*. 2/2 (2020): 85-100.

- Yetim, Hasan, Selman Türker. *Helal ve Sağlıklı Gıda*. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2020.
- Yıldız, Dursun, Elif Arslan. “Değişen Güvenlik Paradigmasında Gıda Güvencesinin Artan Önemi”. *World Water Diplomacy & Science News*. (2018): 1-18.
- Yılmaz, Funda. *Bitkisel Üretimde Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünleri ile Biyogüvenlik*. Ankara: İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, 2014.
- Yılmazoğlu, Maviye. “Bilgi Edinme Hakkı ve Bilgi Edinme Hakkının İstisnaları”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Ziegler, Jean. “Definition of The Right to Food; The Right to Food in Armed Conflict; Drinking Water and The Right to Food; International Trade and The Right to Food; Concrete Steps For National Legislation; Concrete Steps for Local Food Security”. A/56/210. (2001).

İNTERNET KAYNAKLARI

- “Çocuk Haklarına Dair Sözleşme”. (Erişim Tarihi 10.11.2021), https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafilsoz/bm/bm_08.pdf.
- “Gelişme Hakkına Dair Bildiri”. (Erişim Tarihi 10.11.2021), https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/coktarafilsoz/bm/bm_18.pdf.
- “Necis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim tarihi 24.06.2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/necis>.
- “World Food Summit 13-17 November 1996 Rome Italy”. (Erişim Tarihi 14.11.2021), <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>.
- 155/96: Social and Economic Rights Action Center (SERAC) and Center for Economic and Social Rights (CESR) / Nigeria. (Erişim Tarihi 27.05.2022) https://www.achpr.org/public/Document/file/English/achpr30_155_96_eng.pdf.
- African Charter on the Rights and Welfare of the Child. (Erişim Tarihi, 26.05.2022), https://www.achpr.org/public/Document/file/English/achpr_instr_charterchild_eng.pdf.
- Afrika ve Tarım. (Erişim Tarihi, 15.07.2022), <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası%C4%B1%20Kuru%C5%9Flar/afrika%20ve%20tar%C4%B1m.pdf>.
- Aktan, Sertaç, “Bill Gates: Zengin ve gelişmiş ülkeler tamamen yapay et tüketimine geçmeli”, *Euronews*, 17.02.2021. (Erişim Tarihi, 05.06.2022) <https://tr.euronews.com/2021/02/17/bill-gates-zengin-ve-gelistmis-ulkeler-tamamen-yapay-et-tuketimine-gecmeli>.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi. (Erişim Tarihi 28.05.2022), <https://www.yargitay.gov.tr/documents/AIHM.pdf>.
- BBC News. “Hayvan öldürülmeden üretilen kültür eti, dünyadaki ilk onayı Singapur'dan aldı”, 2.12.2020. (Erişim Tarihi, 05.06.2022) <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55154421>.
- Binyıl Kalkınma Hedefleri Raporu Türkiye 2010. (Erişim Tarihi 15.11.2021), http://www.surdurulebilirlikalkinma.gov.tr/wp-content/uploads/2016/07/UNDP-TR-TR-2010-MDG-Report_TR.pdf.
- Binyıl Kalkınma Hedefleri. (Erişim Tarihi 15.11.2021), <https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/mdgoverview/millennium-development-goals.html>.
- CFSF. “The Five A’s of Food Security”. (Erişim Tarihi, 15.03.2022), <https://www.ryerson.ca/foodsecurity/>.
- Demirci, Kürşat. “Helal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Test Yayını. (Erişim Tarihi 13.06.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/>.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu. “Üretim ve tüketim açısından GDO’lu ürünlerin hükmü nedir?”. (Erişim Tarihi, 01.08.2022), <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38657/uretim-ve-tuketim-acisindan-gdolu-urunlerin-hukmu-nedir>.
- Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu. “Yengeç, ıstakoz, karides, kalamar, midye, kurbağa vs. gibi deniz ürünleri yenir mi?”. (Erişim Tarihi, 02.08.2022), <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/987/yengec--istakoz--karides--kalamar-->

midye--kurbaga-vs--gibi-deniz-urunleri-yenir-mi-
?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d.

Diyanet İşleri Başkanlığı. “Diyanet’ten ‘Yapay Et’ Açıklaması”. (Erişim Tarihi, 05.06.2022), <https://www.diyanet.gov.tr/tr-tr/Kurumsal/Detay/32758/diyanetten-yapay-et-aciklamasi>.

Engin Yaralı. “Gıda Temel İşlemler I”. (Erişim Tarihi 25.10.2021), [https://akademik.adu.edu.tr/myo/cine/webfolders/File/ders%20notlari/gida%20temel%20islemler%20I\(1\).pdf](https://akademik.adu.edu.tr/myo/cine/webfolders/File/ders%20notlari/gida%20temel%20islemler%20I(1).pdf).

EUR-Lex Access to European Union Law. “Regulation (EC) No 178/2002 of the European Parliament and of the Council of 28 January 2002 laying down the general principles and requirements of food law, establishing the European Food Safety Authority and laying down procedures in matters of food safety”. (Erişim Tarihi 18.10.2021), <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2002/178/oj>.

EUR-Lex Access to European Union Law. “Regulation (EC) No 258/97 of the European Parliament and of the Council of 27 January 1997 concerning novel foods and novel food ingredients”. (Erişim Tarihi, 28.10.2021), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31997R0258>.

FAO Türkiye. “BM Raporu: Dünyadaki Açlığın Arttığı Pandemi Yılı”. (Erişim Tarihi 04.11.2021), <https://www.fao.org/turkey/news/detail-news/tr/c/1415870/>.

FAO. “The National Food & Nutrition Security Policy and Agenda for Action for the Commonwealth of the Bahamas”. December 2017, (Erişim Tarihi, 23.02.2022), <http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/bha181440.pdf>.

Foodelphi Science of Food Engineering. “Kürleme”. (Erişim Tarihi 25.10.2021), <https://www.foodelphi.com/kurleme>.

GİMDES. “Hakkımızda-Dünden Bugüne GİMDES”. (Erişim Tarihi, 07.07.2022), <http://www.gimdes.org/kurumsal>.

GİMDES. “Standartlarımız”. (Erişim tarihi, 07.07.2022), <http://www.gimdes.org/gimdes-standartlari>.

Google Çeviri. (Erişim Tarihi, 02.03.2022), <https://translate.google.com>.

Güncel Türkçe Sözlük. 11. Baskı, (Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), <https://sozluk.gov.tr>.

HAK. “Helal Akredite Kuruluş Arama”. (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.hak.gov.tr/helal-akreditasyon/helal-akredite-kurulus-arama>.

HAK. “Sıkça Sorulan Sorular”. (Erişim Tarihi, 11.07.2022), <https://www.hak.gov.tr/>.

HAK. “Ülke Bazlı Helal Düzenlemeler-Birleşik Arap Emirlikleri”. (Erişim Tarihi, 07.07.2022), <https://www.hak.gov.tr/dis-iliskiler/ulke-bazli-helal-duzenlemeler/asya-kitasi/birlesik-arap-emirlikleri>.

Harman, Ömer Faruk. “Ahd-i Atîk”. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi, 01.08.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahd-i-atik>.

Helal Derneği. “Hakkımızda”. (Erişim Tarihi 08.07.2022), <https://www.helalder.org.tr/kurumsal.asp?id=1&helalder=Hakk%C4%B1m%C4%B1zda>.

IFANCA. “We Are IFANCA”. (Erişim Tarihi 01.07.2022), <https://ifanca.org/>.

- Karaca, Mahmut Resul. “Küresel Helal Pazarı”. *Anadolu Ajansı*, 18.11.2021, (Erişim Tarihi, 07.07.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/info/infografik/25731>.
- Kayaçelik, Dilek. “Psödotahıllar/Yalancı Tahıllar”. (Erişim Tarihi, 04.06.2022), <https://besinler.net/psodotahillar-yalanci-tahillar/>.
- La Via Campesina. “People’s Food Sovereignty-WTO Out of Agriculture”. (Erişim Tarihi, 14.03.2022), <https://viacampesina.org/en/peoples-food-sovereignty-wto-out-of-agriculture/#:~:text=Food%20and%20agriculture%20are%20fundamental,healthy%20communities%2C%20cultures%20and%20environments>.
- La Via Campesina. “Who Are We?”. (Erişim Tarihi, 14.03.2022), <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/>.
- Mevzuat Bilgi Sistemi. “Biyogüvenlik Kanunu”. (Erişim Tarihi, 06.06.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5977.pdf>.
- Mevzuat Bilgi Sistemi. “Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu”. (Erişim Tarihi, 18.10.2021), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5996&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>.
- Mevzuat Bilgi Sistemi. “Veteriner Hizmetleri, Bitki Sağlığı, Gıda ve Yem Kanunu”. (Erişim Tarihi, 02.06.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5996.pdf>.
- Mevzuat Bilgi Sistemi. “Türk Gıda Kodeksi Gıda Katkı Maddeleri Yönetmeliği”. (Erişim Tarihi, 24.06.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=18532&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>.
- Mevzuat Bilgi Sistemi. “T.C. Anayasası”. (Erişim Tarihi, 12.01.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf>.
- Mustafa Özdoğan. “Bir İnsan Açlığa ve Susuzluğa Ne Kadar Dayanabilir?”. (Erişim Tarihi 25.05.2022), <https://www.drozdogan.com/bir-insan-acliga-ve-susuzluga-ne-kadar-dayanabilir/>.
- Newman, Caroline. “Largest-Ever Study Reveals Environmental Impact of Genetically Modified Crops”. (Erişim Tarihi, 15.05.2022) <https://news.virginia.edu/content/largest-ever-study-reveals-environmental-impact-genetically-modified-crops>.
- Nyeléni Viilage. Declaration of the Forum for Food Sovereignty, 27 February 2007, Sélingué, Mali. (Erişim Tarihi, 03.03.2022), <https://www.nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-en.pdf>.
- Özcan, Azmi. “İslâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi 22.06.2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#7-dogusu-ve-yayilisi>.
- Özgenç, Meltem, İdris Emen. “Yapay et konusunda çalışmalar hızlandı! Türkiye’de adımlar atılmaya başladı”, *Hürriyet*, 26.02.2021. (Erişim Tarihi, 05.06.2022) <https://www.cnnturk.com/ekonomi/yapay-et-konusunda-calismalar-hizlandi-turkiyede-adimlar-atilmaya-basladi>.
- Protocol to the African Charter on Human and Peoples’ Rights on the Rights of Women in Africa. (Erişim Tarihi 27.05.2022),

[https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WG/Protocol
ontheRightsofWomen.pdf](https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Women/WG/Protocol%20on%20the%20Rights%20of%20Women.pdf).

- Rekabet Kurumu. “Hakkımızda”. (Erişim tarihi, 14.07.2022),
<https://www.rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Kurumsal/hakkimizda>.
- Resmi Gazete. “Biyogüvenlik Kurulu ve Komitelerin Çalışma Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik”. (Erişim Tarihi, 06.06.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/08/20100813-3.htm>.
- Resmi Gazete. “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”. (Erişim Tarihi 18.11.2021),
[https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosy
alKulturelHaklarSozlesmesi.pdf](https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi.pdf).
- Resmi Gazete. “Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerine Dair Yönetmelik”. (Erişim Tarihi, 06.06.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/08/20100813-4.htm>.
- Resmi Gazete. “Helal Akreditasyon Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”. (Erişim Tarihi, 07.07.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/11/20171118-40.htm>.
- Resmi Gazete. “İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi”. (Erişim Tarihi 07.06.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7217.pdf>.
- Resmi Gazete. “Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi”. (Erişim Tarihi, 27.05.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18898.pdf>.
- Resmi Gazete. “Türk Gıda Kodeksi Özel Beslenme Amaçlı Gıdalar Tebliği”. (Erişim Tarihi 25.05.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/04/20020422.htm#8>.
- Resmi Gazete. “Türk Gıda Kodeksi Özel Beslenme Amaçlı Gıdalara Eklenebilecek Bileşenler Tebliği”. (Erişim Tarihi 25.05.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060822-3.htm>.
- Resmi Gazete. “Hayvansal Gıdaların Resmi Kontrollerine İlişkin Özel Kuralları Belirleyen Yönetmelik”. (Erişim Tarihi, 13.09.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/12/20111217-9.htm>.
- Resmi Gazete. “Kırmızı Et ve Et Ürünleri Üretim Tesislerinin Çalışma ve Denetleme Usul ve Esaslarına Dair Yönetmelik”. (Erişim Tarihi, 13.09.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/01/20050105-7.htm>.
- Resmi Gazete. “Umumî Hıfzıssıhha Kanunu”. (Erişim Tarihi, 01.06.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1489.pdf>.
- Resmi Gazete. “Gıda Hijyeni Yönetmeliği”. (Erişim Tarihi, 02.06.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/12/20111217-5.htm>.
- Resmi Gazete. “Avrupa Sosyal Şartı, (Erişim Tarihi, 28.05.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/20070409-1.htm>.
- Resmi Gazete. “Belediye Kanunu”. (Erişim Tarihi, 01.06.2022),
<https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1471.pdf>.
- Resmi Gazete. “Gıda ve Hijyen Yönetmeliği”. (Erişim Tarihi 25.10.2021),
<https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/12/20111217-5.htm>.

- Right to Food. “Jean Ziegler”. (Erişim Tarihi 20.01.2022), <http://www.righttofood.org/the-team/jean-ziegler/>.
- Sinanoglu, Mustafa. “İslâm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi 22.06.2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/islam#1-etimoloji-ve-tanim>.
- SkdTürkiye. “Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ve İş Dünyası”. (Erişim Tarihi 15.11.2021), <http://www.skdturkiye.org/haber/surdurulebilir-kalkinma-hedefleri-ve-is-dunyasi>.
- SMIIC. “About Us-SMIIC Member States”. (Erişim Tarihi 29.06.2022), <https://www.smiic.org/en/members>.
- Smith, Jeffrey M. “Genetically Modified Foods Unsafe? Evidence that Links GM Foods to Allergic Responses Mounts”. *Permaculture Research Institute*, 04.01.2009. (Erişim Tarihi, 16.05.2022) <https://www.permaculturenews.org/2009/01/04/genetically-modified-foods-unsafe-evidence-that-links-gm-foods-to-allergic-responses-mounts/>.
- T.C. Anayasa Mahkemesi. “1921 Anayasası”. (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1921-anayasasi/>.
- T.C. Anayasa Mahkemesi. “1924 Anayasası”. (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1924-anayasasi/>.
- T.C. Anayasa Mahkemesi. “1961 Anayasası”. (Erişim Tarihi, 12.01.2022), <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/oncelki-anayasalar/1961-anayasasi/>.
- T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı. “Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi”. (Erişim Tarihi, 23.03.2022), <https://iklim.csb.gov.tr/birlesmis-milletler-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-4362>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk Akreditasyon Kurumu. “Akreditasyon Nedir?”. (Erişim Tarihi, 29.06.2022), <https://www.turkak.org.tr/akreditasyon/akreditasyon-nedir.html>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. “BM Dünya Gıda Programı (WFP)”. (Erişim Tarihi, 11.04.2022), <https://www.mfa.gov.tr/birlesmis-milletler-dunya-gida-programi-wfp-.tr.mfa>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. “Dünya Gıda Zirvesi-Geçmişten Bugüne”. (Erişim Tarihi 16.11.2021), <https://www.mfa.gov.tr/dunya-gida-zirvesi---gecmisten-bugune.tr.mfa>.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. “Uluslararası Andlaşmalar”. (Erişim Tarihi 13.01.2022), <http://ua.mfa.gov.tr/>.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Mevzuat. “Okul Kantinlerinde Satılacak Gıdalar ve Eğitim Kurumlarındaki Gıda İşletmelerinin Hijyen Yönünden Denetlenmesi”. (Erişim Tarihi, 02.06.2022), <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/2050.pdf>.
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. “Gıda İşletmeleri Denetimi”. (Erişim Tarihi, 02.06.2022) <http://merkezisgb.meb.gov.tr/www/gida-isletmeleri-denetimi/dosya/40>.
- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı AB ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü. “Diğer BM Kuruluşları”. (Erişim Tarihi, 11.04.2022), https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/100/Diger-Birlesmis-Milletler-_bm_-Kuruluslari.

- T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü. “BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO)”. (Erişim Tarihi 05.11.2021), https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/66/Bm-Gida-Ve-Tarim-Orgutu-fao_.
- TESK. “Gıda Mevzuatı”. (Erişim Tarihi, 01.06.2022), <https://tesk.org.tr/view/mevzuat/goster.php?Guid=80b81e70-1a76-11ea-9eaf-000c29b32a85>.
- TİGEM. “Kısaca Biz Kimiz”. (Erişim Tarihi, 14.07.2022), <https://www.tigem.gov.tr/>.
- Tropik Bahçe. “Amarula (Marula)”. (Erişim Tarihi 24.06.2022), <http://www.tropikalbahce.com/tropikal-meyve-fidanlari/amarula/>.
- TRT Haber. “Türkiye nüfusunun yüzde 99,2’si Müslüman”. 15.07.2015, (Erişim Tarihi, 02.08.2022), <https://www.trthaber.com/haber/yasam/turkiye-nufusunun-yuzde-992si-musluman-136243.html>.
- TSE. “Helal Belgelendirme Hizmetlerimiz”. (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.tse.org.tr/IcerikDetay?ID=2358&ParentID=6898#:~:text=T%C3%B Crk%20Standardlar%C4%B1%20Enstit%C3%BCs%C3%BC%2C%2014%20T mmuz,g%C3%B6re%20Helal%20Uygunluk%20Belgelendirmesi%20yapmaktad %C4%B1r>.
- TSE. “TSE’nin Kuruluşu”. (Erişim Tarihi, 14.07.2022), <https://www.tse.org.tr/Hakkimizda?ID=2&ParentID=1>.
- TSE. “Ürün Belgelendirme Başvuruları”. (Erişim Tarihi, 11.07.2022), <https://tse.org.tr/IcerikDetay?ID=41&ParentID=34>.
- Tümer, Günay. “Budizm”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Erişim Tarihi 21.06.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm>.
- TÜRKAK. “TÜRKAK Hakkında”. (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.turkak.org.tr/kurumsal/hakkinda.html>.
- Türkiye Standardları Enstitüsü. “TSE’nin Kuruluşu”. (Erişim Tarihi, 09.07.2022), <https://www.tse.org.tr/Hakkimizda?ID=2&ParentID=1>.
- United Nations Decade Of Action on Nutrition 2016-2025 Work Programme. (Erişim Tarihi, 17.11.2021), https://www.un.org/nutrition/sites/www.un.org.nutrition/files/general/pdf/work_programme_nutrition_decade.pdf.
- United Nations Digital Library. (Erişim Tarihi 27.05.2022), <https://digitallibrary.un.org/record/701143>.
- United Nations. “World Summit for Children, 29-30 September 1990, New York, United States”. (Erişim Tarihi 16.11.202), <https://www.un.org/en/conferences/children/newyork1990>.
- WHC. “About Us”. (Erişim Tarihi 29.06.2022) <https://www.worldhalalcouncil.com/about-us>.
- WHC. “List of Full Members”. (Erişim Tarihi 29.06.2022), <https://www.worldhalalcouncil.com/members>.
- WHO EUROPE. European Food and Nutrition Action Plan 2015-2020”. 2015. (Erişim Tarihi, 23.02.2022), https://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0003/294474/European-Food-Nutrition-Action-Plan-20152020-en.pdf.

- WHO. “Food, Genetically Modified”. (Erişim Tarihi, 21.04.2022), <https://www.who.int/news-room/questions-and-answers/item/food-genetically-modified>.
- World Bank Group. “Ending Poverty and Hunger by 2030 An Agenda for the Global Food System”. Washington DC: 2015. (Erişim Tarihi, 23.02.2022), <http://hdl.handle.net/10986/21771>.
- World Summit on Food Security, Rome, 16-18 November 2009, Declaration of The World Summit on Food Security. (Erişim Tarihi 17.11.2021), <https://www.fao.org/3/k6050e/k6050e.pdf>.
- Yıldız, Gökhan. “Küresel helal pazarı 7 trilyon dolara hükmediyor”. *Anadolu Ajansı*, 18.11.2021. (Erişim Tarihi 28.06.2022), <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/kuresel-helal-pazari-7-trilyon-dolara-hukmediyor/2424156>.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Betül Korkmaz	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Atatürk Üniversitesi (2012-2016)
Fakülte	Hukuk Fakültesi
Bölümü	Hukuk
Yüksek Lisans	
Üniversite	
Enstitü Adı	
Ana Bilim Dalı	
Programı	
Makale ve Bildiriler (Varsa)	